

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MƏCMƏÜŞ-ŞÜƏRA ƏDƏBİ MƏCLİSİ VƏ XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI ƏDƏBİ MÜHİTİ**

(Əlyazma qaynaqları əsasında)

İxtisas: 5509.01 – Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və
tarixi tədqiqat üsulları
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Filologiya elmləri doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ fil. ü.f.d., dosent Səbinə Namus qızı
Əhmədova

Bakı-2023
MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ MÜHİTİN SPESİFİKASI.....	13
1. Ədəbi mühitin yaranmasının tarixi-mədəni amilləri.....	13
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bədii və nəzəri qaynaqları.....	32
3. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühit anlayışının interpretasiyası.....	4
4. Azərbaycan ədəbi mühitində ənənə və novatorluq.....	52
II FƏSİL. XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MƏCLİSLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI.....	76
2.1. Azərbaycan ədəbi mühitində ədəbi məclislərin yaranmasını şərtləndirən amillər.....	76
2.2. Ədəbi məclislərdə yaradıcılıq psixologiyası və yaradıcı şəxsiyyətlərin qiymətləndirmə iyerarxiyası.....	80
2.3. Ədəbi məclislərdə qarşılıqlı yaradıcılıq münasibətləri.....	90
2.4. Ədəbi məclislərdə klassik poeziyaya və özəlliklə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına münasibət.....	103
III FƏSİL. “MƏCMƏÜŞ-ŞÜƏRA” ƏDƏBİ MƏCLİSİ VƏ ONUN ƏDƏBİ-TARİXİ PROSESDƏ YERİ.....	118

3.1. Ədəbi məclisin yaranmasını şərtləndirən ədəbi-tarixi-ictimai amillər və şəxsiyyətlər.....	118
3.2. “Məcməüş-şüəra” – Azərbaycanda yaranan ən uzunömürlü ədəbi məclis kimi.....	143
3.3. Bakı ədəbi mühitinin formalaşmasında Məhəmməd ağa Cürmi, Ağakərim Salik və Əbülhəsən Vaqif yaradıcılığının yeri.....	153

IV FƏSİL. XIX-XX ƏSRLƏR BAKI ƏDƏBİ MÜHİTİ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ PROSESİN MƏRHƏLƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ....176

4.1. Azərbaycanda regional ədəbi mühitin ədəbi inkişafda rolu.....	176
4.2. Bakı ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz qolu kimi.....	182
4.3. Bakı ədəbi mühitinin inkişafında Ağadadaş Müniri, Məşədi Azər Buzovnalı, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Əbdülxalıq Cənnəti və b. şairlərin rolu.....	198
4.4. Azərbaycan ədəbi mühitində epiqonçuluq problemləri.....	221

NƏTİCƏ.....	252
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN VƏ ƏLYAZMA SƏNƏDLƏRİNİN SİYAHISI.....	257

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərini əhatə edən bədii yaradıcılıq prosesində ədəbi mühit anlayışı Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir hadisə kimi nəzərə çarpır. Dini-fəlsəfi-irfani görüşlərin, ilahi eşqin ədəbiyyatda yeni məzmun kəsb etməsi, poeziyada ictimai məzmun, eyni zamanda satira, həcv kimi janrların cəmiyyətdəki narazılıqları ifadə etmə statusu qazanması, qəzəl və qəsidə ilə yanaşı, qoşma, gəraylı, müxəmməs və şeirin başqa forma və şəkillərinin də geniş istifadə edilməsi dövrün ədəbi mühitinin spesifikasını müəyyən edir, ən əhəmiyyətlisi isə bu mərhələdə ədəbiyyat xalqın milli özünüdərkində mühüm rol oynamış olur.

Tədqiq olunan dövrdə Bakı ədəbi mühiti xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki bu mühitin təmsilçilərinin əsərlərində irəli sürülən ideyalar, tətbiq olunan ədəbi janrlar digər mühitlər üçün bir növ örnək olmuş, milli ideologiyamızın əsasını təşkil

edəcək türkçülük, islamçılıq və müasirləşmək mövzusu isə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Digər regionlarda formalaşan ədəbi mühitin şairləri kimi klassiklərimizə, xüsusilə Məhəmməd Füzuliyə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazsalar da, xalqa öz soykökünü anlatmaq, milli şüurda dirçəliş, milli oyanış çağırışları onların yaradıcılığının mühüm bir istiqamətini təşkil edirdi və bu da “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin fəaliyyətini başqa ədəbi məclislərdən fərqləndirir, spesifikasını müəyyən edirdi.

Feyzulla Qasımzadə, Mir Cəlal Paşayev, Firidun Hüseynov, Əziz Mirəhmədov, Kamran Məmmədov, Nəsrəddin Qarayev kimi görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimiz XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda fəaliyyətə başlamış ədəbi məclis üzvlərinin irsini bu və ya digər istiqamətdən tədqiq etsələr də, müstəqillik dönməsinə qədər sovet ədəbiyyatşünaslığının ideoloji tələbləri tədqiqatçılara ədəbi məclislərin XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin 20-ci ilinə qədərki fəaliyyətini tam olduğu kimi dərinədən öyrənməyə imkan vermirdi. Belə ki, ədəbi mühitin ruhunda yaşayan qabaqcıl ideyalar, rəmzlərlə əhatə olunan, türkçülük, islamçılıqla köklənmiş mübariz əhval-ruhiyyəli əsərlər dövrün tələblərinə uyğun “zərərli ideoloji düşüncə” təzahürləri kimi təqdim olunur, milli kökə bağlı sənətkarlar isə “mühafizəkar”, “mürtəcə” adlandırılırdı.

Müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin öyrənilməsi daha geniş vüsət aldı və ayrı-ayrı ədəbi məclislərin üzvlərinin həyat-yaradıcılığını tədqiq edən yeni mərhələ başladı. İndiyə qədər bu mövzuda çoxlu tədqiqat aparılıb, elmi əsərlər yazılıb, monoqrafiyalar çapdan çıxıb, məqalələr dərc edilib. Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər”, Nəsrəddin Qarayevin “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” mövzusunda dissertasiya işləri monoqrafiya halında nəşr olundu, Əsgər Qədimov “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti”, Alxan Məmmədov “Şamaxı ədəbi mühiti (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədər)”, Mirhaşım Talışlı “XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti”, Raqub Kərimov “Qasım Bəy Zakir: həyatı, dövrü, mühiti və müasirləri”, Aytən Hacıyeva “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri)”, Səbinə Əhmədova (biz) “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti: (XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri)”, Qivami Qaziyev “Gəncə ədəbi mühiti (1900-1930)”, Könül Bağirova “Azər Buzovnalının poetik irsi” mövzularında monoqrafik tədqiqatlar və dissertasiya işləri, Tənzilə Rüstəmxanlı “Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məclislər və istiqlal ideyasının inkişafı”, Mehriban Əsədullayeva “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında maarifçi-realist dil” və ““Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında rolu”, Könül Bağirova “Azər Buzovnalı və müasirləri” kimi məqalələr ərsəyə gətiriblər ki, onlarda tədqiqata cəlb edilən zaman çərçivəsində Azərbaycanın bölgələrinin ədəbi-mədəni mühitini müxtəlif istiqamətdən öyrənmişdir.

Lakin həmin dövrün Bakı-Abşeron ədəbi mühiti, xüsusilə də “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyəti bu vaxta qədər kompleks şəkildə xüsusi monoqrafik tədqiqatın obyektı olmamışdır. Bu baxımdan ““Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi və XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti (əlyazma qaynaqları əsasında)” mövzusunda dissertasiya işi aktualdır.

Düzdür, bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüş, tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası formalaşdırılmışdır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Əliabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında kiçik həcmli əsərlər yazmış, Mirzə Əbdülxalıq Yusif bakılı şairlərin əsərlərindən ibarət təzkirə tərtib etmiş, Nəcəfqulu bəy Şeydanın “Gülşəni-maarif” təzkirəsində bakılı şairlərə geniş yer verilmişdir .

“Məcmüəş-şüəra” üzvlərinin həyat-yaradıcılığının tədqiqi isə XX əsrin 80-ci illərində Cəfər Rəmzinin “Deyilən söz yadigardır” toplusunda Bakı ədəbi mühitinin əksəriyyətinin haqqında qısa bioqrafik məlumat və əsərlərindən nümunələrin nəşri ilə başlamış, artıq müstəqillik illərində Sona Xəyal (Sona xanım Hadiyeva) tərəfindən uğurla davam etmişdir. Son iyirmi ildə Bakı-Abşeron mühitinin Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Azər Buzovnalı, Məhəmmədismayıl Asi, Əbdülxalıq Cənnəti, Əbülhəsən Vaqif, Əliabbas Müznib, Haşım bəy Saqib, Kərbəlayi Muxtar Bisavad, Seyyid Zərgər, Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi. Əliğa Vahid kimi yetirmələrinin əsərləri ayrıca kitab halında nəşr olunsada, hələ də bu zəngin irsin böyük qismi qeyri-mətbu halda qalmaqdadır.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yazıb-yaradan şairlər möhtəşəm qəzəl, qəsidə, məsnəvi, mərsiyələr yaratmaqla bərabər, çarizmin milli və ictimai əsarətindən, XX əsrin əvvəllərindən isə xalqı milli mənafeyə zidd fəaliyyət göstərən bolşeviklərin təhlükəsindən xilas etməkdən ötrü yollar arayıb axtarır, eyni zamanda öz yaradıcılıqlarını azadlıq mübarizəsinə səsləyən əsərlərlə zənginləşdirirdilər. Bu proses Azərbaycanın hər yerində gedirdi, lakin Bakı ədəbi mühitinin üzvləri xalqın nicatını, yəni çarizmin müstəmləkəsi olmaqdan, daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrinin qətlamından, ingilislərin işğalından qurtuluş yolunu türkçülük və islamçılıq idealları ətrafında birləşməkdə görürdü. Onlar bu məzmununda ara vermədən dövrü mətbuatda çıxışlar edir, türkçülük, müasirlik və islamçılıq ideyasının rəhbərləri Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin açdığı cığırla inamla addımlayır, öz mənalı, dəmir məntiqli əsərləri ilə xalqı azadlıq mübarizəsinə, hürr yaşamağa səsləyirdilər.

Bu baxımdan tədqiqat işini aktual edən amillərdən biri də XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri Bakı ədəbi mühitinin milli-mənəvi düşüncəmizdə özünəməxsus yer tutması, bu mühitin təmsilçilərinin həyat-yaradıcılığı, dini-fəlsəfi, əxlaqi-didaktik, ictimai-siyasi baxışlarının dövrünün aynası olması, onların hikmətamiz, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan əsərlərinin zamanımızda da ictimai əhəmiyyətini qorumasıdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektı XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndələri Mirzə Həsib Qüdsi (1828-1908), Məhəmmədəğa Cürmi (1835-1900), Ağakərim Salik (1849-1910), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Ağadadaş Müniri (1863-1940), Məşədi Azər Buzovnalı (1870-1951), Səməd Mənsur (1879-1927), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Seyyid Zərgər (1880-1920), Hacıəli Pərişan (1876-1944), Əliabbas Müznib (1882-1938), Əlipaşa Səbur (1885-1931) və b. məclis üzvlərinin yaradıcılığıdır.

Dissertasiyanın predmeti isə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin nümayəndələrinin, o cümlədən Azərbaycanda ən uzunömürlü

ədəbi məclis olan “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığının ilkin mənbələr, həmçinin əlyazma qaynaqları əsasında kompleks tədqiqidir.

Tədqiqat işində XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Bakı ədəbi mühitinin rolu bir neçə istiqamətdə: ideya və düşüncə tərz, məzmun və forma mütənasibliyi, emosiya və vizual texnika baxımından araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı mühiti şairlərinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mövcud araşdırmaları nəzərdən keçirib, elmi həqiqətə əsaslanaraq yenidən obyektiv təhlil süzgəcindən keçirmək, yeni əldə olunan faktlar və ilkin mənbələr əsasında həqiqəti ortaya çıxarmaqdır. Dissertasiya işində həmçinin şairlərin öxünəməxsusluğunu, dəst-xəttini müəyyən etmək üçün onların ümumi ədəbi irsini: qəzəl, qəsidə, məsnəvi, mərsiyə, növhə, satira yaradıcılığını, dram əsərlərini, müxtəlif səpkili şeirlərini və dövrü mətbuatdakı publisitik çıxışlarını: məqalə, felyetonlarını nəzərdən keçirmək, divan, təzkirə müəllifi olanların bu janrlara gətirdikləri yenilikləri müəyyən etmək də məqsəd kimi qarşıya qoyulub.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulub:

– XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı mühiti şairlərinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı faktlara söykəlib onların türkçülük və islamçılıq ideyaları istiqamətində fəaliyyətlərini araşdırmaq;

– Ədəbi məclislərdə klassik poeziyaya, özəlliklə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına münasibəti müəyyənləşdirmək;

– Ədəbi məktəb anlayışını, nəzirçilik ənənəsini bir daha diqqətdən keçirərək Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin əsasən nəzirə və təxmis yazmaq yolu ilə ustalarını bəlli edilməsini əsaslandırmaq;

– Bakı mühiti şairlərinin bütün yaradıcılıqlarının tək cə ənənəyə əsaslanıb, mənbədən qidalanıb, əvvəlki ədəbiyyatı cilalamaqla məşğul olmadıqlarını, eyni zamanda işlənməmiş yeni mövzuları ədəbiyyata gətirdiklərini əsaslandırmaq;

– XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi, elmi-texniki, ədəbi-mədəni mənzərəsinin fonunda Bakı ədəbi mühiti şairlərinin yaradıcılığını ilkin mənbələr əsasında tədqiq etmək;

– Ədəbi mühitin yaranmasını şərtləndirən tarixi-mədəni amillərin təsirini ortaya qoymaq;

– Azərbaycanda yaranan son ədəbi məclis kimi “Məcməüş-şüəra”nın özünəməxsusluğunu təyin edən əsas amilləri təsbit etmək;

– Bakı ədəbi mühitinin formalaşmasında Məhəmmədəğa Cürminin, Ağakərim Salik, Əbülhəsən Vaqif və başqalarının yaradıcılığının əhəmiyyətini dövrün epistoluar nümunələri və digər yazılı materiallar əsasında ortaya qoymaq.

Tədqiqat metodları. Problemin tədqiqində illərin sınağından çıxmış tarixi-tipoloji, tarixi-müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuş, sistemli təhlil və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq prinsiplərinə əsaslanılmışdır. Dissertasiya işinin mövzusunun xarakterinə uyğun olaraq tədqiqat zamanı həmçinin bioqrafik metoddan da geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinə uyğun olaraq XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı mühiti şairlərinin “Məcməüş-şüəra”dakı fəaliyyətləri ilə

bağlı araşdırmalar aparılmış, onların həyatı, yaradıcılığı barədə ilk dəfə hansı mənbələrdə məlumat verildiyi müəyyən olunmuş, əldə edilən məlumatların elmi həqiqətə uyğun olub-olmaması təhlil süzgecindən keçirilmiş, mənbələrdəki faktoloji qeydlərin səhihliyi arxiv materiallarına, avtoqraf nüsxələrə, əski mətbuat nümunələrinə istinadən müəyyən edilmişdir.

Bütün bunlardan əlavə, elmi qənaətləri əsaslandırmaq məqsədilə həmin şairlərin ədəbi irsi haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə: monoqrafiyalara, oçerklərə, müxtəlif məqalələrə müraciət olunmuş, irəli sürülən fikrləri qüvvətləndirmək məqsədilə sitatlar verilmişdir.

Tədqiqat işində Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaradıcılığında elm və əxlaqa münasibət təhlil edilmiş, onların dil və üslublarına diqqət yetirilmiş, ərəb-fars dillərinə, şeirin bütün şəkillərinə, poetik qanunlara, əruz, qafiyə, rədif, təşbih, bəlağət elmi, sərf-nəhv, bir sözlə, ədəbiyyat və dilin bütün nəzəri məsələlərinə dərinləndirən bələd olduqları ön plana çəkilmiş, din, təsəvvüf, eləcə də İslami elmlərdən fiqh, məntiq, kəlam, Quran qissələri, hədisşünaslıq və s. dair baxışları şərh edilmişdir. Bakılı şairlərin nəzirə yazmasının əsasları müəyyən olunmuş, prosesinin mahiyyətində bir neçə amilin durması: nəzirəçiliyə mənbənin mükəmməlliyi, yazarın şeirə vurğunluğu, bəhsə durma, meydan oxuma, özünü təsdiq və s. kimi psixoloji yaradıcılıq aktlarının səbəb olması nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisində hakim olan ədəbi mühit haqqında dolğun təəssürat yaratmaq, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan ədəbi mühiti şərtləndirən tarixi-mədəni amilləri müəyyən etmək, bu ortamda mövcud olan ənənə və novatorluq problemini tədqiq edib, mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə əhatə olunan Bakı ədəbi mühitinin təmsilçiləri siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin daha tez şahidi olub, mətbuatda tez-tez çıxış edib şüurlara təsir göstərmək və ictimai təşkilatlar vasitəsilə vahid amal ətrafında daha sıx birləşmək şansına sahib idilər;

– 1860-cı ildən fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi Bakı və Bakıətrafı kəndlərin istedadlı ədiblərini vahid mərkəzdə birləşdirməklə yanaşı, Azərbaycanın digər regionlarından olan açıq fikirli, mütərəqqi şair və mədəniyyət xadimlərini də cəlb edir, klassisizm və avanqardizmin vahid platformada inkişafının mümkünlüyünü nümayiş etdirən, zamanının öndə gedən ədəbi təşkilatı kimi fərqlənirdi;

– XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin təmsilçilərinin yaradıcılığı sayəsində ictimai-siyasi baxışların sürətlə dəyişdiyi və müasir tendensiyaların hakim olduğu ədəbi-mədəni şəraitdə əsrlərlə formalaşan poetik ənənəni qorumaq, milli və dini köklərə bağlılığı yaşatmaq və gələcək nəsələ ötürmək mümkün oldu. Çünki xristian həmrəyliyi hökm sürdüüyü, bolşevizm bəlasının astanada dayandığı şəraitdə nicat yolunu maarifdə, milli adət-ənənlərə sədaqətdə, islami dəyərlərə hörmətdə gören bakılı ədiblərin irsində milli, dini birliyə və elmi-mədəni tərəqqiyə çağırış prioritet istiqamətlərdən idi;

– Bakılı şairlər şeirin yad ünsürlərdən, nəzmin ana qanunlarından uzaqlaşmasından, başı-ayağı olmayan cızma-qaraya dönməməsindən ötrü mübarizə

aparır, yollar arayırdılar. Onlar bəlağət elminə riayət olunması, poetik qəliblərin qorunması üçün mövzunu müasir həyatdan alıb, formanı klassik üslubda işləməyi məqbul bildilər. Bu da Azərbaycan şeirinə öz simasını qorumasına imkan verir, poeziyamıza öz müsbət təsirini göstərdi;

– “Məcməüş-şüəra” üzvləri klassik üsluba sadıq qalıb, qəzəl, qəsidə, məsnəvi və mərsiyələr yaratsalar da, ənənəvi janrlar çərçivəsində yeniliklər edir, zəmanədən şikayət ruhunda şeirlər qələmə alır, çarizmin milli və ictimai əsarətindən və bolşevizm təhlükəsindən xalqı xilas etməkdən ötrü yollar axtarır, mətbuatda azadlıq mübarizəsinə çağırışlar edirdilər;

– Bakı ədəbi mühitinin təmsilçiləri islam müqəddəslərinin mənəvi saflığını, əqidə yolunda dönməzliyini, amala sədaqətini gənclər arasında təbliğ etməklə müasirlərini onlardan nümunə götürməyə çağırırdılar. Bunun nəticəsidir ki, islam müqəddəslərinin mədhi və islam tarixi bakılı şairlərin irsində daha qabarıq idi;

– Milli mətbuat, milli firqələrin fəaliyyəti, milli liderlərin çıxışları, xaricdə təhsil alıb Vətənə dönməyə və bədii yaradıcılıqla məşğul olan vətənpərvər ziyalıların sənətə yeni yanaşması Bakıda gedən ədəbi prosesə də nüfuzədgici təsir gösərən əsas amillərdən idi;

– XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını sovet ədəbiyyatşünaslığının bəzi mötəbər nümayəndələri kimi epiqonçu, sxolastik ədəbiyyat adlandıraraq kənara atmaq olmaz. Çünki bu ədəbiyyat həmin zaman kəsində cərəyan etmiş ümumi ədəbi prosesin çox mühüm tərkib hissəsi olub, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Əliəğa Vahid, Məmməd Rahim, Cəfər Xəndan, Ələkbər Ziyatay kimi sənətkarların ideya-mövzu qaynağıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyəti ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Dissertasiyada əldə olunan yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

– İlk dəfə olaraq Bakı ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndələri Mirzə Həsib Qüdsi, Məhəmmədəğa Cürmi, Ağakərim Salik, Ağadadaş Sürəyya, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Azər Buzovnalı, Səməd Mənsur, Haşım bəy Saqib, Seyyid Zərgər, Hacıəli Pərişan, Əliabbas Müznib, Əlipaşa Səbur və b-nin həyat və yaradıcılığı kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir;

– Klassik Azərbaycan şairləri ilə “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığı arasında paralellər aparılmış, Bakı ədəbi mühitində klassik poeziya nümayəndələrinin, özəlliklə Məhəmməd Füzulinin qəzəllərinə yazılan nəzirə, təzmin və təxmislər təhlil olunaraq, onların ilkin mənbəyi dəqiq müəyyənləşdirilmişdir;

– XIX-XX əsr Azərbaycan şeiri həm ədəbi ənənə, həm də novatorluq kontekstində tədqiq edilmişdir;

– XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi və ictimai rolu, dövrün poeziya sənətinin ideya-estetik meyarları, poetika, üslub və sistem xüsusiyyətləri müəyyən-lədirilmişdir;

– “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında türkçülük meyilləri, milli istiaqlala çağırış motivləri kompleks şəkildə araşdırılmış, məclisin fəaliyyətinin son

illərində “Türk səsi” şairlər cəmiyyətinin təşkil olunması faktiki mənbələr əsasında müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə ədəbi məclislərin təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin tədqiqində, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı ədəbi mühiti yetirmələrinin həyat və yaradıcılığına dair monoqrafiyaların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültəsinin proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibində faydalanmaq mümkündür.

Dissertasiya işindən mənbəşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və mətnşünaslıq ixtisaslı mütəxəssislər və ali məktəb tələbələri yararlanırlar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində dərc edilmiş müxtəlif elmi məqalələrdə öz əksini tapmış, ölkədə və xaricdə bir sıra Respublika və Beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda mövzu ilə əlaqədar məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” və “Şəxsi arxivlərin tədqiqi” şöbələrində yerinə yetirilib və institutun əsas tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (16790 işarə), dörd fəsil (birinci fəsil dörd paragraf – 104933 işarə, ikinci fəsil dörd paragraf – 71704 işarə, üçüncü fəsil üç paragraf – 89404 işarə, dördüncü fəsil dörd paragraf – 125637 işarə), nəticə (7905 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 416433 işarədir.

I FƏSİL

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ MÜHİTİN SPESİFİKASI

1.1. Ədəbi mühitin yaranmasının tarixi-mədəni amilləri

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərini əhatə edən yaradıcılıq epoxasında ədəbi mühit anlayışı Azərbaycan ədəbiyyatındakı bütün mümkün poetik transformasiyaları bir araya gətirir: dini-fəlsəfi-irfani görüşlər, ilahi eşqin ədəbiyyatdakı təzahürləri, ictimai məzmunlu satira, eyni zamanda həcv kimi şeir janrları ədəbi mühitin spesifikasiyasını əhatə edir. Xalqın milli özünüdərkinin poeziyada ifadəsi isə ədəbi mühiti səciyyələndirən ən əsas və əhəmiyyətli amillərdən biridir.

Azərbaycan ədəbi prosesində Bakı ədəbi mühitinin də öz yeri, öz çəkisi var. Bu mühidə yetişən və yaradan söz əhli gərgin ictimai-siyasi hadisələrin mərkəzində olduqlarından mətbuatda dərc etdirdikləri əsərləri ilə çox zaman tək-cə regionun deyil, ümumən Azərbaycanın ədəbi ictimaiyyətinin flaqmanına çevrilir, həmçinin türk dilinin anlaşıldığı bütün ərəzilərə təsir göstərə bilirdilər.

Onlar da başqa ədəbi mühit şairləri kimi klassiklərimizə, xüsusilə Məhəmməd Füzuliyə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazsalar da, xalqa öz soyunu-kökünü anlatmaqla və milli şüurda gedən dirçəlişi ədəbiyyat səhifələrinə gətirməklə həm də

ictimai təfəkkürün formalaşmasına xidmət göstərirdilər. Bakılı şairlərin yaradıcılığının mayasını xalq ədəbiyyatından b hr l nm l r və dini-fəlsəfi ədəbiyyatdan qidalanmalar təşkil edirdi.

Azərbaycanda ədəbi məclislərin meydana gəlməsi Azərbaycan ədəbiyyatının dini-fəlsəfi-irfani, əxlaqi-didaktik təbiətindən irəli g lmis , bu ədəbi məclislər ideoloji, tarixi, coğrafi, mədəni baxımdan mühüm, məzmun və mündəricəsi, milli təzahür formaları etibarı ilə olduqca əlamətdar hadisədir.

Bakı ədəbi mühitində satira da önəmli yer tuturdu və 1890-cı ildən etibarən yaradıcılığa bařlayan şairlər arasında Səməd Mənsur satira janrında Azərbaycanın dahi şairi Mirzə Ələkbər Sabirin təsiri ilə bir sıra satirik şeirlər meydana g tirmis di. Bakı ədəbi mühitinin  n dindar şairlərinin belə fırldaqçı, din pərdəsi altında gizl nmis  mollalara, dini ziyar tgahlara sadəcə titul dařımaq məqsədilə ged nl r  qarřı münasibəti olduqca mənfi idi və bu yanařma zaman-zaman onların yaradıcılıqlarında  z əksini tapırdı. Səməd Mənsur bu sırada  n c rg d  gedirdi. Onun yaradıcılığının böyük bir qolunu  z dilini, dinini, dəyərlərini bəyənməyən, milli, dini dəyərlərə riřx ndl  baxan antipodları güclü satira atəşinə tutan felyetonlar, ictimai məzmunlu şeirlər təşkil edirdi. Din pərdəsi altında gizl n r k avam xalqı aldadıb pulunu-parasını alan, ziyalıları g z  g t rm y n din xadimlərini, min fırldaqla atalarını aldadıb kiçik yařlı qızları  l  keçirən yeni burjua nümayəndələrini, Qarsda,  rd handa,  rzurumda, Sarıqamışda v hři dařnak-menşevik hərbi birləşmələri tərəfindən qətlə yetirilən on minlərlə türk-müsəlmanın faciəsinə heç bir münasibət göstərməyən siyasi elitanı, kimsəsiz , ehtiyacı olana bir tikə quru ürək verməyən sahibkarlara qarřı olduqca kəskin münasibəti olan satirik şeirlərində aydın görə bilirik.

Səməd Mənsur satiralarından birində həmin fırldaqçıları canlı lövhələrlə belə ifřa edir:

*Gəldi R m zan,  rseyi-meydan bənim olsun!
Bir ay bařa-bař s freyi-əlvan bənim olsun!*

* ll rc  m ridin yařasın, can sənin olsun!
Hər il R m zanda belə ehsan sənin olsun!
Cənnətdə hamı huriy  qılman sənin olsun!
Ancaq gecələr dolma, fisincan bənim olsun!
On yařlı, qara qařlı T k zban bənim olsun!*

*Getsin oxumuřlar yanar odlar  qalansın,
Qars,  rd hanın kəndləri əğyarə talansın,
Aclar d ř l r d zl r , avar  dolansın,
 lpaq qalalar tozları, torpağı bulansın!
S rg ft d  yanımd  m ridan bənim olsun!
Hər kim bana irad edə, Quran qənim olsun! [139, s.1]*

XIX  sr Azərbaycan ictimai fikrində İslam dininə, müqəddəs Qurani-Kərimə bağlılıq  n önəmli yer tuturdu. Bakı ədəbi mühiti də, təbii ki, bundan kənarda qala bilməzdi. Bu da onların yaradıcılığında  z n  parlaq ř kild  büruzə verirdi. Bakı

ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdülxalıq Yusif müqəddəs Qurani-Kərimə olan sevgisini bu şəkildə izhar edirdi:

*Ruyi-gülrəngində zülfi, zülfi-şəb rəngində ru,
“Vəzzüha vəlleyli yəğşa” ayəsi müzmərdədir* [150, s.97].

Fikrimizcə, Mirzə Əbdülxalıq Yusif burada “*Vəzzüha vəlleyli yəğşa*” ayəsi müzmərdədir”, – deyərkən müqəddəs Qurani-Kərimin 93-cü, “Züha” surəsinin “Vəz-züha” (“*And olsun günəşin doğduğu vaxt hər tərəfi işıqlandırdığı səhərə*”) ilk ayəsini, 92-ci, “əl-Leyl” surəsinin “Vəlleyli iza yəğşa” (“*And olsun cahanı bürüyən gecəyə*”) ilk ayəsini, “müzmə” (“gizli”, “örtülü”) deyərkən 73-cü, “Müzəmmil” (Örtülüb bürünən) surəsinin 1 və 2-ci: “*Ey libasına bürünüb yatan Peyğəmbər, gecənin az bir hissəsi istisna olmaqla qalxıb namaz qıl*” ayələrini nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərim, onun mübarək ayələri mükəmməl bədii nizamı ilə şairlərin, həmçinin Ə.Yusifin yaradıcılığına öz emosional təsirini göstərmişdir. XIX əsr görkəmli Azərbaycan tarixçilərindən biri Hacı Seyid Əbdülhəmid bu xüsusda yazır: “*İslamın müqəddəs kitabı olan Quranın Şərqin söz ustadlarının yaradıcılığında yeri möhkəm, təsiri isə çox önəmlidir*” [218, s.16].

Quranın Azərbaycan klassik poeziyasının əsas ana qaynaqlarından biri olmasını müasir ədəbiyyatşünaslarımız da qəbul edir və təsdiqləyir: “*Orta çağlarda tarixçilər, katiblər, xətiblər, yazıçı və şairlər Quranın təkə məna və məfhumlarından deyil, hətta bədii, üslubi xüsusiyyətlərindən və bəlağət sistemindən faydalanmışlar. Onlar öz yazdıqlarının etibar və dərəcəsini artırmaq üçün Tanrı kəlamına söykənmişlər*” [126, s.138].

Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrin daşıyıcıları da şübhəsiz ki, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindəki hikmətlərdən, möcüzələrdən, tarixi mətnlərdən, kosmosla, kəhkəşanlarla əlaqədar məlumatlardan, peyğəmbərlərin və bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin həyatından, başlarına gələn əhvalatlardan, riyaziyyat, fizika, embrologiya, nücum elmləri və s. ilə bağlı, bir qismi artıq kəşf olunmuş, əksər qismi isə hələ kəşf olunmamış xəbərlərdən, eyni zamanda insanın əxlaqının gözəlləşməsi, şəxsiyyətinin kamilləşməsi üçün ən düzgün yol göstərən ibrətamiz ifadələrdən qaynaqlanaraq heyrətamiz sənət abidələri yaratmışlar və gələcək nəsillər, o cümlədən bizlər üçün qiyməti heç bir şeylə ölçülməyən miras qoymuşlar.

Təbii ki, XIX əsrin ikinci yarısında XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan sənətkarlar da müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinə dərinləndirən bələd olduqları üçün bu mirasdan bəhrələnərək ədəbi mühitlərini rəvnəqləndirmiş və bir-birindən dəyərli sənət əsərləri meydana gətirmişlər.

Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olanunduqdan sonra çar məmurları quldarlıq, köləlik rejimini Azərbaycanda tətbiq etməyə başladı və təkə kəndliləri, fəhlələri kölə halına salmadı, torpaq sahiblərini də özlərindən asılı vəziyyətə gətirdi. Belə ki, guya torpaq və yaxud mal-mülk sahibi olan sahibkarlar, kəndlilər, fəhlələri işlədərək, əldə etdikləri mənfəətin əksər hissəsini vergi adıyla məmurlara ödəyirdi. Belə ki, vaxtilə xan, bəy olan insanlar belə müflisləşmək həddinə gəlmişdi və o qədər asılı vəziyyətə düşmüşdülər ki, artıq onların ağılığından heç bir söhbət gedə bilməzdi.

Sosializm ideologiyasının təsiri ilə uydurulan tarixlərdə belə qələmə verilirdi ki, guya rus çarı Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda quldarlıq rejimini yalnız kəndlilər, fəhlələrə aid etmiş, bəylər, ağalar isə öz ağalığ hüququnu qorumuşar. Lakin bu, həqiqəti tam əks etdirmir. Çünki Azərbaycanda bəylərin, ağaların, tacirlərin və başqa zəngin insanların da xüsusi imtiyazı yox idi. Çünki çar çinovnikləri istədikləri zaman onların hüquqlarını tapdalayır, malını-mülkünü əlindən alır, özlərini isə sürgün etdirirdilər. Məlumdur ki, vaxtilə Qafqaz canişini olmuş Vorontsov-Daşkov Azərbaycanda çoxlu zəngin insanların torpaqlarını, meşələrini, bağ-bağatlarını əllərindən alıb, öz malı-mülkü eləmişdi. Biz bunun bədi əksini məşhur Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” adlı tarixi romanında da görə bilərik. Belə ki, Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov Cahandar ağanın meşələrini əlindən almaq üçün silahlı çinovnikləri göndərir və bundan xəbər tutan Cahandar ağa onlarla atışarkən öldürülür. Başqa bir misal gətirmək olar ki, Qarabağ canişini milliyyətçə erməni olan Tarxan Mauravov məşhur Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakirə böhtan ataraq sürgün etdirmiş, eyni zamanda bütün malını-mülkünü ələ keçirmişdir. Bir haşiyə də çıxmaq ki, şair özünün çox məşhur “Durnalar” şeirini Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır. F.Köçərlinin yazdığına görə, Qazaxlı şair Mustafa ağa Arif də (1774-1845) vətənpərvərliyinin və milli qeyrət hissəsinin qurbanı olmuş, çar çinovniklərinin fitnələri nəticəsində erməni əsilli knyaz, general Valerian Madatovun əmri ilə Şəmsəddin mahalının başçısı Nəsim sultanla birlikdə Kazana (bəzi məlumatlara görə, Xarkova) sürgün olunmuş və “Ağlaram” rədifli şeirini də vətən həsrətilə qürbətə olarkən qələmə almışdır.

Lakin rus məmurlar toplanan vergilərin səksən faizini mənimsəməklə varlansalar da, dövlət büdcəsini get-gedə müflisləşdirirdilər. Bundan başqa onlar heç bir şey bacarmır, iş bacaranları isə soyurdular. Məsələn, Bakıda rus məmurlar Hüseyinqulu xanın bütün əmlakını ələ keçirənlər də, Sisyanovun başını kəsib qaçmış Hüseyinqulu xanın qaçdığını və bütün varidatını özüylə apardığını uydurmuş, onun xəzinəsindəki bütün qızılları, ləl-cəvahiratları, pulları özləri arasında bölüşdürmüşdülər. Belə bir vəziyyət eynilə Gəncədə, Şuşada və İrəvanda baş vermişdi. Gəncədə Cavad xanın, Şuşada İbrahim xanın, İrəvanda Hüseyin xanın bütün varidatı talan edilərək çar məmurları arasında bölüşdürülmüşdü. Bundan sonra isə çar məmurları ağa və ya yaxud nökrliyindən asılı olmayaraq, Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları kölə vəziyyətinə salaraq zaman-zaman onlara məxsus hər şeyi talan etməyə başladılar.

Buna görə də Rusiya imperiyasının çarı II Aleksandr bu vəziyyətlə iqtisadiyyatın xeyli zəiflədiyini, Rusiya dövlət xəzinəsinin boşaldığını görüb, köləlik rejiminin ləğvi haqqında fərman imzaladı. Lakin bu fərman çar məmurları tərəfindən xüsusi haqsızlığa məruz qalan Azərbaycanda 1870-ci ilə qədər tətbiq olunmadı. Lakin 1870-ci il noyabr fərmanına əsasən, Azərbaycan vətəndaşı da azad sayılaraq təhkim olunduğu torpaq rejimindən qurtuldu. Bununla belə, kəndlinin əkib-becərərək əldə etdiyi məhsulun mənfəətinin 60 faizini verməyə məcbur olurdu. Onu da qeyd etmək ki, bu vergi Qafqazda yaşayan xristianlara aid deyildi. Onlar öz məhsullarını bazara çıxarıb yaxşı pul qazanırdılar. Lakin onsuz da çörəyi daşdan çıxan müsəlman kəndli əgər leysan yağışlar yağıb məhsulunu zay eləsə belə, həmin 60 faizi ödəməyə məcbur idi. Bakı şəhərində isə vəziyyət daha da acınacaqlı idi.

Buradan çoxlu neft çıxdığı üçün torpaq demək olar ki, əkinə yararlı deyildi. Əli Əkbər Dehxodanın məşhur “Lügətnamə”sində yazdığı kimi: *“Bu şəhərdə o qədər neft mədəni vardı ki, əgər kimsə bilmədən əlindən kibrit çöpünü yerə düşürsə idi, alışmağa başlayacaqdı”* [220, s.106]. Məhz ölkənin gələcək gəlirinin neftdən asılı olacağını nəzərə alan çar hökuməti bura çoxlu sayda rusu, bəzən də erməniləri köçürürdü ki, əhalinin əsas tərkibini xristian əhali təşkil etsin. Bakıdakı əksər hodonimləri də dəyişib, rus adları verirdilər ki, bura gələn əcnəbi qonaqlar şəhərin bir müsəlman yaşayış məskəni olduğuna qətiyyənlə inanmasın.

Məsələn, onlar Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşən küçələrə bu cür adlar qoymuşdular: Mixaylovski, Merkuri, Marinski, Malakan, Bolşaya Morskaya, Voronsov, II Aleksandrski, Olginski, Qarçokovski, Sadoviy, Naberejnıy, Vrangelskiy, Quberniski, Telefonniy, Romanovski, Krivoy və s.

1870-ci ildə II Aleksandr tərəfindən verilən “Torpaq mülkiyyəti” fərmanına əsasən Bakı şəhərində neftli torpaqların vətəndaşlara satılması az bir zaman içində iqtisadiyyatda güclü bir sıçrayış əmələ gətirdi. İş bacaran, qəpiyi-qəpiyin üstünə qoyan insanlar uzun illər yığdıqları pulla neftli torpaqlar alıb quyu qazıtırdılar və bu quyulardan fontan vuran nefti sataraq həm özləri varlandılar, həm də bazar iqtisadiyatına əsasən çar Rusiyasının dövlət büdcəsinə xeyli gəlir gətirdilər. Bu da öz növbəsində Bakı şəhərinə ilk olaraq neftin Qara dəniz vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması üçün Bakı-Tiflis dəmiryolunun inşasını, sonra isə Bakı-Peterburq, Bakı-Moskva, Bakı-Kiev dəmiryollarının inşasına təkan verdi. Təbii ki, bu dəmiryollar açıldıqdan sonra əsasən ticarətlə əlaqədar Bakıya axın çox gücləndi. Bu da Bakı quberniyasında yerləşən ərazilərin həm iqtisadi, həm də mədəni inkişafına heyrətamiz bir şəkildə təkan verdi. Bakı şəhərində Həsən bəy Zərdabinin nəşr elətdirdiyi “Əkinçi” qəzeti ilə maarifçilik vüsət aldı. Müsəlman oğlan uşaqlarının təhsil alması üçün rüşdiyyə məktəbləri, rus-müsəlman məktəbləri inşa olundu, Əkinçinin təsiri ilə mətbuat inkişaf etməyə başladı, çoxlu qəzet-jurnallar buraxılmağa başladı. Onlar üçün çap dəzgahları, möhür, ştamplar, kağızlar hazırlayan, eyni zamanda xalqa lazım olan kitablar nəşr edən mətbəələr meydana gəldi. Belə ki, vaxtilə dişləri, dırnaqları ilə çörək pulu qazanan Hacı Şıxəli Dadaşov, Hacı Hacağa Dadaşov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Ağamusa Nağıyev və başqaları neftli torpaq alıb neft quyusu qazdıraraq birdən-birə zəngin insanlara çevrildilər. Bundan sonra onların qarşısında Uca Allah tərəfindən bir sınaq başladı. Lakin onlar bu sınaqdan alını açıq, üzüağ çıxaraq qazandığı pulların əksər hissəsini xalqın iqtisadi rifahının yüksəlməsi, gün-güzəranlarının yaxşılaşdırılması, maariflənməsi, elm-təhsil alması uğrunda xərclədilər.

Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verdi. Məhz neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı Bakıda nəşr olunan qəzet və jurnalların sayı da çoxalmağa başladı. Bu isə Bakı şairlərinin əsərlərini mətbuatda dərc etdirmək imkanlarını genişləndirdi. Milli şüuru formalaşdıran ədiblərimiz milli müstəqilliyə gedən yolu yaxınlaşdırdı, xalqımız öz istiqlalına qovuşdu. 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də Bakı şəhəri erməni-bolşevik birləşmələrinin işğalından xilas oldu, gənc Cümhuriyyətin paytaxtı Gəncədən buraya köçürüldü.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən siyasi sarsıntılar, Azərbaycan ərazilərinin inzibati cəhətdən bölünməsi, ikinci yarısında isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi bazar iqtisadiyyatının inkişafı mədəniyyət sahəsinə öz təsirini göstərdi. Yeniliklər və tərəqqi hər cəhətdən öz qapılarını Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının üzünə açdı. XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində uzun illərin təzyiq mühiti, sarsıntılar epoxasından sonra birdən-birə kəskin dəyişmələr, buxovsuz azadlıq eşqi, çaxnaşmalar, inqilablar, mübarizələr dövrü başladı. Bu da Azərbaycan şeirində ciddi siyasi, ictimai, fəlsəfi mövzular, yeni poetik üslub, müasir şeir janrlarını şərtləndirdi. Yeni epoxaya müvafiq tam yeni keyfiyyət tələb edən ədəbiyyatı meydana gətirdi.

Bütün bunlar ədəbi mühitin yaranması üçün tarixi-mədəni amillər idi. Məhz bu mühit Azərbaycanda mətbuatının da yaranmasına təkan verdi. 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən yaradılan “Əkinçi” qəzeti öz çevrəsinə Şeyxülislam Əhməd Hüseynzadə, Seyid Əzim Şirvani, Əhsənül-Qəvaid, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani, Məhbus Dərbəndi, Mirzə Həsən Əlqədari, Məhəmməd Tağı Əlizadə, Möhsün Badikubeyi, Kapitan Sultanov, Həsən Qara və b. kimi tərəqqipərvər ziyalıları toplayaraq fəaliyyətə başladı. Lakin müsəlmanlara qarşı olan haqsızlıqlar səbəbindən iki ildən sonra qəzet öz fəaliyyətini dayandırdı. Lakin XIX əsrin axırlarından maarifpərvər insalar əvvəlcə rus dilində, 1906-cı ildən etibarən isə bir-birilə yarışa girmiş kimi heyrətamiz bir sıçrayışla “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədayi-haqq”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “Hümmət”, “Kaspi”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, “Ari”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Şəlalə”, “İrşad”, “Zənbur”, “İqbal”, “Təkamül” və s. mətbu orqanları yaratdılar.

Bakı çağdaş anlamda kapitalist, ticarət, fəhlə, kəndli, ziyalı və başqa təbəqələrdən ibarət bir şəhər idi. Fəhlələrin əksəriyyəti şah üsul-idarəsinin haqsızlığından, zorakılığından Bakıya pənah gətirmiş cənubi azərbaycanlılar və çar üsul idarəsi tərəfindən torpaqları, heyvanları əllərindən alındığı üçün Bakı şəhərinə iş dalınca gələn kəndlilər idi.

Sovet İttifaqı zamanında təbii ki, ideologiyanın tələblərinə uyğun olaraq Bakıya iş dalınca gələn insanların guya zəngin təbəqə tərəfindən hamısına qarşı haqsızlıqların, ədalətsizliklərin tüğyan eləməsi fikri formalaşmışdı. Lakin bu əslində belə deyildi. Düzdü, sahibkarlar arasında fəhlələrə qarşı ədalətsizlik edənlər də az deyildi. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, İsa bəy Aşurbəyli, Seyid Mirbabayev, Hacı Şıxəli Dadaşov, Hacı Hacığa Dadaşov, Hacı Əliabbas Dadaşov, Kərbəlayi İsrəfil Hacıyev və s. kimi neftxudalar heç vaxt onların neft mədənlərində çalışan fəhlələrə haqsızlıq etməmiş, hətta öz ziyanları hesabına olsa belə, onların əmək haqqını vaxtlı-vaxtında ödəmiş, o cümlədən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin başçılığı ilə yaratdıqları Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətində tez-tez yığışaraq tək Bakı şəhərində deyil, hətta Azərbaycanın başqa bölgələrində yaşayan xalqın kasıb təbəqəsinə maddi cəhətdən yardım eləməkdən ötrü xüsusi adamlar ayıraraq kasıb ailələrə hər ay un, şəkər, yağ, düyü, başqa ərzaqlar, o cümlədən məişətdə işlənən ləvazimatlar göndərmişlər.

Bundan əlavə, bu xeyriyyəçilər yuxarıda qeyd olunduğu kimi həm də maarifpərvər insanlar idi. Elmin, təhsilin bir xalqın məfkurəsində necə güclü işıqlar yandırdığını çox gözəl bildiklərindən onlar xalqın övladları üçün elm-təhsil ocaqları

açmaqda, inşa etdirməkdə, eyni zamanda istedadlı gəncləri Londona, Parisə, Peterburqa, Odessaya, Nəcəfül-Əşrəfə elm arxasınca göndərməkdə bir-birilə sanki yarışa girirdilər.

Təsadüfi deyil ki, Bakı milyonçusu Seyid Mirbabayevin vəsaitilə açılan Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlmanlar üçün açılan şöbəsini bitirən 250 müəllim Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrindəki məktəblərdə müəllim işləməyə göndərilmiş, minlərlə yeniyetmənin, gəncin savadlanıb xalqına xeyir verməsi naminə səfərbər edilmişdi. Bundan başqa, xaricdə təhsil arxasınca göndərilən yüzlərlə gənc yüksək ali təhsil alaraq vətənə dönmüş və xalqının tərəqqisi uğrunda heyrətamiz dərəcədə fədakarlıq göstərmişlər.

Şübhəsiz ki, bu da öz növbəsində klassik ənənələrə sadıq qalan Bakı şairlərinin yaradıcılıqlarında yeni ab-hava yaratdı. Onlar klassik ənənəni unutmadan, öz şeirlərində dövrün təlatümlərini, ziddiyyətlərini, xeyrini, şərini, işığı, qaranlığını, yaxşısını, pisini əks etdirməyə başladılar. Bu isə heç də hər zaman birmənalı qarşılanmırdı. Mühafizəkarlar onlara qarşı hücum edir, onları dinsiz, imansız adlandırırdılar. Hətta onları “babi” adlandırırdılar.

Müasir mətbuatda da bəzən bu xüsusda sağlam təfəkkürün məhsulu olmayan yazılarla qarşılaşıyıq. Azərbaycanın görkəmli şair və mədəniyyət xadimlərinə ləkə yaxanlar onların, guya, bəhai təriqətinin üzvü olduqlarını göstərirlər. Guya, XIX əsrin sonlarından başlayaraq Bakıda və sonralar Naxçıvan, Gəncə və digər böyük şəhərlərdə fəaliyyət göstərən bəhai cəmiyyətləri olmuş, “Məcməüş-şüəra” üzvləri də həmin təriqətin üzvü imişlər.

Bakıda fəaliyyət göstərən bəhailərin fəalları sırasında Mikayıl Müşfiqin atası Mirzə Əbdülqədir İsmayılzadənin, milyonçu Ağamusa Nağıyevin adlarını da çəkirlər. Hətta sevimli şairlərimizin bu təriqətə rəğbətlə yanaşdıqları üçün öz şagirdlərinə - Seyid Əzim Şirvaninin Mirzə Ələkbər Sabirə, Əbdülxalıq Yusifin isə Əliağa Vahidə bəhailiyi aşladığını iddia edirlər. İfrata varıb Hüseyn Cavid və Üzeyir Hacıbəylinin də Bakıda yaşayarkən bu təriqətə meyl etdiklərini qeyd edirlər [Bax: 13].

Fikrimizcə, bütün bunlar mütərəqqi düşüncəli Azərbaycan ziyalılarının maarifpərvər fikirlərinə görə vaxtı ilə qaragüruh tərəfindən “babi” adlandırılmasını səhv anlamaqdan irəli gəlir. Çünki xalqını maarifə, məktəbə səs-ləyən şair və mühərrirləri “bəhai” adlandırmaq böhtandan başqa bir şey deyil [Bax: 205].

Bu dövrdə maarif və mədəniyyətin təbliği ilə yanaşı, xalqda hürr yaşamaq arzusu daha da qüvvətlənmişdi və Azərbaycan ziyalıları xalqın bu arzusunu həyata keçirməkdən ötrü yollar axtarırdılar.

Bununla bağlı Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrində müstəsna xidmətləri olan, eyni zamanda türkçülük ideyasının banilərindən olan Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: *“Qafqaz türkləri türklərin ən hürriyyətvərləridir. Bu məmləkətdə heç bir qüvvə hürriyyət arzusunu məhv edə bilməz. Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hürriyyət odunu söndürə bilməz. Qafqaz hürriyyət aləminin tarixində mühüm rol oynayacaqdır, bu rollardan ən böyüyü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir”* [108, s.1-2].

XX əsrin əvvəllərində başlanan inqilabi hərəkət Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkətinin qüvvətlənməsinə səbəb oldu və bu da öz növbəsində milli dilin – ana

dilinin inkişafına təkən verdi. Hələ XIX əsrin 80-ci illərindən başlanan mətbuat, maarif və ana dilində dərslik məsələləri ilə meydana çıxan ana dilinin təmizliyi və kütləvi inkişafı XX əsrin əvvəllərində öz bəhrəsini verdi. Milli dilin inkişafı təbii ki, milli məfkurənin, milli özünüdərk inkişafında da bilavasitə özünü göstərməkdə idi. Bu xalqın milli mənlük şüurunu yüksəldən amillərdən biri idi. Azərbaycan ziyalıların bu işdə xüsusi əzmkarlığı və çalışqanlığı milli dilin inkişafı üçün mənəvi-psixoloji zəmin yaradırdı. Təbii ki, bu işdə mətbuat ön yerdə idi ki, şairlər milli dilin inkişafı üçün xüsusi fədakarlıq göstərərək ana dilinin bir xalq, bir millət üçün nə qədər dəyərlı olduğunu bildirən şeirlər yazırdılar.

Lakin şairlər yuxarıda qeyd olunduğu kimi bununla kifayətlənmir, gənclərə vətənpərvərlik ruhu aşılayan, istiqlal və istiqbal ruhunda, eyni zamanda gənc nəslin artıq yeddi arxa dönənini tanımağından ötrü bir-birindən gözəl möhtəşəm əsərlər yaradırdılar. Bakı ədəbi mühitinin yetişdirməsi Əliabbas Müznib Vətənə olan sevgisini canlı mənzərələrlə, poetik lövhələrlə bu şəkildə bəyan edirdi:

*Azərbaycan çəpik güllər bağıçası,
Bakıxanovlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.*

*Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.*

*Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya “bar-bar” deyə cumdular.
Pozuldular, axır geri döndülər,
Xırsızların qəhharıdır bu ölkə.
Çəkil, çəkil, ey alçaq əl, sən çəkil!
Tökül, tökül, ey xain göz, çıx, tökül!
Bükül, bükül, ey çak, artıq en, bükül!
Müəzzənlər dərdarıdır bu ölkə.*

*Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc toprağı.
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların açarıdır bu ölkə [46, s.106].*

Bakı şəhəri Qafqazda ən böyük şəhər idi və XIX əsrin sonlarından etibarən bu şəhərdə elə bir inkişaf mərhələsi başlamışdı ki, artıq XX əsrin onuncu illərində başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, azərbaycanlı neftxudaların inşa etdirdikləri möhtəşəm binalar, kombinatlar, pasajlar, lokantalar, mağazalar, klublar, saldırdıqları əsrarəngiz bağlar, parklar, bulvar, bir-birindən gözəl imarətlər və s. bu sənaye şəhərini dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirmişdi. Əgər 1918-ci ilin mart ayının sonundan Qafqaz İslam Ordusu Bakını işğaldan azad elədiyi günə, yəni 15 sentyabra qədər, Stepan Şaumyanın göstərişi ilə daşnak-bolşevik neofaşist hərbi

birləşmələri Bakı şəhərindəki ən möhtəşəm abidələri yandırmasaydılar (1918-ci ilin mart ayının sonundan etibarən 70 faizi ermənilərdən, 30 faizi ruslardan ibarət bolşevik matroslar Bakı şəhərindəki müsəlman abidələrini gəmilərdən top atəsinə tutdular. Bir neçə aydan sonra Azərbaycana qardaş köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusunun igid əsgərləri həmin o yetmiş faiz ermənilərdən, otuz faiz ruslardan ibarət matros gəmilərini məhz top atəşləri ilə Xəzərin sularında batırdı. 1920-ci ilin 28 aprelində isə o vaxtdan Azərbaycandan intiqam almaqdan ötrü dişlərini qıcından V.İ.Leninin göstərişilə başlarında cəllad general Pankratov, Mikoyan, Baqdasaryan, Baqramyan, Levandovski olmaqla 11-ci Qırmızı Ordu şəhərə daxil olub viran eləməsəydi, Bakı şəhəri az zaman keçəndən sonra bütün dünyada tayı-bərabəri olmayan bir şəhərə çevrilərək, Londonu, Parisi, Romanı, Peterbuqu kölgədə qoyacaqdı.

Lakin XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərini və bütün Azərbaycanı mənəvi cəhətdən işğal edənlər kifayət qədər idi və bunlar əsasən əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərən bolşevik mətbuatı idi.

1906-cı ilin aprelində Bakıda “Bakinski raboçi” qəzeti çıxmağa başladı. Qəzetin ilk redaktorları A.Caparidze, V.Niokin və Rəşad Zenkoviç idi. Elə həmin günlərdə erməni bolşeviki L.Kununyantsın rəhbərliyi ilə “Banvori dzayn” (“Fəhlə səsi”) qəzeti fəaliyyətə başladı. Bu qəzetlər guya fəhlələr arasında beynəlmiləl tərbiyə işində, kütlələri çarizmə və yerli burjuaziyaya qarşı səfərbər edirdilər. Lakin əslində onların, xüsusilə də Kununyantsın məqsədi tamamilə başqa idi. Bakını və bütün Azərbaycanı tamamilə müsəlman-türk əhalidən təmizləyib, bu ərazidə ateist bir ölkə yaratmaq istəyirdilər.

Bu ərəfədə, daha doğrusu, 1906-cı il mayın 26-dan etibarən Azərbaycan və erməni dillərində “Dəvət-qoç” qəzeti çıxmağa başladı. Bu qəzetdə Məşədi Əzizbəyov, Alyoşa Caparidze, Sultan Məcid Əfəndiyev və Məlik Melikyan fəaliyyət göstərirdilər və guya sinfi mübarizə aparırdılar. Əslində isə M.Əzizbəyov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Qəzənfər Musabəyov, Həmid Sultanov, Çingiz İldırım, Dadaş Bünyadzadə, Əliheydər Qarayev, Ruhulla Axundov və s. ən böyük xalq düşmənləri idi. Belə ki, 1918-ci il mart qırğını zamanı daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrinə qoşularaq Bakı şəhərində çox sayda müsəlman-türkün (azərbaycanlıların) ölümünə səbəb vermişdilər. Caparidze isə gürcü olsa da, ermənilərə satılmışdı, Məlik Melikyan isə bir erməni olduğu üçün bütün erməni siyasətçiləri, jurnalistləri, yazarları, publisistləri kimi “böyük Ermənistan” yaratmaq fikrində idi və Tiflisdə erməni dilində “Qayts” (“Qığılıcı”) qəzetini buraxan, eyni zamanda “Daşnaksütyun” partiyasının başında dayanan Stepan Şaumyandan göstərişlər alaraq Azərbaycan və türk xalqına qarşı qətliamlar planı hazırlamaqda idi.

Azərbaycanlı satqınların ermənilərlə birləşərək Azərbaycan xalqını yer üzündən silmək istəyənləri Səməd Mənsur qoşma janrında aşıq deyişməsi ilə satira atəsinə tuturdu:

QOCA AŞIQ

O kimdir ki, alov yağır gözündən?

O kimdir ki, məna çıxmır sözündən?

O kimdir ki, qorxar özü-özündən?

Buna cavab verən aşıq var olsun!

CAVAB

*Mirzoyandır alov yağır gözündən,
Mirbəşirdir mənə çıxmır sözündən,
Qəzənfərdir qorxar özü-özündən,
Söz soran aşığa Allah yar olsun [188, s.356].*

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Bakı şəhərində elm-təhsil ocaqlarının çoxalması, xalqın gözünün açılmasına, maariflənməsinə, xalqın gənclərinin savadlanması, təhsil görməsi milli məfkurənin inkişafına, milli özünüdərəkə səbəb oldu. Bu, Bakı ədəbi mühitinə də öz müsbət təsirini göstərirdi, tərəqqi və milli özünüdərək bakılı şairlərin yaradıcılığında da öz əksini tapırdı. Çünki xalqın savadsızlığı, elmsizliyi, təhsil görməməsi bu sənətkarların ən yaralı yeri idi. Məsələn, Bakı ədəbi mühitinin ən tanınmış şairlərindən biri Əbdülxalıq Cənnəti elmin, təhsilin, savadlanmağın insana nə qədər xeyirli olduğunu özünün "Kitab" şeirində bu cür ifadə edir:

*Əhli-ruhə, ey oğul, bir munisi-candır kitab,
Qəlbə qüvvət, çeşmə taqət, canə canandır kitab.*

*Zaiqən salimsə gər, var onda əsmari-ləziz,
Kim, qələm əşcarə malik, bağı-bustandır kitab.*

*Hər xiyabanında minlərcə gül açmış rəng-rəng,
Əhlinin indində pürqiyət gülüstandır kitab.*

*Hikməti elmi ədəblə sərəsər məşhun ikən,
Mən nə tərif eyləyim, hər vəsfə şayandır kitab.*

*Taxsa gər mərdi-siyasidan bəsirət eynəyin,
Cənnətitək söyləyər hətta ki, Qurandır kitab [27, s.79].*

Ə.Müznib bir tədqiqatçı kimi bakılı şairlərinin əlyazmalarını toplayaraq kiçik bir təzkirə şəklində tərtib etmişdir. Əlyazmalar İnsitutunda Ə.Müznibin zəngin arxivində bir çox şifrələr altında çoxlu əlyazma saxlanılır. Lakin nədənsə azərbaycanlı şairlər, sənətkarlar və Bakı şəhərinin tarixi haqqında çox lazımlı tədqiqatlar aparan Ə.Müznib repressiya qurbanı olub, 1956-cı ildə bəraət alsa da, yaradıcılığı demək olar ki, tədqiq edilməmiş, nədənsə ona ögey münasibət bəslənmiş və əlyazmaları üzə çıxarılmamışdı.

Bu əlyazmalarda D-357 [11] şifri altında XIII əsrin şairi Hüseyn bəy Vəhdətin, fond 23 s/v 153 [102] şifri altında XVI əsrdə Həbibinin şeirləri, fond 23, s/v 139 [171] şifrəsi altında 36x15 sm ölçülü bir vərəqdə Saleh adlı şairin əsərləri, fond 23 s/v 140-da [172] isə həmin şairin yaradıcılığını əks etdirən məqalə, fond 23 s/v 141 [179] şifrəsi altında saxlanan 21x18 sm ölçülü vərəqlərdə XV əsrdə yaşamış Seyid Yəhyanın əsərləri saxlanılır. Bundan başqa Ə.Müznibin toplanmış materialları içərisində bir çox bakılı şairlərin şeirləri vardır ki, onların hansı dövrdə yaşadıkları məlum deyil. Əlyazmalar İnsitutunda D-357-ci şifri altında saxlanılan Ə.Müznibin əlyazması olan cüngdə 166-cı səhifədə Əli Bakuvinin şeirləri var.

Bundan əlavə, Ə.Müznibin XVIII əsrdə yaşayıb-yaradan şairlər Mahmud və Mürsəlin də fond 23. s/v 108 [130] şifrəsi altında əsərləri qorunmaqdadır. Ə.Müznibin arxivində fond 23 s/v 119 [157] şifrəsində həmin şairin bir qəsidəsi də vardır.

1810-cu ildə Bakıda anadan olmuş, 1882-ci ildə vəfat etmiş Mirzə Bağırın bir qəzəli D-357 [11] şifri altında saxlanılır. 1828-ci ildə anadan olmuş, 1908-ci ildə vəfat etmiş Mirzə Həsib Əliqulu oğlu Qüdsinin AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-2680 şifri altında saxlanılan qovluqda xeyli şeiri, o cümlədən qəzəlləri vardır. Şairin “Mövludi-Nəbi” əsəri başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla xeyriyyəçi, maarifpərvər, xalqın qayğısına qalan və rifahının yüksəlməsi üçün çalışan insanlar haqqında mükəmməl bir şeir nümunəsidir.

Əlyazmalar İnstitutunda B-1620 [38] şifri altında XIX əsrin sonlarında, XX əsrin əvvəllərində tək Bakıda deyil, Qarabağda, Lənkəranda, Şirvanda, Qubada tanınmış məşhur şair Əbdülxalıq Yusif haqqında məqalələr və sənətkarın şeirləri vardır.

Bəzi tədqiqatçılar “Məcməüş-şüəra”nın 1880-ci ildən fəaliyyətə başladığını yazırlar, lakin bu səhvdir, çünki Ə.Müznibin Əlyazmalar İnstitutunda C-218 [79] şifrəsi altında 24/23 sm ölçülü 218 vərəq həcmindəki əlyazmasında “Məcməüş-şüəra”nın 1860-cı ildən fəaliyyətə başladığı qeyd olunub: *“Bakudə 1860-cı ildə “Məcməüş-şüəra” təsis olunmuş, bütün Bakunun Məhəmmədəğa Cürmi, Mirzağa Dilxun, Zülali, Ağadadaş Sürəyya, Vahab Vəhib, Mirzə Rzaqul Həzari, Mirzə Məhəmmədəli Məhdi, Əliabbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Məsud, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Mirzə Hadi Sabit Haşım bəy, Əbülhəsən Vaqif gibi klassik şairlər orada çalışmış, bütün ədəbiyyat işlərində iştirak etmişdir”* [79, s.14].

Onu da qeyd edək ki, Ə.Müznibin Fr-1475 [37] şifri altında saxlanılan əlyazmasında Əbdülxalıq Cənnəti haqqında məlumat vardır: *“Əbdülxalıq Qafar zadə Cənnəti 1855-ci (hicri 1272) ildə Bakıda anadan olmuşdur. Ata babası məşhur Bakı xanı Hüseynqulu əmiri-şikarı (ovçubaşı) olan Səfərəlinin oğludur. 9 yaşında dərəcə almış, iki il yarım xüsusi müəllim yanında oxumuşdur. 12 yaşında fəhləliyə getmiş, nökrəçilik etməsə də, xırda alver ilə məşğul olmuş və nəhayət, ara həkimliyi ilə əttarlıq etmişdir. 18 yaşında şeir deməyə başlamış, qazandığını kitaba vermiş, müstəsna bir həvəslə məqaləyə girişmişdir. Gündüzlər fəhləlik edər, gecələr ürəfa məclislərində ədəbiyyat söhbətlərində iştirak edər. Cənnəti neçə dəfə şairlər məclisində şeirləşmədə üstünlük qazanmışdır. İti hafizəsi sayəsində uzun bir qəsidəni üç dəfə oxuyar və başdan-ayağa əzbər deyər və yazarmış. Əvvəllər Vasif, Əttar Həccar zadə və Daşkəsənoğlu təxəllüslərini qəbul etmişdi. Sonralar bağü bostana, gülüstana hər is olduğundan təxəllüsünü dəyişib “Cənnəti” qəbul etmişdir. Dostlarından olan bir ruhani ona rast gəldikdə zarafatla soruşmuşdur:*

– Nə yazırsan, ay cəhənnəmi?

Şair bu suala bədahətən şəstlə cavab vermişdir:

Mən nə anəstəm ki, cəmi pişva danəd mərə,

Nə əz anhayəm ki, bəzi ba əsa ranəd mərə.

Dusti hərgəh beşuxi duzəxi quyəd çe bak,

Hatifi-qeybi dəmadəm Cənnəti xanəd mərə [111, s. 32-33].

Ə.Müznibin Cənnətinin təxəllüsü ilə bağlı nəql etdiyi hadisənin həqiqət olduğunu şairin Əlyazmalar İnstitutunun fondunda M-152 şifri altında mühafizə olunan əlyazmada yer alan və yuxarıdakı sitatda iki beyti nümunə gətirilən fars dilində qəzəli də təsdiqləyir. Yuxarıdakı misralarda şairə kiminsə “Cəhənnəmi” deyilməsinin bir dost zarafatı olduğu anlaşılır. Belə ki, həmin beytlərin sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Mən hamının başçı bildiyi adam deyiləm,

Nə də bəzilərinin əsa ilə qovacağı adamlardan deyiləm.

Bir dost bəzən zarafatyana mənə “Cəhənnəmi” deyirsə, eybi yox,

Hatıfdən – qeybdən gələn səs (isə) hər zaman məni “Cənnəti” çağırır [29, s.248b].

Sənətkarın haqqında məlumat verdiyimiz əlyazma nüsxəsində yer alan farsca başqa qəzəllərində Ə.Müznibin qeyd etdiyi “Vasif” təxəllüsündən də istifadə etdiyini görürük. Nümunə üçün belə qəzəllərdən birinin son beytlərinə nəzər salaq:

لعل جانان را نخواهم داد بر آب بقا...

عفو کن ای خضر از این سودا زیان باشد مرا.

چشم، روی، زلف، قد گلرخان در باغ حسن

نرگس، گل سنبل، سرو روان باشد مرا.

عمر من در فکر لعلش هیچ اندر هیچ شد

آه واصف فکر دیگر در میان باشد مرا.

Cananın ləlini (dodağını) dirilik suyuna vermərəm (dəyişməyəm),

Ey Xızır, bağışla, bu sevdadan (alverdən) mən ziyan etmiş olaram.

Hüsn (gözəllik) bağında gülüzlülərin gözləri, surəti, zülfü və qaməti

Mənim üçün nərgiz, sünbül gülü və sərvboylular (kimi) olar.

Mənim ömrüm onun ləlinin (dodaqlarının) fikri ilə puç olub getdi,

Ah, Vasif, mən (indi) başqasının fikrini edirəm [29, s.256b].

Cənnətinin ədəbi fəaliyyəti həddindən artıq çoxşaxəlidir. Ədib dini mövzuda “Mühəssənəti-şəriyyə”, “Nəsihətnamə”, “Yənbiül-hikmət”, “Təhvili-övzan”, “Qəvaidi-ədəbiyyə” adlı risalələri, ilahiyyat elmləri içərisində yer tutan “Əxlaq” elminə aid üçcildlik əsəri, altı min beytlik bir divanı, eyni zamanda “Əs-səfər fil-həzər” adlı bir romanı vardır.

Göründüyü kimi, Cənnəti ilahiyyat elmlərinə mükəmməl şəkildə yiyələndiyinə və bu sahəyə aid kitablar yazdığına baxmayaraq, “Üsuli-cədid” məktəbi yaradarkən İslam dinindən tamamilə bixəbər, lakin din pərdəsi altında avam insanların dərisini soyan münafiq mollalar məktəb binasındakı skamyaları və başqa əşyaları, eyni zamanda dərs ləvazimatlarını küçəyə töküb yandırmışlar.

Dini xurafatın bu əməllərinə qarşı M.Ə.Sabir kimi Bakı ədəbi mühitinin şairləri də şeirlər yazmış, şarlatan mollaların iç üzünü açıb göstərərək onları satira atəşinə tutmuş, ifşa etmişlər.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Cənnəti XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda inqilabi hərəkat başlayandan Bakıda mətbuat yaradanlardan biri olmuşdur. O, tez-tez fəhlə qəzeti “Təkamül”də, “Dirilik”də, “İrşad”da istiqlal şeirləri ilə çıxış edirdi.

Bir çox ədəbi mənbələrin, o cümlədən Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin irsinin tanınmış tədqiqatçısı Sona Xəyalın qeydlərinə əsaslanaraq, Bakı ədəbi mühitində canlanma 1860-cı ildə başlamışdır. Məsələ burasındadır ki, mənbələrdə Bakı poetik məclisinin yaradıcısı Məhəmmədəğa Cürmi haqqında çox az məlumat vardır və hətta sənətkarın doğum, ölüm günü barədə də dəqiq məlumat yoxdur. Ondan cəmi beş qəzəl qalmışdır. Müəllifin əsərlərinin külliyyatı yəqin ki, sovet dövründə bir çox sənətkarların bədii irsi kimi yandırılmışdır. Lakin faktlar sübut edir ki, Cürmi Bakı şəhərində doğulmuş və ömrünün axırına qədər də bu şəhərdə yaşamışdır. Ancaq məsələ burasındadır ki, təzkirəçi Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində Cürminin təbrizli olduğunu qeyd edir: “*CÜRMI - adı Ağaməhəmməd hicri-qəməri XIV(XX) əsr Təbriz şairlərindəndir. O, Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müasirlərindəndir. Yusif adlı bakılı bir şair Cürminin həcvinə bir sıra şeirlər demiş və Seyid Əzim onun cavabında uzun şeir yazmışdır. Bu şeirlər Seyid Əzim divanında Təbrizdə çap edilmişdir*” [194, s.414].

Məhəmmədəli Tərbiyət “bakılı şair Yusif” deyəndə Əbdülxalıq Yusifi nəzərdə tutur və onun Cürminin həcvinə şeirlər dediyini, eyni zamanda Seyid Əzimin onun cavabında uzun şeir yazdığını qeyd edir. Məlumdur ki, Məhəmmədəli Tərbiyət təzkirəsində əsasən Cənubi Azərbaycan sənətkarlarından bəhs etmişdir. Coğrafi proporsionallığı gözləməyən təzkirə müəllifi Cürmi haqqında danışarkən də ayrı-seçkiliyə yol verdiyindən Bakıda doğulub böyümüş şairi, təbrizli kimi qələmə vermişdir [Bax: 194, s.414].

Əbdülxalıq Yusif isə Məhəmmədəğa Cürmi haqqında şeirlər demişdir ki, bu da öz növbəsində söhbətin məhz bakılı Cürmi haqqında getdiyindən xəbər verir. Bundan başqa, Əbdülxalıq Yusifin “Təzkireyi-Yusif” təzkirəsində yer alan Cürminin beş qəzəlindən üçü: “edib”, “dedim” və “eylədin” rədifli qəzəlləri onun da Füzuli ruhunda yazdığını nümayiş etdirir.

Məhəmməd Tərbiyətin yalnız mülahizələrinə cavab olaraq deyə bilərik ki, o dövrlərdə şairlərin bir-birini həcv eləməyi heç də düşmənçilik xarakteri daşımırdı, çox hallarda bu sənət yarışmasından, şairlərin deyişməsindən irəli gəlirdi. Özü də Əbdülxalıq Yusif Məhəmməd ağa Cürmini deyil, Məhəmmədəğa Cürmi Seyid Əzim Şirvanini “müftəxor seyid” adlandıraraq həcv eləmişdi və Seyid Əzim Şirvani də buna cavab yazmışdı:

*Deyiləm müftəxori-kərkəsi-murdartələb,
Mənə öz rəncim olub vasiteyi-nan, Cürmi.
Sənətim bir neçə ətfala olubdur təlim,
Açmışam sahəti-Şirvanidə dəbistan Cürmi.
Varidür layiqi hərçəndi dəbistanımda,
Ruhi-Xaqani ola tifli-səbək xan, Cürmi [3, s.223].*

Doktor Cavad Heyət “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” əsərində XIX əsrin misilsiz şairi Seyid Əzim Şirvaninin Məhəmməd ağa Cürminin sənətinə çox böyük qiymət verməsindən, eyni zamanda Əbdülxalıq Yusifin şeir yazmaqda qüdrətindən

söhbət açır: “Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” məclisi “Beytüs-Səfa”nın və xüsusilə Seyid Əzim Şirvaninin təsiri ilə quruldu. “Məcməüş-şüəra” Məhəmməd ağa Cürmi, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Sürəyya, Mirzəağa Dilxun, İbrahim Zülali, Vəhab Vahib, Həzarə, Mehdi, Məhəmməd Müsəvvər, Əbdülxalıq Cənnəti, Hadi Sabit, Hüseyin bəy Vəhdəti və Əbülhəsən Vaqif kimi şairlər daxil idilər. Bakı şairlərindən Cürmi və Əbdülxalıq Yusif dərin mənalı qəzəllərlə seçildilər. Yusif üçün müasirlərindən Məşədi Əbdül Şahın:

*Ey olan məmləkəti-nəzmdə sultan, Yusif,
Vey qulami-həbəşin nəsrə Loğman, Yusif, - mətləli beytilə
başlayan mədhiyyəsində onu şeir aləminin sultanı adlandırır. Mirzə Əbdülxalıq
Yusifdən bir qitə və təkbeyt nümunə üçün dərc edirik:*

*Bəzm içrə şəmi-ruyi-cananə bir tərəfdə,
Mən bir tərəfdə yannam, pərvanə bir tərəfdə.
Bir yanda hüsni-Leyla, bir yanda ahi-Məcnun,
Zəncir bir tərəfdə, divanə bir tərəfdə.
Məsciddə xəlq yatmış, vaiz nəsihət eylər,
Əfsürdə bir tərəfdə, əfsanə bir tərəfdə.
Yusif, cahanda, get oxu eşqin risaləsin,
Həll oldu külli-məssəllər bu risalədə.*

*Məhəmməd ağa Cürmini də Seyid Əzim Şirvani şeirdə peyğəmbər zirvəsinə
qaldırır:*

*Əgər Məhəmməd edə iddia nəbüvvəti-şeir,
Onun nəbüvvətinə əvvəla mənəm qail [101, s.158-159].*

1.2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bədii və nəzəri qaynaqları

Azərbaycan ədəbiyyatı müxtəlif zaman kəsimlərində fərqli ideologiyalar və əcnəbi mədəniyyətlərin təsiri altına düşüb, özgə dil və qeyri-milli ədəbi formalarda meydana çıxsada, hər zaman milli dəyərlərimizə sadıq qalıb, daim adət-ənənələrimizi özündə yaşadıb. Hələ on üç əsr bundan qabaq 215 il ömür sürmüş oğuz türklərinin ağsaqqalı, atası, dədəsi Dədə Qorqud tərəfindən yaranmış “Oğuznamələr”dən, eyni zamanda dünya üzündə bənzəri olmayan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən başlayaraq XI-XII əsrlərdə Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məshəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, XIII-XIV əsrlərdə İzzəddin Həsənoğlu, Marağalı Əvhədi, Arif Ərdəbilli, Əssar Təbrizi, Şah Qasim Ənvar, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, XV-XVI əsrlərdə Kişvəri, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, XVII-XVIII əsrlərdə Məhəmməd Əmani, Fədai, Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhcur Şirvani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, XIX əsrdə Abasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, XX əsrdə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Firudin bəy Köçərli, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Səhhət, Əhməd Cavad və s. vasitəsilə hər dövrün, zamanın inikasına çevrilərək, hər cəhətdən zənginləşərək, tarixin bütün sınaqlarından alnıaçıq, üzüağ keçərək bizlərə ərməğan edilmişdir. Ən əsası isə o idi ki, bu böyük sənətkarlar heç vaxt öz arzu-istəklərinin əksinə yazıb-

yaratmırdılar, Onlar yalnız və yalnız bəşər övladının xoşbəxtliyi, səadəti uğrunda mükəmməl əsərlər meydana gətirirdilər. Əlbəttə, burada bir sual meydana çıxıb bilər: Gözəlləri vəsf edən qəzəllər necə ola bilər ki, insanlığın xoşbəxtliyinə cıdırılar açsın? Lakin dərindən diqqət edəndə, qəzəllərin əsl mahiyyətini anlayarkən şairlərin ali məqsədlərinin tək cə gözəlləri vəsf eləmək olmadığını, həqiqi eşqin ülviliyini, paklığını, təmizliyini nümayiş etdirmək olduğunu anlaya bilərik. Bu da öz növbəsində ülvü eşqin şəhvani hissələrə deyil, iffətli hissələrə, yəni aşiqin qızıl gülün ətrindən aldığı zövq kimi sevgilisinin gözəlliyindən aldığı zövq kimi vücudə gəldiyini görürük. Məsələn, özündən sonra gələn Azərbaycan və Anadolu şairlərinin ən azı 99 faizinin ustadı sayılan Mövlana Füzuli bütün qəzəllərində eşqin şəhvət hissələrindən uzaq bir məfhum olduğunu, əsl eşqin təbib, həkim, dərman istəmədiyini, paklıq nurunda büllurlaşaraq əxlaqi gözəlliyə xidmət elədiyini bəyan edir:

*Aşiyani-mürği-dil zülfi-pərişanındadır,
Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənin yanındadır.*

*Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan təbib,
Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır.*

*Bəs ki, hicranındadır xasiyyəti-qəti-həyat,
Ol həyat əhlinə heyranəm ki, hicranındadır.*

*Ey Füzuli, şəm tək mütləq açılmaz yanmadan,
Tablar kim, sünbülündən rişteyi-canındadır [116, s.335-336].*

Tək qəzəllər deyil, qəsidələr, mərsiyələr və başqa şeir nümunələri əslində tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır, əxlaqi gözəlliyi təbliğ edir, Haqq ilə batilin bilinməsinə xidmət edir, nəfsinə, haram işlərə uymamağı, halallıqla yaşamağı tövsiyə edir, keçmişdə və yaşadıkları dövrdə baş verən hadisələri bədii sözün qüdrətilə xarakterizə edərək xalqa təqdim edirdi.

Məlumdur ki, klassiklərimiz, o cümlədən Füzuli bütün əsərlərini əruz vəznində yazmışdır. Əruz vəzni isə xüsusi bir elmdir ki, hər kəs bunu dərindən bilməkdən ötrü illərlə çalışmalıdır. Əruz vəzninin on doqquz bəhri vardır ki, klassiklərimiz bu bəhrlərin demək olar ki, hamısında əsərlər meydana gətirmişlər. Lakin bu bəhrlərdən əlavə əruz elmlə yazılan əsərlərdə bəlağət elminin müxtəlif poetik fiqurları da var. Məsələn, “rəddül-əcz ələs-sədr” sənəti bunlardan biridir. Belə fiqurlar da ədəbiyyatımıza ərəb ədəbiyyatı vasitəsilə keçmişdir. “Əcz” beytin axırına, son kəlməsinə, “sədr” isə əvvəlinə və ilk kəlməsinə deyilir. Burda şair beytin sonunda gətirdiyi kəlməni, ondan sonra gələn beytin əvvəlində gətirməyi bacara bilməli, özü də elə eləməlidir ki, şeirə bununla tammilə xələl gəlməsin. Bu sənətdə də ən çox məharəti Füzuli göstərmişdir ki, bu da onun misilsiz bir şair olduğuna açıq-aşkar sübutdur:

*Ey vücudi-kamilin əsrari-hikmət məsdəri,
Məsdəri zatın olan əşya sifatin məzhəri.*

Məzhəri hər qüdrətin sənsən ki, kilki-qüdrətin,

Səfheyi-əflakə nəqş etmiş xütuti-əxtəri.

*Əxtəri məsud olan oldur ki, təbi-pakinin,
Qabili feyz ola lütfündən səfayi-cövhəri.*

*Cövhəri məyub olan naqis mənəm kim, müttəsil,
Sadədir xəttin xəyalilə zəmirim dəftəri.*

*Dəftəri əmalımın xətti-xətadəndir siyah,
Qan tökər çeşmim xəyal etdikcə hövli-məhşəri.*

*Məhşəri aşkim verir seylabə gər ruzi-cəza,
Olmasa məqbuli-dərgahə sirişkim gövhəri.*

*Gövhəridir aşk bəhrinin, Füzuli, abi-çeşm,
Leyk bir gövhər ki, lütfi-Həq anadır müştəri [91, s.203-204].*

Mövlana Füzulidə olan bütün bu yüksək keyfiyyətlər onu minlərlə şairin, o cümlədən özündən sonra gələn Bakı şairlərinin də ustasına çevirmişdir. Füzuli yuxarıda qeyd olunduğu kimi sütunları çox möhkəm, özülü yerin dərinliklərində kök salan, damı ərşə ucalan olduqca möhtəşəm bir poetik məktəb bina etmişdir ki, bu məktəbin sinif otaqlarından birində oturacağı belə özünə arzulayan şair sənət şərbətinə qonaq olmuş və bu şərbətdən içərək mükəmməl əsərlər meydana gətirmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan klassik şeirində Nəsimi, Xətai və Füzulidən başlamış, XIX əsrin axırlarına qədər şeirin çox işlənmiş janrlarından olan qəzəl, qəsidə, məsnəvi çox möhkəm ənənəvi dil və üslub xüsusiyyətlərinə malik idi. İstər qəzəl, istərsə də qəsidə və məsnəvilərin dilində çoxlu ərəb və fars tərkibləri, söz, ifadələr işlədilir, canlı danışıq dilindən istifadə etməklə bərabər, köhnəlmiş arxaik sözlər və obrazlar da mühüm yer tuturdu. Xüsusən o zamana görə ən yüksək klassik şeir dili sayılan Füzuli dili və üslubu, qəzəl, qəsidə və məsnəvidə nəinki klassik üslubda yazan XVII-XVIII əsr şairləri, hətta Seyid Əzim Şirvani kimi XIX əsr şairləri üçün də nümunə sayılırdı. Lakin bu janrlar, bu dil və üslublar nə qədər zəngin, gözəl və möhtəşəm olsalar da, zamanın tələtlü, ziddiyyətli, fırtınalı gedişatı ilə o qədər də uyğun gəlmirdi. Füzuli şeirinin ana xətti, ideyası, ali məqsədi eşq idi. İlk növbədə yeri, göyü heçdən yaradan Uca Allaha olan eşq, sonra isə onun sevdiklərinə olan eşq. Füzuli oxucularına sevmək, sevgisində düz olmaq, eyni zamanda eşqin bütün zillətlərinə, məşəqqətlərinə, əzablarına dözmək öyrədirdi. Lakin XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri başqa tələblər də irəli sürürdü. Artıq XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ədəbi məclislərdə əsasən Füzuli şeirinin təsirilə yazdıqları nəzirələr, təxmislər yetmirdi. Şairlər artıq necə deyərlər qələmlərini başqa cür itiləməli idilər. Xalqın mənəvi fikir həyatı, ideal yaşayış arzuları ilə əlaqədar axtarışlar, orijinallıq tələb olunurdu. Bu axtarışlar fikir, mənəviyyat, insanların qəlb həyatı, yeni bədii formalar ətrafında getməli idi. Lakin məsələ burasında idi ki, insanlığın əqli-mənəvi inkişafında bir oyanış görən bəzi şairlər real həyata müraciət edən zaman sələflərini də unutmurdular. Çünki sələflər

dini, milli dəyərləri, adət-ənənələri öz əsərlərində yaşatmaqla onlar üçün misilsiz bir miras qoymuşdular. Yəni sələflərin mirası təkcə heyrətamiz poetik qəliblərdən, bədii ifadə vasitələrindən, şeirin qanunlarından ibarət deyildi. Nizami, Xaqani, Xətai, Füzuli öz əsərlərində dini, milli, əxlaqi dəyərləri öz misilsiz əsərlərində əks etdirməklə xələflərinə ötürmüşdülər ki, bütün Azərbaycan, o cümlədən Bakı ədəbi mühitinin sənətkarları xalqın yüksək mənəvi keyfiyyətlərini, zəngin adət-ənənələrini öz əsərlərində ayna kimi əks etdirən sələflərinin yolunu əziz tutaraq ləyaqətlə davam etdirdilər. Bu səbəbdən də ümidlə yaşayan, gələcəyə ümidlə baxan şairlər həm də daim axtarışlar apararaq nəhayət klassik ənənəni saxlamaqla bərabər, yeni şeir formaları axtarıb taparaq dövrün problemlərini, gərginliklərini, sıxıntılarını, eyni zamanda ümidlə açılacaq sabahlardakı günəş şəfəqlərini öz yaradıcılıqlarında əks etdirməyə başladılar. Azərbaycan şeiri yuxarıda deyildiyi kimi klassik ənənələrini qoruyub saxlamaqla bərabər, yeni bədii məzmun kəsb etməyə başladı. Məqam, fikir, başlanğıc, mənəvi-əxlaqi mövqe, meyar, dəyərləndirmə, dövrün şairlərinin əksəriyyətinin şeirlərində lirik, publisist, epik mənəvi siqləti ilə nəfəs almağa başladı. Onların əksəriyyəti şeirlərini hansısa mücərrəd estetik qəlib və ölçülərdə deyil, vətəndaş çılğınlığı, publisist deyimi ilə, aktualıq anlayışı ilə özünü göstərməyə başladı. Bu şairlər xalqın iqtisadi rifahının yüksəlişini elmdə, təhsildə, savadlanmaqda görürdülər:

*Təbiət ruhlanmaz növi-insan olmayan yerdə,
Gülüstan ətirlənməz ətri-reyhan olmayan yerdə.*

*Məarif rüsdə tapmaz, olmasa təşviqi-irfani,
Məkatib qədrənməz elmi-irfan olmayan yerdə [27, s.111].*

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində milli, ümumşərq və Qərb dəyərləri əsasında inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı müasir dünya ədəbiyyatının qabaqcıl milli hadisələrindən birinə çevrilmişdi; Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi varlığı ilə mövcudluğu məhz bu əsrdə bütün zənginliyi, bütün tarixi və ərazi hüdudları ilə meydana çıxmış, özünü təsdiq edə bilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, bu dövrün ədəbiyyatı xalqın milli özünüdərkli və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ədəbiyyatı olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısından milli, həm də bəşəri dəyərlərə söykənərək inkişaf edən ədəbiyyatımız XX əsrin əvvəllərində məlum inqilablar, müharibələr, dünya miqyasında baş verən siyasi və ideoloji sistemlərin mübarizəsi, qarşıdurması və nəhayət 11-ci Qırmızı Ordunun Azərbaycanı işğal etməsindən sonra böyük bir sarsıntı keçirdi, qeyri-müəyyənlik dövrünə qədəm qoydu. Bu da bir çox yazıçı və şairlərimizin yaradıcılıq böhranı yaşamasına səbəb oldu. Qəddar bir rejimin xalqın milli və dini dəyərlərinin təbliğinə qarşı yönəlmiş ideoloji təzyiqləri altında tarix boyu süzgəclərdən keçmiş, aşılana-aşılana XX əsrin 1920-ci ilinə qədər mərhələ-mərhələ daha da zənginləşmiş Azərbaycan ədəbiyyatının yalnız sosializm ideologiyasını tərənnüm edən “*formaca milli məzmunca sosialist*” ədəbiyyata çevrilməsinə gətirib çıxardı.

Məlumdur ki, yaradıcılığın inkişafı zamanın eniş-yoxuşu ilə əlaqədardır, incəsənət nümunələri zamanın sınağına çəkilir və əgər sənətkar bu sınaqdan üzüağ, alnıaçıq çıxarsa, onun bədii irsi xalqın sənət xəzinəsinə düşür və xalq tərəfindən

sevilir. Bir sözlə, vuruşmalar, döyüşmələr, çarpışmalar meydanında başı daşdan-daşa dəyən şair ruhi hadisələr, təfərrüfatlar zəminində böyüməyə başlayır.

Bu da məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında kəskin dəyişiklik əsasən XX əsrin başlanğıcından, 1918-ci ildə daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələrinin Azərbaycanı işğal edib, insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə törətdikləri ərəfədə baş vermişdir. Çünki bu əsrin başlanğıcında inqilabi hərəkatın başlandığı gündən etibarən vətənin ən ağır, ən məşəqqətli, ən zillətli, ən əzablı günləri idi.

Həmin faciəli günlərə Əlyazmalar İnstitutunun fondundakı materiallar da şahidlik edir. Məsələn, Salman Mümtazın şəxsi arxivində qorunan naməlum müəllifin “Çar ordusu” başlıqlı acı notlarla yüklənmiş tarixi mənzuməsində 1905-ci il hadisələri və mənfur ordunun Bakıda xalqın başına açdığı müsibətləri təsvir edir. 16 səhifəlik bu yazını hadisələrin şahidinin ürək ağrısı ilə qələmə aldığı aşkardır. [Bax: 173]

Yaxud, başqa bir ədəbi fakt. Ermənilər 1905-ci ildə Bakının ən zəngin adamlarından biri, karxana sahibi Lalayanın fitvası ilə Bakıda müsəlmanlara qarşı qırğınlar törəyəndə Bakı şairlərindən şəxsiyyəti, nə vaxt doğulduğu, nə vaxt rəhmətə getdiyini haqqında heç bir məlumat olmayan Ricai belə yazırdı:

*Bu şəhrə dava salan bais olub erməni,
Kimsə xəyal etmədi öldürəcəklər məni.
Saldılar yüz min kələk, kim verəcək cürməni,
Heç elə nadan deməz, gəl, əbəs öldür məni.*

*Ermənilər, bir baxuz, gör nə fəsad eylədüz,
Xəlqi vurub bir-birə, şeytani şad eylədüz.
Millət arasında bax, nə yaxşı ad eylədüz
Hamısı iqrar edər, xəta edər erməni.*

*Olub sizin adətüz şərridə şeytan ilən,
Kim dedi siz cəng edin, əhli-müsəlman ilən?
Doldura bir saatə şəhrin için qan ilən,
Gör nə əkib-biçmişdiz, indi salın xərməni [27, s.18].*

Həmin dövrün çox mürəkkəb və təzadlı hadisələri təbii ki, ictimai-siyasi həyatın heç bir sahəsində də uğur gətirmir, xalqın ruhi aləminə fərəh bəxş edə bilmirdi. Şairlər öz yaradıcılıqlarını nikbin notlar üstündə qurmaq istəsələr də, hər gün eşidilən bəd xəbərlər, ölümlər, birləşmiş rus-erməni kafir zümrəsi tərəfindən törədilən haqsızlıqlar, zorakılıqlar, qırğınlar heç bir yaxşı şey vəd etmədi. Bu ərəfədə Azərbaycan şeirində romantizmin banilərindən biri, dahi şair Məhəmməd Hadi yazırdı:

*İmzasını qoymuş miləl, övraqi-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində.
... İç, iç, nə qədər istərisən qanı, zalim,
Bir gün görərsən qanı çəlipalar içində [132, s.130-131].*

Onu da qeyd edək ki, Bakı ədəbi mühitinin şairlərinə Məhəmməd Füzulidən başqa, XIX əsrdə Şərq peziyasının yeni dövrdə qüdrətli varisi, maarifçilik və

islahatçılıq ideyalarının alovlu müdafiəçisi Seyid Əzim Şirvaninin, sonrakı dövrdə isə M.Ə.Sabirin, eyni zamanda poeziyalarında dürr axan Abbas Səhhətın və Məhəmməd Hadinin, Hüseyn Cavidin və nisbətən gənc nəslə Əhməd Cavadın təsiri olmuşdur.

1876-cı ildə Bakının Nardaran kəndində anadan olmuş Hacıəli Pərişan Bakı ədəbi mühiti gülüstanının ətirli güllərindən biridir. Fitri istedadla malik olan şair qəzəllərini Füzuli ənənəsinə kökləyə də, XX əsrin təlatümlü hadisələrinə biganə qala bilməmiş, dövrün tələblərinə uyğun orijinal bir üslubda Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərlərini tərənnüm edən, eyni zamanda azğın, pozğun erməniləri və Azərbaycan xalqının başqa düşmənlərini qəhr edən bədii cəhətdən olduqca zəngin əsərlər meydana gətirmişdir:

*Doğdu günəş, aləm oldu parlaq,
Məhv eylədi zülmətı sərəsər.
Ədlilə ucaldı şanlı sancaq,
Tutdı əlimiz yigit əsakir.*

*Kəsmişdi rəhi-çati üdvan,
Qətl oldı zənənü tıfli-məsum,
Əmvalımızı həp etdi talan,
Zalimlər əlində qaldı məzlum.*

*Yüksəlmiş idi səmayə fəryad,
Gözlərdən axurdu qanlı yaşlar.
Bəklərdik edə gəlib də imdad,
Baqeyrətli fateh arkadaşlar.*

*Məqsudə bizi Həq etdi nail,
Rəf oldı qəmü məlalü möhnət,
Həp yetdi cəzayə qanlı qatil,
Yüz verdi bizə sürürü behcət.*

*Mürsəl paşa ilə Nuri paşa,
Hifz et bu iki vücudi, ya Rəb!
Su səpdilə nari-iğtişəşə,
Varlığımıza oldılə müsəbbəb [93, s.9].*

1.3. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühit anlayışının interpretasiyası

Ədəbiyyat bir xalqın mənəviyyatının, milli məfkurəsinin, təbiətinin, xarakterinin, milli-mənəvi, eyni zamanda dini dəyərlərinin göstəricisidir. Şifahi xalq poeziyası çox qədim ənənələrə söykənir ki, bu şeir növləri zaman-zaman dildən dilə, ağızdan-ağıza keçib istedadlı insanların vasitəsilə düşüncə süzgülərindən keçə-keçə, tənzimlənə-tənzimlərə zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır və heç zaman da öz təravətini, zənginliyini, gözəlliyini itirməmişdir.

Azərbaycan poeziyası klassik ənənədən və xalq üslubunda yaranan şeir nümunələrindən ibarətdir. Qəzəl, qəsidə poeziyasına gəlincə bu janr ədəbiyyatımıza yad olsa da, əsrlərlə milliləşmə mərhələsindən keçmiş, ədəbiyyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilmişdir.

Əvvəllər qəzəlin əsas mövzusu məhəbbətin tərənnümü idi. Bu da öz növbəsində iki iqtiqamətdə təzahür edirdi. Məhəbbət – səadət, həzz, xoşbəxtlik, məhəbbət – qəm, kədər, bəla, dərdi ifadə edirdi. Ərəblərdən İslamı qəbul edən türk aləminə keçən bu janr özünə qədərki əsas mövzusunun itirməmiş, Azərbaycan klassikləri hər zaman bu janra müraciət edərkən əsasən aşiqanə qəzəllər meydana gətirmişlər. Bu da məlumdur ki, bu janrda ən çox Füzuli məharət göstərmiş və ondan sonra gələn xələflər əsasən ondan bəhrələnərək ilk baxışda çox sadə görünən, lakin dərin fəlsəfi məzmunla malik olan bu janrda qələmlərini sınamışlar ki, Bakı ədəbi mühitinin də yaradıcılığının əsas qolu qəzəl yazmaqdan ibarət olmuşdur. Keçirdikləri poetik məclislərdə də mədəni şəkildə qəzəl yarışına çıxmış, bəhsə girmişlər. Yalnız bu yarışlarda qalib, məğlub olmamışdır, sadəcə olaraq hər kəs bu yarışlardan alınacaq, üzüağ çıxсын deyərək Füzuli başda olmaqla təkrar-təkrar sələflərinə müraciət etmiş, onların olduqca mükəmməl şəkildə biçilmiş əsərlərini mütalibə etmiş, eyni zamanda onların müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanan poetik qəliblərdən istifadə qaydalarını imkanları daxilində öyrənməyə çalışmışlar.

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində də Bakı ədəbi mühitinin şairləri bir yerə toplanarkən, ədəbi məclislər keçirərkən növbə ilə gah yeni yazdıqları əsərləri söyləmiş, gah da sələflərinin yaratdıqları qəzəllərə yazdıqları nəzirələri oxumuşlar. Bu da bütün Azərbaycandakı poetik məclislərdə olduğu kimi onların inkişafına təkan vermiş və zaman-zaman onların əsil şair kimi yetişməsinə vəsile olmuşdur.

Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrindən biri olan Əlipaşa Səburun ədəbi irsi türkçülük və islamçılıq ideyası ilə köklənmişdir. O, 1885-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Mirzə Həbib Qüdsi və Molla Qafurun məktəbində alan Səbur 1899-cu ildən 1902-ci ilə qədər Sultan Məcid Qənizadə ilə Həbib bəy Mahmudbəyovun açdığı altı illik yeni üsullu məktəbdə ailələrinin maddi vəziyyətinin ağırlığı ilə əlaqədar üç il təhsil almış, Hacıbaba Haşimovun kontorunda işə girmişdir. Onu da qeyd edək ki, Sultan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov kimi mütərəqqi, maarifçi insanlar Azərbaycanda ilk dəfə olaraq türk (Azərbaycan) dilində dərslilər hazırlamış və bütün dərsləri doğma ana dilində keçmişlər. Bu səbəbdən də Səbur həmin məktəbdə cəmi üç il təhsil almasına baxmayaraq, doğma ana dilinin incəliklərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş və bu da onun gələcəkdə bir “Füyuzatçı” kimi publistik fəaliyyətinə çox kömək göstərmişdir. Erkən yaşlarından şeirlər yazan Səbur “Şərqi-rus”, “İqbal”, “Həqiqəti-əfkar” qəzet və jurnallarında çıxış edərək daim çar istibdadına qarşı etirazını bildirir, bunu öz məqalələrində, yazılarında və şeirlərində əks etdirirdi. Qəlbi daim xalqının xoşbəxtliyi arzusu ilə döyünən Səbur 1910-cu ildə “Yeni Füyuzat” adlı məcmuə nəşr etdirməyə başlayır. O, bir çox müasirləri kimi dövrünün aparıcı mövzularına müraciət edir, mətbuatda aktual problemlərə toxunur, qadın məsələsi haqqında isə belə yazırdı:

Ey nəzakətli, lətafətli, şərəfətli qadın!

*Ey fəsaḥətli, əsalətli, nəcabətli qadın!
Ey edən hüsnü-nəciblə cahanı tənvir,
Ruyi-gülrənginiz aşıqları etdi təsxir.
Göylərin zinəti xurşid ilə əncümdür, əvət,
Yerlərin də günəşi sənsən, a xurşid, fəqət.
Olmaz olsaydı əgər ərzdə zülmün əsəri,
Yerə cənnət der idim, siz də onun huriləri.
Bəlkə də cənnət imiş, cənnəti-əla bu cahan,
Zülmi-əbnayi-bəşərdən dönüb olmuş viran [27, s.275-276].*

Əsərləri ilə hətta dahi Seyid Əzim Şirvanini məftun edən “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvü Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1851-1924) müqəddəs Qurani-Kərimə olan intəhasız rəğbətini belə bəyan edir:

*Yox imiş hiç tərəfdə ədəbü elmü kəmal,
Nə ki, var elmü kəmal aləmi-irfanda imiş.*

*Sureyi-Yusifə, get, diqqət ilə eylə nəzər,
Yusifə, eşqü məhəbbət sözü Quranda imiş [150, s.117].*

“Məcməüş-şüəra”nın başqa bir görkəmli üzvü Əbdülxalıq Cənnəti Mövlana Füzulinin:

*Ya Nəbi, lütfün Füzulidən kəm etmə ol zaman,
Kim, olur təslim miftahi-dəri-qüfran sana –*

məqtə beyti ilə bitən qəzəldən təzmin etdiyi “Təhniyəti-eydi-mövlud” nətində Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) doğularkən bütخانələrin yıxıldığını, atəşpərəstlərin məbədi “Atəşi-Pars”ın söndüyünü, cəhalət içində uçuruma yuvarlanmaqda olan bəşər övladının səadətə, zülmətdən qurtulub işığa qovuşduğunu zəngin poetik lövhələrlə, şərhinə ehtiyac qalmayan canlı mənzərələrlə göz önünə gətirir:

*Doğdu gün, saldı işıq aləmə Mövludi-Nəbi,
Qoydu dünyaya qədəm yəni Rəsuli-ərəbi.*

*Kəbə bamindən enib bu gecə tağuti- Həbəl,
Taği-Kəsrəyə düşüb bu gecə asibü xələl,
Atəşi-Pars söndüb, Savə olubdur əsfəl,
İlləti-qəl edübdür səni Xəllaqi-əzəl,
Ey vücudin əsəri xilqəti-əşya səbəbi.*

*Verdi fəyyazi-əzəl xəlqə səadət bu gecə,
Zülməti-cəhl basıb nuri-hidayət bu gecə.
Görünüb bir neçə ecazi-kəramət bu gecə,
Qoydu dünyaya qədəm xətmə-risalət bu gecə,
Haşimiyyə qüreyşiyü mədəniyyə ərəbi.*

*İlləti-qaiyi-məcmueyi-aləm sənsən,
Baisi-xilqəti-zürriyyəyi-Adəm sənsən,
Hərəmi-qürbi-ülühyyəyə məhrəm sənsən,
Ənbiya firqəsinə əvvəlü xətmə sənsən,*

Şərəfi-əsl ilə fihristi-rüsul müntəxəbi [22, s.1].

Uca Allah Müqəddəs Qurani-Kərimin 5-ci – “Maidə” (“Süfrə”) surəsinin 3-cü ayəsində buyurur: *“Bu gün dininizi sizin üçün kamil etdim, sizə olan nemətimi tamamladım və sizin üçün din olaraq İslamı bəyənib seçdim”*. Əbdülxalıq Cənnəti “Eylədin dinini “əkməltü” ilə müstəhkəm”, – deyərkən əslində İslam peyğəmbərinin yüz min müsəlmanla birlikdə müqəddəs Kəbə ziyarətindən qayıdarkən “Qədir-Xum” vadisində nazil olan son ayəni nəzərdə tutur.

“Məcməüş-şüəra”da xüsusi yeri olan və qəzəlləri, qitələri, növhələri, dövrün eybəcərliklərini tənqidi şeirləri ilə əks etdirən, türkçülük ideyasını nəfis şəkildə təbliğ edən və bütün bu məziyyətləri ilə yanaşı, özünəməxsus üsluba, güclü təbə malik olduğundan ədəbi məclis üzvləri tərəfindən çox sevilən Hacıəli Pərişan (1876-1944) “Baxdıqca” rədifli əsərində şeytana uymuş insanların (Şeyrin nə vaxt yazıldığı tarix məlum olmadığı üçün şairin bu əsəri 11-ci Qırmızı Ordunun Azərbaycanı işğalından sonra azğınlaşmış bolşeviklərin zülmündən şikayət etdiyini, eyni zamanda bolşeviklərə satılmış vətən xainlərinin üzüdnüklüyünün tənqidi kimi qələmə aldığı ehtimal oluna bilər.) bir gün hökmən cəzalarına çatacaqlarına inanır və bunun üçün müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinə istinad edir. Fikrini əlvan poetik boyalarla belə bəyan edir:

*Olur büryan könül bu gərđişi-dövrənə baxdıqca,
Təhəyyür əqli məhv eylər gözəl insanə baxdıqca.*

*Nə taledi, ilahi, bilməzəm bu əhli-ələmdə,
Əsarətlə rəzalət hökm edər hər yanə baxdıqca.*

*Yürəklər qəmli, gözlər yaşlı, xatirlər bütün məhzun,
Olub cənnət bizə bir guşeyi-qəmxanə baxdıqca.*

*Edər dərdü qənim əfzun günü-gündən bu möhnət kim,
Vətən övladinə dönmüş Vətən zindanə, baxdıqca.*

*Necə dindaş, vətəndaşlıq, necə arkadaşlıqdır,
Sərasər eyləyirlər din evin viranə baxdıqca.*

*Məkatibiz, mədarımız pozuldu büsbütün getdi,
Gözəl tədrisimiz təbdil olub hədyanə baxdıqca.*

*Alır bu intiqamı, yerdə qoymaz həzrəti-Bari,
Bunu isbat eylər ayeyi-Quranə baxdıqca.*

*Pərişan, qalmayıb cayi-təhəmmül, kaseyi-səbrin,
Dolub-daşmaqdadır ələmdəki tüğyanə baxdıqca* [93, s.44].

“Məcməüş-şüəra”da layiqli yer almış Buzovnalı Məhəmmədismayıl Asi öz müsəddəsində əğyarlardan, kafirlərdən, allahsızlardan, yalandan hay-küy salaraq İslam dininə böhtanlar yağdırarlardan, fitnə-fəsadlardan İslam dininin qorunması üçün uca Allaha dua edir:

*Təneyi-əğyaridən İslamı Allah saxlasun,
Hərfi-nəhamvaridən İslamı Allah saxlasun,
Ənfüsi-əmmaridən İslamı Allah saxlasun,
Çəşmi-bədənzaridən İslamı Allah saxlasun [19, s.81].*

Başqa bir əsərində Asi öz dini baxışlarını bu şəkildə izhar edir:

*İçəm saqi əlindən gər piyalə, badeyi-səhba,
Süxən rəzmində bakim yox, təməmə fərz ola dünya,
Fəsihani-ərəbtək eylərəm bu qissəni inşa,
Əgər anən-fəanən yavərim olsun mənim Mövla,
Gətürəm şərhin itmamə mədədim Pərvədigar oldı.*

*Verün bir huşi-guşilən mənə, ey firqəvü rəhvər,
Bəyan eylüm süzə bir tazə möcüzi-səfdər,
Əhibba gözləri rövşən ola hər yerdə var yeksər,*

*Axarsun gözləri düşmənlərin ta vətəi-məhşər,
Qədəmgahi-Əlidə tazə möciz aşikar oldı.*

*Gecə oldı çırağban etdilər yeksər Buzovnanı,
Dəğişdi tar zülmatı, gecə çün oldı nurani,
Gedübdür hər məhəllə dəstə-dəstə növhəxani,
Ki, biz də əzm deyüb getdik edək təhqi qəməni,
Yetən vəqtə qədəmgahə bu mətləb aşikar oldı [19, s.87].*

Buzovnalı Məhəmmədismayıl Asinin əlyazması “Növhəcat və qəsidəcat” adı altında B-1473/3098 şifri ilə mühafizə olunur. Bundan başqa AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Əliabbas Müznib tərtib etdiyi və 1917-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının nəşriyyat-mətbəəsində çapdan çıxmış, 254 səhifəlik türkcə qəzəllərindən ibarət kitabı saxlanılır.

Onu da qeyd edək ki, Məhəmmədismayıl Asi atezim ideologiyasının tüğyan elədiyi, İslam dinindən danışanların belə təqiblərə məruz qaldığı bir zamanda qəddar rejimdən qorxmamış, iştirak etdiyi məclislərdə dini mövzularda şeirlər söyləmiş, İslam tarixindən, İslam ehkamlarından söhbət açmışdır. Bu kitabın nəşiri, “Boz-oğuz” nəşriyyatının baş direktoru, Bakı ədəbi mühitinin yetirməsi Məşədi Azər Buzovnalının nəvəsi Rəhimağa İmaməliyevdir. O, gərgin axtarışlardan sonra Asinin əsərlərini Əlyazmalar İnstitutunun arxivlərindən aşkarlamış və “Divan”ı tərtib edərək oxucuların ixtiyarına vermişdir.

Bakı ədəbi məclisinin görkəmli nümayəndələrindən biri də yaradıcılığını əsasən mərsiyə, qəsidə təşkil edən, eyni zamanda həcvlər və zəmanəsindən şikayət ruhunda şeirlər yazmış Kərbəlayi Rzaəli Nazimdir (1856-1926). O, Kərbəla müsibətinin ruhunda buraxdığı əbədi bir həzinliyin təsiri altında qələmə aldığı növhələrdən birində İmam Hüseyn (ə) kimi münafıqlar, allahsızlar tərəfindən vəhşicəsinə başı kəsilib nizəyə taxılsa belə, dinindən dönməyəcəyini, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin zikri heç vaxt dilindən düşməyəcəyini bəyan edir. “Öz qanımla dəstəməz alaram” söyləyən şair mömin bir bəndənin, təqva

sahibinin müqəddəs Qurani-Kərimə necə bağlı olduğunu olduqca həzin və hüznü notlarla oxucusuna çatdırmağa müvəffəq olur:

*Etdiyim əhdə vəfa qillam sabah bu çöldə mən,
Cümlə yarı-yavərim, qillam fəda ləbtəşnə mən.
Əhdüvə sən də vəfa qıl, ey Xudayi-zülmənən,
Şiəməz məhşər günündə daxili-rizvan ola.*

*Bir tərəfdə şahidin ol sərvəri-mülki-Hicaz,
Eylədi öz Xaliquylə sübhədin razü niyaz.
Raziyam, ya Rəbbi, öz qanımla alsam dəstəmaz,
Nizə başında başım, zikri-dilim Quran ola.*

*Raziyəm başım kəsilsin, ey Xudayi-binəzir,
Xeymələr qarət ola, olsun əyalım dəstgir.
Naqə üstə, baş açuq Zeynəb gedə Şamə əsir,
Nazim hər gün nəzm edə bu möhnəti suzan ola [120, s.115].*

Əlyazmalar İnstitutunda fond 9, s/v, 422 şifri altında Cəfər Rəzminin növbəti kitab üçün topladığı materiallar içərisində Bakı ədəbi mühitinin digər görkəmli nümayəndələrindən biri Kərbəlayi Muxtar Bisavad (1847-1938) haqqında geniş məlumat vardır.

Kərbəlayi Muxtar Bisavad savadsız bir insan olmuş, nə elmi, nə də dini təhsil almamışdır. Lakin Əhli-Beytə olan intəhasız sevgi onu güclü təbə malik olan Əhli-Beyt (ə) şairinə çevirmişdi. Yaradıcılığını əsasən mərsiyə, qəsidə və növhələr təşkil edən şairin qəsidələrindən birində qiyamət gününü xatırlayır, həmin gün zülmkarların, zinakarların, riyakarların, yalançıların yerlə-yeksan olacaqlarını və zətən Hüseyn Cavidin təbirilə desək, “qan püskürən, atəş savuran şahların, ulu xaqanların, kralların, var-dövləti ilə öyünənlərin” bir gün sonu gəldiyini və xilqət üçün qaçılmaz olan ölümün onlara da gəldiyini, lakin təmiz, halal insanların müqəddəs dərğaha, yəni behiştə girəcəklərini “gedəcək” rədifi ilə nizamlı şəkildə çatdırır:

*Ey dil, aldanma muradınca bu dövran gedəcək,
Kim gələn kimsə bu viranəyə nalan gedəcək.*

*Bir nəfər qalmayacaqdır bu fəna aləmdə,
Şahü dərvişü gəda, cahilü irfan gedəcək.*

*Rahi-cananda çalış, cəhd elə sabitqədəm ol,
Çünki axır rəhi-canana tərəf can gedəcək.*

*Hər kim aqildir, onun məskəni Həq dərğəhidir,
Sanma ol pak, müqəddəs yerə nadan gedəcək.*

*Ey əzizim, gözün aç, eylə nəzər dünyaya,
Bu fəna dəhrdə hamı yeksan gedəcək [119, s.15].*

XIX əsrin sonlarında, XX əsrin əvvəllərində Bakının ən böyük kəndi olan Maştağada da onlarla şair olmuşdur. Bəhs etdiyimiz Kərbəlayi Muxtar Bisavad və Kərbəlayi Rzaəli Nazim isə onların ən görkəmliləri idi. Zəbih Məşədi İsmayıl oğlu (1823-1928), Atababa Hicri Məştəqəli (1863-1922), doğum və ölüm tarixi dəqiq məlum olmayan Mirzə Əliməhəmməd İmamməhəmməd oğlu, Hacıbaba Əxkər Mömin oğlu (1863-1941), Məhəmmədəli Şəfai (1890-1967), Mirmahmud Nuri (1895-1958) və digər şairlər də Maştağa ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələridir.

Onların arasında öz dəsti-xətti, üslubu, şeirin qanunlarını daha dərinlən bilməsi ilə seçilən isə Kərbəlayi Mircəlal (1870-1937) idi. Peyğəmbər şəcərəsindən, imam nəslindən olduğuna görə bütün duaları müstəcəb olan şairə Maştağa əhli xüsusi hörmət və rəğbətlə yanaşırdı. O həmçinin 1918-ci ildə iki yüzdən çox düşməni zərərsizləşdirən Qoçu Nəcəfqulunun başçılığı ilə daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələrinə qarşı igidlilə savaşıyan Maştağa qarnizonunun ən şücaətli döyüşçülərindən biri olmuşdu. Bu qarnizonda Xunxarlar məhəlləsindən Məşədi Cəbrayıl, Kərbəlayi Fərəməz, Kərbəlayi İsrail, Əbdülkərim, Əlihəsən, Məmmədhəsən, Balaəhməd, Xanəhməd, Güləhməd, Keçəllər məhəlləsindən Əziz Əbdüləzim, Seyidlər məhəlləsindən Seyid Hacınin uşaqları, Hacı Mirabutalib, Hacı Mirpaşa, yüzə qədər daşnakı gəbərdən Mir İbrahim ağa, eyni zamanda Qoçu Mirsəlimin dəstəsi qərar tutmuşdu ki, Mircəlal da bu qorxubilməz, heyrətamiz rəşadətə və vətənpərvərliyə malik olan igidlərin arasında döyüşərək, on minlərlə günahsız olaraq vəhşicəsinə qətlə yetirilən xalqın qisasını alaraq, Bakını və onun bir sıra kəndlərini işğaldan qoruyur, savaş meydanında qorxmaz bir aslana dönüb, düşmənin canını lərzəyə salırdı.

Sona Xəyalın yazdığına görə, 1918-ci ilin avqustunda soyqırma məruz qalmış azərbaycanlıların imdadına yetişən Qafqaz İslam Ordusunun paşalarından biri üzünü maştağalı igidlərə tutub soruşmuşdur:

– Seyyidə güllə batmaz, sizin aranızda ən nəcib seyyid kimdir?

İgidlər Mircəlalı göstərmişlər. Paşa bayrağı ona vermişdir. Düşməne hücum zamanı bayraq bağlı olmalı ikən Mircəlal onu açıq aparmışdır. Paşa səbəbini soruşanda, şair cavabında demişdir:

– O vaxt ağam, Həzrət Əli əleyhissəlam İslam bayrağını açıq aparırdı, çünki bilirdi ki, qalib gələcək. İndi mən də bilirəm ki, biz qalib gələcəyik. Ona görə də bayrağı açıq aparıram.

Nə Qafqaz İslam Ordusunun paşası, nə də Mircəlal yanılmamışdılar. Bir qədər sonra igid müsəlmanlar bu döyüşdə yüzlərlə daşnakı gəbərdilər və bir o qədər də əsir götürdülər.

Mircəlal yaradıcılığında da Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) və pak Əhli-beytinin (ə) əşiqi idi. Elə bu səbəbdən də yaradıcılığını əsasən bu mövzuya kökləmişdi. Bir nümunəyə diqqət edək:

Ey bölən gəhvarə içrə tiffillikdə əjdahar,

İsminə nazil olan la seyfə illa Zülfüqar.

Sureyi- “vən-Nəcm”ə məqsəd, “Hələta”ya tacidar,

Yeddi “ha”, “mim”, “əlif”, “lam”, mimə şövkət, ya Əli [112,

s.56].

İslam tarixindən bəllidir ki, Həzrət Əli (ə) çox qüvvətli bir insan olub. Mircəlal ilk misrada Həzrət Əlinin (ə) hələ körpə ikən iri bir əjdahanı iki yerə bölməsini nəzərdə tutur. Üçüncü misrada şair “Sureyi-“vən-Nəcm”ə məqsəd, “Hələta”ya tacidar” ifadəsi işlədir. “Sureyi-“vən-Nəcm”ə məqsəd” deyərkən ehtimal oluna bilər ki, şair “ən-Nəcm” (“Ulduz”) surəsini nəzərdə tutur, bu surədə Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) Allahın ən böyük mələyi Cəbrayılı onun həqiqi şəklində gördüyünü, eyni zamanda islam peyğəmbərinin meraca yüksələrkən “Sidrətül-müntəha”ya, yəni Allahın yaratdığı bütün xilqətlərin, o cümlədən mələklərin belə qalxa bilmədikləri bir yüksəkliyə qalxdığını bəyan edir. Bəzi Quran təfsirçiləri Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) meraca yüksələrkən mələklərin ondan Həzrət Əli (ə) haqqında soruşduğunu söyləyirlər. Ola bilər ki, şair “Sureyi-“vən-Nəcm”ə məqsəd” deyərkən bunu nəzərdə tutur. Aşıq Ələsgər də qoşmalarından birində Həzrət Əlinin (ə) merac hadisəsi ilə bağlılığını vurğulayır:

*Aslan olub Merac yolunda yatan,
Əbu Cəhlin daşın havaya atan,
Xurma lifəsiylə barmağın çatan,
Ağ devi zindana salan, ya Əli! [5, s.123]*

Lakin Mir Cəlal “Hələta”ya tacidar söyləyərkən bilavasitə Əhli-beytə (ə), o cümlədən Həzrət Əli əleyhissələmə aid olan “İnsan” surəsinin 5-10-cu ayələrini nəzərdə tutur.

Azərbaycan ədəbi fikrinin sütunlarından biri Mirzə Ələkbər Sabir Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s) həsr etdiyi “Mövludi-nəbi” şeirində müqəddəs Qurani-Kərimi Allahın hökmü ilə bəşəriyyətə çatdıran Allah rəsulunu bəşəriyyətin nicatı kimi təqdim edir:

*Aləmə zahir olub mərhəməti-Xaliqi-küll,
Aşkar oldu bu gün batini-Qurani-müdid.
Doldu afaqə səfa, oldu cahan gülşəni-gül,
Mülki-dünyayə qədəm basdı o hadiyyi-sübül.*

*Çöhreyi-hur işıqlandı cəmalinə görə,
Taqi-Kəsra yıxılıb taqi-hilalinə görə.
Qızarıb rəngi-şəfəq arizi-alinə görə,
Bəzənib cənnəti-firdovs vüsəlinə görə [151, s.59].*

Bu şeir parçasından aydın olur ki, elmi-texniki tərəqqinin təbliğatçısı, insan haqlarının böyük müdafiəçisi M.Ə.Sabir də Quranın fəzilətlərini tərənnüm edirdi. Həqiqi İslamı bəşəriyyətin nicat yolu hesab edirdi. Əksər klassiklərimiz kimi, Quranın ali hökmlərinin icrasının gələcəyimizə yalnız nur saça biləcəyini söyləyirdi. Bu ənənə XX əsrin əvvəllərində də bütün ateist meyillərə rəğmən yaşadılırdı. Bakı ədəbi mühiti isə islami dəyərləri qoruyub, təbliğ edən mənəviyyat mərkəzlərindən biri idi. Lakin bu mühitin yetirmələri olan ziyalılar dini xurafata, dini fanatizmə qarşı çıxır, mollaxanalarda mollaların din pərdəsi altında yeniyetmələrin beyinlərini əsl dindən uzaq, lazımsız məlumatlarla doldurmasını pisləyirdilər.

Həmin ədəbi mühitin görkəmli nümayəndəsi Əliabbas Müznib də M.Ə.Sabirin “Yadigarına itfah” etdiyi “Uşaqlara ibrət” poemasında mollaxanalarda təhsil alan uşaqların mollalar tərəfindən elmi cəhətdən şikəst edildiklərini vurğulayırdı:

*Açılıb məktəb əməli-fərsa,
Gəldi molla oturdu sədrasa.
Tazə Quran çıxan iki zati,
Etdi zənciri-qəm dili-zari.
Qanmadı məniyi-dəbistani,
Hərəyə verdi bir "Gülüstan"i.
Oxuduqca o tifillər nə qədər,
Cümlə zəhmətləri puç oldu hədər [80, s.74].*

XX əsrdə rus dilində çıxan "Novoye slova" («Новое слова»), "Bakinski raboçi" («Бакинский рабочий»), "İskra" («Искра»), "Qolos raboçeqo" («Голос рабочего»), "Ryadavoy" («Рядавой»), "Qudok" («Гудок»), "Priziv" («Призыв»), ermənicə çap olunan "Banvoriy dzayin", Azərbaycan və erməni dillərində nəşr olunan "Dəvət qoç" kimi bolşevik mətbuatlarından da məlum olur ki, bolşeviklər arasında Azərbaycan xalqını, Azərbaycan torpağını sevən, milli və dini dəyərlərə, adət-ənənələrə böyük sevgi ilə yanaşan yeganə ziyalı Nəriman Nərimanov idi. O, bir sıra ruhaniləri tənqid edir, İslam dininin əsl mahiyyəti ilə xalqı maarifləndirməmələrinə görə tənbeh edirdi. N.Nərimanov 1909-1911-ci illərdə qələmə aldığı "Tibb və islam" adlı əsərində İslam dininin cəmiyyət üçün nə qədər faydalı olduğunu göstərir, müqəddəs Qurani-Kərimin bir sıra mübarək ayələrinin tibb elminin inkişafı, insan orqanizminin sağlamlığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğulayırdı.

Bundan əlavə, o, dövrü mətbuatda da bu mövzuda çıxışlar edirdi: "*Qurani-Kərim bütün insanların səadəti üçün nazil olduğu halda ruhani atalarımız xalqın cəhalətindən istifadə nöqtəsini tutub, avam xalqı əsarətdə saxlayırdılar. Xalq təkcə Qurani-Kərimin mənasını deyil, həm də beş vaxt qıldıqları namazın nədən ibarət olduqlarını bilmirdilər. Quranla xalq arasında keçilməsi mümkün olmayan bir divar tapıb, bu divarın daşı və kərpicini müctəhid, şeyxülislam və müftilər olub, palçıqı bu cür mollalar və mərsiyəxanlar idi. Xalq əyilib əllərini yuxarı qaldırıb Cənabi Allaha nəzir-niyaz etdikcə nə söyləyəcəklərini bilmirdilər. Yalnız xalq özünün Allaha yalvarmağını bilirdi. Mollalar xalqa yalnız təcəvidi qaydada Quran oxudur, mənasını başa salmazdı. Əcəba görəsən Quranın mənasını ruhanilərimiz nə üçün gizləyirdilər*" [50, s.191].

Deyilənlərdən məlum olur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da, eyni zamanda onun mərkəzi şəhəri olan Bakıda da ictimai təfəkkürdə bir oyanış hiss olunmaqda idi. Maddi rifahın yüksəlməsi, milli burjuaziyanın formalaşması elmə, maarifə, mədəniyyətə və ədəbiyyata da qayğı üçün yeni üfüqlər açırdı. Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri olan şairlər də bu canlanmanı duyur və ənənə daxilində novatorluq edirdilər. Onların irsində elmi-texniki tərəqqinin təbliği ilə yanaşı, milli və islami dəyərlərə hörmət də prioritet istiqamətlərdən idi. Sənətkarlar islam müqəddəslərinin mənəvi saflığını, əqidə yolunda dönməzliyini, amala sədaqətini gənclər arasında təbliğ edir, müasirlərini onlardan nümunə götürməyə çağırırdılar. Çünki onlar nicat yolunu maarifdə, milli adət-ənənələrə sədaqətdə və islami dəyərlərə hörmətdə görürdülər.

1.4. Azərbaycan ədəbi mühitində ənənə və novatorluq

XIX əsrin ikinci yarısında ədəbi məclislərin fəaliyyəti xeyli genişlənmişdi. “Əncümənüş-şüəra” Ordubadda yenidən işini davam etdirməyə başlamışdı. Lənkəranda “Fövcül-füsəha”, Şamaxıda “Beytüs-Səfa”, Şuşada “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, Bakıda “Məcməüş-şüəra” adı ilə yeni ədəbi məclislər yaranmışdı. Ərdəbil, Təbriz, Şəki, Dərbənd, Ağdam, Ağdaş və başqa şəhərlərdə də ədəbi qüvvələri birləşdirən dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. Bu məclislər qələm sahiblərini, ədəbiyyat və sənət adamlarını öz ətraflarında toplayaraq onların yaradıcılıqlarını dövrün yeni tələblərinə doğru yönəltməklə xeyli faydalı iş görürdülər. Doğrudur, məclis üzvləri arasında nəzirəçilər, köhnə tərzdə qəzəl-qəsidə, hətta dini məzmununda əsərlər yazanlar da az deyildi. Ancaq bu məclislərə başçılıq edən S.Ə.Şirvani, X.B.Natəvan, M.M.Nəvvab, M.T.Sidqi kimi dövrün mütərəqqi ədəbi nümayəndələri və onlarla yeni meyllərə həvəs göstərən şairlər birlikdə çox təsirli qüvvəyə çevrilir, ədəbi mübarizələrin yeni ədəbiyyatın xeyrinə həll olunması üçün zəmin yaradırdılar. Yazılan əsərlərin müzakirəsində epiqonçuluğun tənqidinə, ədəbiyyatın həyata müdaxiləsi, tərbiyəvi əhəmiyyəti, tənqidi istiqaməti və sənətkarlıq məsələlərinə daha geniş yer verilirdi. Dövrün ədəbi tələblərinin nəticəsində meydana gələn bu məclislər, şübhəsiz bədi ədəbiyyatın inkişafına da öz təsirini göstərirdi. Böyük Füzuliyə ən yaxşı nəzirə yazmaq, qəzəlin daha kamil nümunəsini yaratmaq, bakir qafiyələr və rədiflər işlətmək sahəsində şairlər arasında gedən yarışları da tamam faydasız yaradıcılıq işi hesab etmək doğru olmazdı. Şerin bəzi formal xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnməyin mühüm mənbələrindən biri olduğu kimi, məclislər, eyni zamanda ədəbi fikrin klassik poeziyanın öyrənilməsinə yönəltmək cəhətindən də faydalı iş görmüşdü” [Bax: 120, s.3-13].

Azərbaycanın hər bölgəsində dünyanı dərk edən, gözüaçıq şairlər coşqunluqla səy göstərirdilər. Məsələn, Mirzə Əbdülxalıq Cənnətinin oğluna xitabən qələmə aldığı “Öyüd” adlı “Müsəmməti-müstəzad”ı oğlunun timsalında bütün gənc nəsəl, eyni zamanda məktəblilərə ünvanlayırdı:

Huşilə eşit pəndimi, ey ərşədi-övlad.

Fəhm et, xələf oğlum.

Övladını hər fəndə qıl mürşidi-ustad.

Fəhm et, xələf oğlum.

Ustad ona derlər ki, edə mərdümi irşad.

Fəhm et, xələf oğlum.

İrşad eləyən kimsə gərək arifü azad.

Fəhm et, xələf oğlum.

Bax çeşmi-bəsirətlə, əzizim, bu həmirə,

Bil diqqətə şayan.

Cəhl eyləmə sən əqlini ayineyi-tirə.

Çün mərdümi-nadan.

Hər pənd ki, verdim, onu yaz lövhi-zəmirə.

Çün ayeyi-Quran [36, s.75-76].

Əliabbas Müznib də “Təavün”ündə oğluna nəsihət eləməklə bütün yeniyetmələrə, gənclərə üz tutur və İslam əxlaqı ilə əxlaqlanmağı tövsiyə edir, çünki nicat, qurtuluş, yalnız bundadır:

*Mümkün olduqca, ey gözümlə nuri,
Füqərayə himayət et tövri.
Düşgünə qıl kömək beduni-sükut,
Yıxılan kimsənin əlindən tut.
İki köynək varınsa, şövqilə
Çılpağa ata eylə.
Yurdu yox binəvayə yatmaq üçün
Yurd ver axır qəmin dağıtmaq üçün.
Deyil insaf sən yeyib-yatasan,
Yurdsuzu dişarə qəhrilə atasan.
Bu deyil hikməti-təbiət, oğul,
Bu deyil iqtizayi-xilqət, oğul.
Bir-birinə etməkçün imdad,
Olmuş insanlar aqibət icad [80, s.47].*

Əliabbas Müznib fəal maarifçi-publisist idi. O, türkçülük, islamçılıq ideyaları ilə xalqı maarifləndirməkdən ötrü dövrü mətbuatda: “Molla Nəsrəddin”də, “Zənbur”da, “Tazə həyat”da, “İttifaq”da, “İqbal”da, “Dirilik”də, “Babayi-əmir”də, “Ovqati-nəfisə”, “Şihabi-saqib” və s. qəzet-jurnallarda aramsız olaraq çıxışlar edir, problemləri, sıxıntıları, çatışmayan cəhətləri göstərir, xalqı birliyə, həmrəyliyə, vətənpərvərliyə, zülmə, zorakılığa qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Ədib çox gözəl anlayırdı ki, xalq öz keçmişini, soykökünü, tarixini bilməsə, hər yetən onu aldadacaq, hər kəs bir damğa yapışdıracaq, tarixi təhrif olunacaq, hüququ tapdalanacaq, milli mənliliyi ayaqlar altına atılacaqdır. Odur ki, publisistik fəaliyyətində əsas türkçülüyə, islamçılığa, eyni zamanda türk tarixinə, əcdadlarımızın milli-mənəvi dəyərlərinə böyük yer ayırırdı.

Tədqiqatçı-alim İslam Ağayev bu xüsusda yazır: “*Romantiklərin yaradıcılığında başlıca yer tutan türkçülük, islamçılıq, turançılıq kimi ideyalar Ə.Müznibin də yaradıcılığından yan keçmir. O, qədim türk tarixi, qədim türk ədəbiyyatının ilkin örnəkləri ilə maraqlanırdı. Qədim türk ədəbiyyatının erkən dövrlərinin nümunələri hesab edilən Orxon-Yenisey abidələri haqqında məlumat verir, Kül-Tiğin abidəsini araşdırırdı. Halbuki bu dövrdə heç kimin yaradıcılığında Oxron-Yenisey abidələrinə belə maraq göstərilməmişdi*” [42].

Əliabbas Müznibin kiçik qardaşı Əmin Abid (1898-1937) isə “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” kitabında Azərbaycan türklərinin əsirət, qəbilə-tayfa dövründə başladığını, Azərbaycan xalqının əcdadının Oğuz türkləri ilə bağlı olduğunu, şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələrinin oğuzlarda meydana gəldiyini aşkara çıxarmış və sübuta yetirmişdir ki, qədim Qafqazda, İranda və İraqda ədəbiyyat çox-çox qədimlərdən məhz bu ərazilərdə yaşayan türklər tərəfindən yaradılmışdır: “*Bu günki vəziyyətə görə Dərbənddən Bağdada, Xorasandan Qara dənizə qədər yayılan geniş torpaqlar üzərində yaşayıb da eyni dil və ləhcə ilə danışan türklərin yaratdığı ədəbiyyat bizim ədəbiyyatımız deməkdir*” [86, s.40].

Bütün bunlar açıq-aşkar subut edir ki, tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan ədəbi mühitinin spesifik xüsusiyyətləri: ənənə və navatorluğu yuxarıda qeyd olunduğu kimi klassik ənənələri saxlamaqla yanaşı, xalqı türkçülük, islamçılıq ideyası ilə maarifləndirmək, onu istiqlalə, istiqbalə, azadlığa səsləmək, zülmə ədalətsizliyə boyun əyməməyə çağırmaqdan ibarət idi. Təkrar da olsa, vurğulanmalıdır ki, bu da Əli bəy Hüseynzadənin ideya müəllifi olduğu türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək prinsipləri əsasında meydana çıxmışdı. İstər Əliabbas Müznib, istərsə də başqa sənətkarlar məhz bu prinsiplər əsasında öz yaradıcılıq kredolarını qurmuşdular və tək Bakı şəhərində deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində müstəqilliyə gedən yolun cığırını göstərən bu prinsiplər yaradıcılığın əsas qayəsini təşkil edirdi. Nəhayət, bu da öz bəhrəsini verdi ki, Azərbaycan 1918-ci ilin may ayının 28-dən müstəqil bir dövlətə çevrildi.

Bakı ədəbi mühitinin yetişdirmələri XIX əsrdə A.A.Bakıxanovun türkçülük ideyaları ilə köklənmişdilər, XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycanın həqiqi böyük mütəfəkkiri, türkçülük, turançılıq ideyaları ilə xalqı işıqlı gələcəyə səsləyən Ə.B.Hüseynzadənin ətrafında birləşmişdilər.

Ədəbi məclislərin əsas tədqiqatçısı Nəsrəddin Qarayev “Azərbaycan ədəbi məclisləri” kitabında bakılı şairlərin türkçülük və turançılıq meyllərinin xüsusi bir ədəbi təşkilat halında meydana çıxmasını təsdiq edən bir sənədin mövcudluğunu diqqətə çatdırır. O, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda mühafizə edilən bir məramnaməni ilkin tədqiqata cəlb edərək onun “Məcməüş-şüəra” üzvləri tərəfindən həmin ədəbi məclisin fəaliyyətinin son illərində tərtib olunduğunu göstərir: “*“Türk səsi” adlı şairlər cəmiyyətinə mənsub olan, qara qələmlə və ərəb əlifbası ilə yazılmış bu məramnamədə onun yazılma tarixi, yaxud cəmiyyətin təşkil edildiyi il, üzvlərinin adı göstərilməmişdir. Lakin məzmunu, kağız və xətti onun 1910-cu illərin ortalarında yazıldığı ehtimalını doğurur*” [124, s.273].

Alim beş nəfərdən ibarət heyətin təşkil etdiyi “Türk səsi” adlandırılan türk şairləri cəmiyyətinin bu məramnaməsinin ona qədər heç bir yerdə çap edilmədiyini nəzərə alıb, sənədin bütün mətnini kitabına daxil edir. On səkkiz maddədən (5-ci maddə özü də beş bənddən ibarətdir) ibarət olan həmin məramnamənin 2-ci maddəsində yazılır: “*Cəmiyyətin şüarı türk vətənpərvərliyidir, türklüyün qaidəsinə və türk ədəbiyyatının genişlənməsinə çalışacaqdır*” [124, s.273].

Göründüyü kimi, bu fakt bakılı şairlərin təkcə əsərlərində türk vətənpərvərliyini təbliğ etmədiklərini, həmçinin bu ruhda təşkilatlandığını da təsdiqləyir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlər boyu zaman-zaman bir çox mərhələlərdən keçmiş və daim zamanın axarı ilə gedərək dövrün tələbləri ilə uyğunlaşmışdır.

İctimai-siyasi görüşlərində xalqın ağrı-acılarına şəffaf bir güzgü tutan Abbasqulu ağa Bakıxanov yazırdı:

*Ölkəsində qəddarlığa, zülmə etsə şah adət,
Heç bir zaman xalq içində hökm sürməz ədalət.*

*Şah bir etsə zülmü, onun xadimləri yüz edər,
Gedər elin iqtidarı, hörməti də tez itər.*

*Bu halları görən zaman söyləmişlər atalar,
Ölkədə şah zalim olsa, xadimləri can alar.*

*Viran edər öz yurdunu zülm eyləyən hökmran,
Həqiqəti yox eyləyər, puça çıxar din-iman.*

*Şah kafər də olub əgər ədalətlə görsə iş,
Rəhmət ilə yad olunar, versə elə asayış [1, s.168-169].*

XIX əsrin əvvəllərində mülki, elmi, diplomatik, hərbi sahələrdə xidmət göstərən, elm, ədəbiyyat sahəsində dekabrist, K.Kyuxelbekker, A.Bestujev-Marlinski, A.Qribayedovla, eyni zamanda təkcə Rusiyada və yaxud rus imperiyasında deyil, bütün dünyada çox məşhur olan A.Puşkin və onun ailəsi ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxlayan, məşhur alim və şərqşünaslar – İ.Berezinin, V.Dornun, M.Brossenin, Qr.Syujennenin, K.Koxun, Fr.Bodenştedtin şəxsiyyətini, elmi-təfəkkürünü və əsərlərini olduqca yüksək qiymətləndirdikləri Abbasqulu ağa Bakıxanov 1841-ci ildə fars dilində yazdığı “Gülüstani-İrəm” əsərində Şirvan və Dağıstan tarixindən bəhs etmiş, bu ərazilər barəsində coğrafi və etnoqrafik baxımdan məlumat vermiş, ən qədim dövrlərdən İslam dini meydana gələnə qədər qövmləri, dinləri, dilləri və məzhəbləri anlatmış, İslam dini meydana gələndən sonra moğol istilasını haqqında məlumat vermiş, sonra Səfəvilər haqqında söhbət açmış, xanlıqlar dövrünün mənzərəsini əks etdirmiş, Nadir şahın ölümündən (1747) “Gülüstan müqaviləsi”nə qədərki zamanı göstərmiş, əsərin müqəddəməsində isə öz şərh-halını yazmış və Azərbaycan alimləri, şairləri haqqında məlumat vermişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov bu əsəri yazarkən Herodot, Strabon, Plutarx, Mirxond, Katib Çələbi, Nestor, Karamazin kimi qədim yunan, rus və Şərq tarixçilərinin kitablarından istifadə etmişdir. Kitab ərsəyə gələndən sonra özü onu rus dilinə tərcümə etsə də, şovinst çar məmurları kitabın nəşrinə icazə verməmişdir. “Gülüstani-İrəm” (“Cənnət gülüstani”) bir müqəddimə, bir xatimə və beş fəsildən ibarətdir [Bax: 214].

Abbasqulu ağanın Əlyazmalar İnstitutunun Şəxsi arxiv fondunda 57 saxlama vahidindən ibarət 1 nömrəli fondundakı materiallar onun necə dərin intellektə sahib olduğunu nümayiş etdirir. Məsələn, 1833-cü ildə Rusiya imperiyasının Xarici işlər naziri (1816-1856-cı illərdə) Qraf Karl Nesselrodeyə ünvanlanan: Qafqaz Cənubunu baron Rozenin Tiflisdən yazdığı ehtimal edilən, Rus çarı I Nikolayın ən etibarlı adamlarından biri olan Qraf Paskeviçin Varşava şəhərindən göndərdiyi məktublarda A.Bakıxanovun alicənab, savadlı, siyasətdə incə manevr edə bilən, etibarlı şəxs olduğu bildirilir [Bax: 208].

Ədibin “Qanuni-Qüdsi” əsəri fars dilinin qrammatikasına aiddir. “Təzhibi-əxlaq”, “Kəşfül-qəraib” əsərlərində İslam əxlaqının zənginliyindən, gözəlliyindən söhbət açır, tarix haqqında “Gülüstani-irəm”, dilçiliyə dair “Qanuni-Qüdsi”, astronomiya barədə “Əsrarül-mələkət”, coğrafiya haqqında “Kəşfül-qəraib” (Ümumi coğrafiya, daha doğrusu, Amerikanın kəşfinə dair) əsərlərini qələmə almışdır.

Haşiyə çıxıb, yenə də alim-ədimimizin şəxsi arxivinə müraciət edək. A.Bakıxanov 1829-cu ildə Tiflisdən Rus çarına ünvanladığı məktubunda bildirir ki,

o, Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibəsi zamanı hərbi xidmətdə olduğu zaman asudə vaxtlarını xalqına sərf edib, elmi fəaliyyətlə məşğul olur [Bax: 207].

Deməli, hərbi xidmətdə olduğu müddətdə də xalqını düşünən Abbasqulu ağa tək-cə təbəsi olduğu dövlətin başçısı qarşısında hesabat vermir, eyni zamanda bununla fəxarət duyur. Çünki o, milli köklərinə və dini etiqadına sadıq adamdır.

Onun “Təzhibül-əxlaq”ı yunan, İslam və Avropa müəlliflərindən istifadə edilərək yazılmış bir əxlaq risaləsidir. Bu risalədə elm ilə əməlin və ya nəzəriyyə ilə təcrübənin münasibətindən bəhs olunur. A.Bakıxanov bu risalədə elmi gəminin yelkəninə oxşadır və “yelkənsiz gəmi deryada necə dəngəsini itirərsə, elmsiz qalan bir qövüm də o şəkildə dəngəsini itirib, suya qər qolar”, – deyir. Ədib məntiq haqqında “Eynül-mizan” əsərini yazmış, əxlaqi hekayətlərdən ibarət “Mişkatül-ənvar” əsərini ərsəyə gətirmiş, 1827-ci ildə uşaqlar üçün dərs vəsaiti kimi “Nəsihətnamə”ni tərtib etmiş, lirik şeirlərində və təmsillərində isə eşq-əxlaq haqqında fəlsəfi və didaktik görüşlərini ifadə etmiş, eyni zamanda Mövlana Füzulinin “Həqiqətüs-süəda” əsərinin təsiri altında yazdığı “Riyazül-Qüds” əsərini yaratmışdır. Hər biri müstəqil bir hekayə olan və on dörd fəsildən ibarət olan bu əsərdə Kərbəla vəqisi, Yezid ibn Müaviyənin zorakılığı, zülmü, eyni zamanda onun kölələri ibn Ziyadın, Şimrin, Ömər bin Sədin, Hərmələnin riyakarlığı, rəzilliyi, yırtıcılığı, bundan əlavə, İmam Hüseyin əleyhissalamın, Əbülfəzl Abbasın, o biri Kərbəla şəhidlərinin, həm də Həzrət Zeynəbin işıqlı imanından, əzmkarlığından, Uca Allaha bağlılığından danışılır.

A.A.Bakıxanov 1846-cı ildə Həcc ziyarətinə getmiş, Məkkədə müqəddəs Kəbə evini ziyarət edəndən sonra Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) məzarını ziyarət etməkdən ötrü Mədinə şəhərinə yollanarkən yolda “Vadiyi-Fatimə”də dünyasını dəyişmişdir.

A.A.Bakıxanov coğrafiyaşünas, tarixçi, astronom, riyaziyyatçı, tərcüməçi, səyyah, hərbiçi, ilahiyyatçı olmaqla yanaşı, müqtədir bir şair olmuş, şeirlərinin ideoloji istiqaməti vətənə hədsiz məhəbbət və sədaqət, insanpərvərlik, çar istilasının eybəcərliklərini sözaltı mənalarla tənqid etmişdir. O, Mövlana Cəlaləddin Ruminin təsiri altında fars dilində şeirlər yazsa da, Mövlana Füzuliyə çox bağlı olduğu üçün həm ona nəzirələr yazmış, həm də onun poeziya bulağından qidalanaraq dahi şairin səpkisində, özü də türk dilində heyratəmiz əsərlər meydana gətirmişdir:

*Dila, əzm eylə sən bülbülsifət gülzarə, bismillah,
Muradın olsa, meyl etmək fəğanü zarə, bismillah,
Gər istərsən müdam olmaq cigər sədpərə, bismillah,
Qərəz fikrin təməşadır əgər dildarə, bismillah,
Nəzər ləli-ləbi-canbəxşü rüxi-gülnarə, bismillah [101, s.131].*

Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrdə xalqın maariflənməsində, inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsində, dünyagörüşünün işıqlanmasında müstəsna rol oynamışdır. Məhz buna görədir ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovdan sonra XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin şairləri də onun elm və ədəbiyyat sahəsində açdığı cığırla getmiş, böyük nailiyyətlər əldə etmişlər.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonlarında çar hökuməti Azərbaycan dilində qəzet-jurnalların fəaliyyət göstərməsinə icazə vermirdi. Əlbəttə, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə fəaliyyət göstərən “Kaspi” mətbəəsində müəyyən çap işləri

gedirdi. Lakin şeirləri rusdilli mətbuatda tərcümə olunaraq rusca dərc olunması lirik əsərlərin effektivliyini itməsinə gətirib çıxara bilərdi. Bu səbəbdən də Bakı şairləri yalnız XX əsrdə, daha doğrusu, 1906-cı ildə yenə də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Həyat” qəzeti fəaliyyətə başlayandan sonra şeirlərini dövrü mətbuatda dərc etdirməyə başladılar. Onlarla qəzet-jurnal dilimizdə dərc ediləndən sonra həmin şeirlər Bakıdan kənar da populyarlıq qazandı.

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, XX əsrin əvvəllərində qabaqcıl ziyalılarımızın mətbuatdakı çıxışları nə qədər güclü olsa da, xalqın əksəriyyəti savadsız olduğu üçün publisistika avam kütlə arasında milli ideologiyanın təbliğində yetəri rol oynaya bilmirdi. Sadəcə xalq kütlələri dostları ilə düşmənlərini tanımaqda, ağla qararı seçməkdə çətinlik çəkir, bəzən ətraflarında baş verən hadisələr haqqında düzgün təsəvvürə malik olmurdular. Lakin xalq arasında sevilən, məşhur bir şairin baş verən hadisələr haqqında və bu hadisələrin hansı səbəbdən baş verdiyi, onların səbəbləri haqqında düzgün təsəvvür oymaqdan ötrü yeni yazdığı şeiri, hətta oxuyub yazmayı bacarmayan insanın gözünü açır, ona ağı qaradan, dostu düşməndən seçməyi öyrədir, bir sözlə, onu maarifləndirirdi.

Həmin dövrdə tək Bakı ədəbi mlühitində deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində toplanan ədəbi məclislərin iştirakçılarının qarşılıqlı qoyduqları məqsəd başda Mövlana Füzuli olmaqla sələflərinin ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, xalqa gerçəkləri, həqiqətləri anlatmaq, onu riyakar düşmənlərin feillərindən xilas etmək üçün ayıq olmağa çağırmaq, eyni zamanda xalqı hürriyyətə, istiqlala, azadlığa səsləmək idi. Tərəqqipərvər ziyalılar nicat yolunu təşkilatlanmaqda, İslam və türk bayrağı altında birləşməkdə görürdülər. Çünki yadellilərin müstəmləkəsi olmaqdan, min illər boyu bu torpağın sakinləri ola-ola ana torpağın qoynunda yad ölkənin bayrağı altında gəzib-dolaşmaqdan qurtulmaq üçün xalqı islamçılıq, türkçülük prinsipləri ətrafında birləşdirmək lazım idi. Dövrün Bakı şairlərinin qarşısında məhz bu vəzifə dururdu. Onlar klassik ənənələri saxlamaqla yanaşı, dövrün nəbzini tutan mükəmməl əsərlər də meydana gətirirdilər.

Müqayisə üçün baxaq. Əbdülxalq Cənnətinin farsca qələmə aldığı qəzəllərindən birində klassik Şərq poeziyasından gəlmə can və tən arasındakı mövcud əks-əlaqədən danışılır. Şair ənənədən qidalanaraq ruhun bədəndən çıxması mövzusunı inkişaf etdirir və deyir:

چون رشته جان من ز تن بپريدند
از صورت من مصاحبان ترسيدند...

...چون بوی محبتت شنيدند از من
این سینه صد چاک مرا بوسيدند.

*Elə ki, mənim canımın rüştasını bədənimdən kəsdilər,
Mənim surətimdən müsahiblərim qorxuya düşdülər...*

*Məndən sənənin məhəbbətinin qoxusunu hiss edən kimi,
Mənim bu parə-parə olmuş sinəmdən öpdülər (öpməyə başladılar) [29, s.250b].*

Lakin Cənnəti yaradıcılığında müasir zamanın çağırışları da duyulurdu. Türkçülük, islamçılıq ideyaları ilə dövrü mətbuatda müntəzəm çıxışlar edən

Əbdülxalığ Cənnəti xalqın nicatını, hürriyyətə qovuşmağının əsasını ana torpağı sevməkdə, göz bəbəyi kimi qorumaqda görür, torpaq satanlara bədii ifadə vasitələrindən olan “nifrin”lə tənələrini yağdırırdı:

*Bu şivənü fəryadı əbəs qılmayır üşşaq,
Torpaq satanın çeşminə olsun qara torpaq!*

*Ey səcdə qılan xakə, nədir bu hərəkətin,
İman ki, yoxun, başına dəysin bu səlätin.
Ey Türk! Vətən tərki olar qəti-həyatın,
Məhməl olur ol dəm hərəkətü səkənätin,
Birdir vətənin, getsə həyat ilə məmatın,
Təlqin oxuyur Cənnəti, həngami-vəfatın.*

*Bu şivənü fəryadı əbəs qılmayır üşşaq,
Torpaq satanın çeşminə olsun qara torpaq! [25]*

Bakı şairlərinin tədqiqatçısı Sona Xəyalın dili ilə desək, şeirlərində türkçülük və islamçılıq ideyalarını təbliğ edən, millətin öz kökünü, soyunu dərk etməsi, öz milli varlığını qoruması üçün şüurlarda dirçəliş, milli oyanış yaradan şairlərdən biri, “Məcməüş-şüəra”nın öndə gedən üzvlərindən olan Hacıəli Pərişan “Millətə xitab” şeirində əsarətdə yaşamağın nöqsanlarını göstərərək xalqı cəhalətdən oyanmağa, qəflət yuxusundan ayılmağa, İslam ümmətinə xor baxanları susdurmaqdan ötrü, elm oxumağı, təhsil almağı tövsiyə edirdi:

*Günümüz döndü cəhalətdə əzizan, şamə,
Nə zaman bəs düşəcəkdir işimiz əncamə?*

*Kami-dil hasil edib elmilə hər bir millət,
Nə olur, elm oxuyub biz də yetişək kamə.*

*Yox əgər bizdə hünər kim, eləyək kəsbi-ülum,
Gər hünər varsa da, bilməm, nədi bu həngamə?*

*Gəl edək hümmətü qeyrət, gəl edək üxviyyət,
Bəsdi tən eylədilər tayifeyi-İslamə.*

*Nə rəvadır, bu qədər tən eşidə milləti-zar,
Nə rəvadır hədəf olsunlar dəmi-əshamə.*

*Biz deyildikmi çəkərdi bizə aləm həsrət,
Biz deyildikmi gəlirdi hamı istizamə?!*

*Məsnəvilər ola hər millətə aləmdə dəlil,
Ey Pərişan, yetər ol millət işi itmamə [93, s.11].*

Təbii ki, “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçılarının hamısı füyuzatçı mətbuat orqanlarının ictimai-siyasi mövqeyi ədəbi məktəbi təmsil edən orqanlarda “İrşad”, “Tazə həyat”, “Yeni həyat” “Yeni füyuzat”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İttifaq”, “Şəlalə”, “Dirilik”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş” və s-də iştirak

etmirdilər, lakin onlar məslək, əqidəcə xalqı rus istilasından, erməni zəhərindən xilas edib İslam-türk bayrağı altında birləşdirmək istəyən böyük mütəfəkkir, tənqidçi, yazıçı, publisist, şair, rəssam, ictimai və siyasi xadim Əli bəy Hüseynzadə ilə bir idilər və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çox gözəl anlayırdılar ki, xalqı yalnız İslam ehkamlarını, İslam dəyərlərini, İslam əxlaqını əziz tutmaq, milli kökünü və tarixini tanımaqla irəli apara bilərlər. Odur ki, yaradıcılıqlarının böyük bir hissəsini məhz bu mövzuya aid edirdilər. Bu səbəbdən də türkçülük ideyalarının təbliği də ön planda idi. Bakı şairləri türkçülüğü bədii nidalarla, əlvan naxışlarla təqdim edirdilər.

1899-cu ildə Bakının Novxanı kəndində doğulub böyümüş, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin doğma əmisi qızı, şair Seyid Hüseynin ömür-gün yoldaşı Ümgülsüm bir sıra şeirlərində türkün bayrağını necə əziz tutduğunu, eyni zamanda Avropadan, Rusiyadan axan zəhərləri dəf edəcək qədər qüdrətli olduğunu, Turan dünyasının boğazına dolaşan dəmir çəmbəri polad iradəsilə qıra biləcəyini xüsusi bir ahənglə, insanı ehtizaza gətirən, ayağa qaldıran bir şövq ilə ifadə edirdi:

*Səmalardan seçilməz türkün mavi bayrağı,
Yenə əski şan ilə türk yurduna dikilsin.
İştə Turan, iştə yurd, iştə türklük orağı,
Yabançıya düşməz, duruyorkən sən özün.*

*Tarixlərdə həp sən rəşadət, hünərin,
Bildirirsən furtinan oxunarkən sən neçin,
Avropaya qarşı bir,
Yersiz, yurdsuz əsirtək boynubükük durasan?
Yüz yillərca əzildin, ayaqlandın yetişər,
Yüz yillərca hiçqırdın, ayaqlandın, əzildin,
Yüz yillərca əzildin, ayaqlandın yetişər [49, s.142].*

Bakı şairlərinin böyük türk milləti haqqındakı yüksək fikirləri, ifadələri tək yaşadığı dövrdə deyil, indiki zamanla da çox uzlaşır. İndiki zamanda həm Türkiyə mehmedçiklərinin, həm də Azərbaycan əsgərlərinin öz şücaətləri, rəşadətləri, qəhrəmanlıqları ilə bütün dünyanı heyrətə salması Münirinin bədii tutumu çox inandırıcı olan şeirinin sanki elə indiki zamana aid olduğu özünü parlaq şəkildə göstərir. Sanki şair: “*Türk olmaq zor, çünki dünya ilə savaşırsın, türk olmamaq daha zor, çünki türklə savaşırsın*”, – misilsiz zərb-məsəlini poetik lövhələrlə oxucuya təqdim edir. Bu da Bakı şairlərinin xalq təfəkküründə formalaşan milli istiqlal ideyasının bir sıra elementlərlə zənginləşmiş füyuzatçıların ideya-estetik mövqelərini dəstəklədiyini, onlarla bir sinifdən, bir firqədən olduğunu açıq-aşkar sübuta yetirir.

Cəfər Cabbarlı Bakıda doğulmamışdı, lakin az yaşlı bir cocuq, daha doğrusu, üç yaşında ikən valideynləri ilə birgə Bakıya köçmüş və ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. Ədib “Məcməüş-şüəra”nın üzvü deyildi, lakin o, Bakı ədəbi mühitində yetişmişdi və onun “Məcməüş-şüəra”nın gənc nəslə ilə dostluğu, yaşlı nəslinin dövrü mətbuatdakı şeirlərini mütaliə etməsi, hələ çox gənc ikən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1915-ci ildən buraxdığı türkçülüğü təbliğ edən “Açıq söz” qəzetində M.B.Məmmədzadə, S.Hüseyn, Ə.Cavad kimi vətənpərvər ziyalılarla birlikdə çıxışlarına, eyni zamanda cəmisi on yeddi-on səkkiz yaşlarında ikən türkçülük ideyalarına dərin məhəbbətini ifadə nümunəsi olaraq “Trablis

müharibəsi” və “Ədirnənin fəthi” kimi sanballı dram əsərləri yazmasına səbəb olmuşdu. Təsadüf deyildi ki, 1920-ci ildə 11-cı Qırmızı Ordu Bakını işğal edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirən günü C.Cabbarlı M.B.Məmmədzadə ilə birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tapşırığı ilə “Gənc müsavətçilər” hərəkatını yaratdılar və qeyri-legal olaraq “İstiqlal” qəzetini nəşr etdirməyə başladılar. Lakin 1923-cü ildə təşkilatın bir sıra üzvləri ilə birlikdə C.Cabbarlı da həbs edilib “Palaç” («Палач») ləqəbli Pankratovun “Gizli şöbə”sinə gətirib iki ay işkəncələr veriləndən sonra azad edildi. Ədib “Azərbaycan bayrağına” şeirini Azərbaycanın üç rəngli bayrağının türkçülüyün, İslamın, azadlığın rəmzi kimi heyrətamiz bədii təsvir vasitələri ilə qələmə almışdır:

*Bu ay, yıldız boyaların qurultayı nə demək?
Bircə böylə söyləmək:
Bu göy boya, göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya İslamlığın sarsılmayan imanı.
Ürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın sarsılmayan fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı!
Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə Od yurdu.
Əsarətin gəcəsindən fürsət bulmuş quş kimi
Səhralara uçmuşdur.
Şu hilal da türk bilgisi, türkün sevgi nişanı,
Yurdumuzu qucmuşdur [20, s.542].*

Çox əfsuslar olsun ki, C.Cabbarlının bu müəzzəm şeirdə göstərdiyi intəhasız sevinci bir neçə ildən sonra sonsuz pərişanlıqla əvəz olundu. Öz pərişanlığını, məyusluğunu, qəddar Şura hökumətinə qarşı narazılığını birdirməyə müvəffəq olmadı, əksinə totalitar rejimin qəddar hökmlərinə boyun əyərək Şura hökumətini tərifləməli oldu, Azərbaycan xalqının kökünü kəsmək istəyən mənfur ermənilərlə xalqının dostluğundan bəhs edən dram əsərləri yazmağa məcbur oldu.

Əmin Abidi isə qəddar quruluş əyə bilməmişdi. O, bu üzdənirəq quruluşa, onun törətdiyi yırtıcılıqlara narazılığını hüznü lövhələrlə, kövrək mənzərələrlə bəyan edirdi:

*Ağla güzel gelin, güneşin soldu,
Gurubun hüznüne karışsın rengin.
Yarının kabrine şimdi tac oldu,
Düğünde başına konan çelengin.*

*Göz yaşlarınla in her gün sahile,
Bağrı kanla dolan Hazerle derdleş,
Dalğalar üzgündür min iniltiyle,
Ağlayan denize sen de ol bir eş.*

*Ey güzel elleri kınalı gelin,
O taze yüreği yaralı gelin [92, s.54].*

“Füyuzat ədəbi məktəbi” xalqın xilasını türkçülükdə, turançılıqda görür və rus, fars və başqa təcavüzkar xalqların buxovlarından azad olmaqdan ötrü türkçülük ideyalarının təbliğini, eyni zamanda tarixi gerçəkləri olduğu kimi göstərməyi vacib sayırdı. Tədqiqatçı Şamil Vəliyev (Körpülü) haqlı olaraq ədəbiyyatımızın bir sıra unudulmuş və qaranlıq səhifələrini araşdırmaqdan ötrü məhz “Füyuzat ədəbi məktəbi”ni öyrənməyi vacib sayır: *“Füyuzat”çı müəlliflər sırasına H.Vəzirov, S.E.İbrahimov, Əhməd Midhət Rüşətoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib, X.X.Səbribəyazadə, A.Səfvət, Ə.Səbur, Ə.Cənnəti, S.Zərgər, M.Azər, H.S.Səyyah, S.Mənsur, R.Zaki və başqalarını mətbuat orqanları sırasına isə “Qurtuluş”, “Yeni qurtuluş”, “Lisan”, “Səda”, “Sədayi-Həqq”, “Sədayi-Vətən”, “Övraqi-nəfisə”, “Açıq söz”, “İqbal” və başqalarını artırısaq, füyuzatçı ədəbi-estetik platformasını tanıdan qüvvələri təxminən müəyyənləşdirmək olar*” [198, s.117].

“Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin füyuzatçılarla, füyuzatçıların isə tək Türkiyənin deyil, bütün türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycanın bənzərsiz istiqlal şairi “Sitrətəl-müstəqim”çi (Allahın hidayət etdiyi yolla gedən) Məhməd Akif Ərsoyun ümumtürk hissiyyəti, ümumtürk düşüncəsi ilə sədalanan nəfis şeirlərinin ədəbi-estetik ideyaları ilə çox uyğun gəlir və şairin Çanaqqala şəhidlərinə aid etdiyi poemadan bir hissəyə nəzər yetirmək füyuzatçılarla qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu açıq-aşkar göstərir:

*Şüheda gövdesi bir baksana dağlar, taşlar,
O rüku olmasa dünyada eyilmez başlar.
Yaralanmış temiz alından uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna ya Rab, ne güneşler batıyor.
Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker,
Gökden ecdad inerek öpse o pak alını deyer.
Ne büyüksün ki, kanın kurtarıyor Tevhidi,
Bedrin aslanları ancak bu kadar şanlı idi.
Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
Gömerim gel seni tarihe!” desem, sığmazsın.
Hercü mercin etdiyini edvara da yetmez o kitab,
Seni ancaq ebediyetler eder istiyab* [204].

Mehmed Akif Ərsoy bu poemanı 1915-ci ildə Çanaqqala uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olan 250 min əsgərin əziz ruhlarına həsr etmişdir. Onu da qeyd edək ki, onların arasında Türkiyə torpaqlarının düşmən caynağından xilas etmək uğrunda türk qardaşlarının köməyinə gedən xeyli azərbaycanlı əsgər də olmuşdur.

“Məcməüş-şüəra”nın fəal üzvlərində Əlipaşa Səbur həm də füyuzatçı idi və tez-tez “Yeni füyuzat” jurnalında vətən haqqında romantik şeirlərlə çıxış edirdi:

*Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən,
Soldu badi-zülm ilə kaşəndə-şövqi yasəmən!
...Tarmar oldu yazıq! Axır müqəddəs əncümən,
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən!
...Könlümü yıxdı fəna mülkündə mövqeyi-iztirab,
Ay gözüm, qan ağla! Şurayi-vətən oldu xərab.
Nasiri qəm mülkünə aləmdə sultan intixab
Etdilər... Əfsus! Olmaz bir dəm azadi-məhən*

Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən [182].

Füyuzatçılar bilavasitə fars şovinizminin riyakarlığı nəticəsində Azərbaycan türklərinin məngənəyə salınmış ədəbiyyatını xilas edərək və azad bir ədəbiyyata çevirmək uğrunda da mübarizə aparırdılar. Hələ 1913-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə olarkən “Türk yurdu” qəzetindəki silsilə məqalələrində bu barədə çıxış edirdi: *“Hər nə qədər İran tərbiyəsi alan türk ürəfa və üdəbası və yazıboxumaq bilən sinfin “xəvass” təbir edilən qismi məhdudi fars ədəbiyyatının qədim mənəviyyatından hissiyati-zövq alsalar da, xəvasın bu təmayülü, əvamən kəndi bükündən doğma bir ədəbiyyata olan ehtiyacını təskin edəməmişdir. Lisani-farsidən rümuza-təmiqeyi-ədəbiyyəsina əql irdirəcəkdir qədər kəsbi-səvad edəmiyə bir əksəriyyət vardır ki, nə Ömər Xəyyamı, nə Firdovsiyi, nə Hafizi, nə də Sədiyi anlaya bilərdi. Sonra İran məmaliki-şərqiyyədəndir: Demək ki, əhalinin əksəriyyəti cahildir, oxuyub-yazmaq bilməz. İranda bir kəlmə farsı bilməyən kilitli türklər vardır. Təbii bunların da kəndilərinə məxsus ədəbiyyatı olacaqdır. Əlhasil, farsı ədəbiyyatı hər nə qədər İran türklərinin xəvasını bədi etmişsə və əvam qismini milli bir ədəbiyyat edilmək ehtiyacı-təbiisindən müstəqni edəməmişdir. İştə İran türk demokrasiinin bu ehtiyacı, İran türk ədəbiyyatını meydana gətirmiş və milli şairlərin zühuruna səbəbiyyət vermişdir” [169].*

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Məcməüş-şüəra”nın bir sıra üzvləri “Füyuzat ədəbi məktəbi”nin mətbu orqanlarında vətənpərvərlik, türkcülük, həmrəylik ideyaları altında çıxışlar edir, məqalələr, şeirlər dərc etdirirdilər.

Sovet dövründə yalançı tarixçilər Azərbaycan xalqının ümumtürk kökənini danır, bu süni bazada yazılan ədəbiyyat tariximizdə də həqiqət təhrif edilərək başqa şəkllə salınırdı. Milli mənsubiyyətimiz etibarilə türklüyünü bəyan edən, kökünə bağlı ziyalılar isə “pantürkist” damğası ilə siyasi təqiblərə məruz qalırdı. Lakin sosializm ideologiyası yanıb külə dönəndən, qəddar rejim aradan qalxandan sonra bir çox gerçəklər, həqiqətlər üzə çıxdı ki, onlardan biri və ən əsası Azərbaycan xalqının bir türk xalqı olduğu, ədəbiyyatının da ümumtürk ədəbiyyatının bir qolu olduğu bəyan edildi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, XX əsrin astanasına qədər dünyasını dəyişənlər nəzərə alınmazlarsa, Bakı ədəbi mühitinin bütün şairləri Əli bəy Hüseynzadənin türkcülük, turançılıq, islamçılıq ideyaları ətrafında birləşmişdilər və öz fikirlərini, düşüncələrini, əsasən, “Füyuzat” jurnalında və “Füyuzat” orqanının tərkibində olan məcmuələrdə bəyan edirdilər. Əli bəy Hüseynzadə isə hər cəhətdən ona qədər olan maarifçilərdən qat-qat üstün bir maarifçi idi. Belə ki, xalqa zəmanəsinin tələblərinə uyğun olaraq hansı yolla, cıgırla getməyi təkzibolunmaz dəlillərlə anlatmaqdan başqa, xalqın dostu ilə düşməni onun qədər xalqa tanıdan ikinci bir şəxsi təsəvvürə gətirmək mümkün deyildi. O, Azərbaycan xalqının Sovetlər dönəmində uydurulduğu kimi İslam dinini qılnc gücünə deyil, İslam dini mütərəqqi bir din olduğu üçün öz ruhunun tələbi ilə qəbul etdiyini qeyd edirdi. Bu səbəbdən də dahi mütəfəkkir yazırdı: *“Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərək eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul edəməyəcəyi aşkar idi. İştə bu növ səbəblərdəndir ki, türklər dini-mübini-İslamı öz ruh və mənəviyyatlarından nəban etmiş kimi bir şövqi-əzim ilə dəraguş edib onun qəvi və nigahbani olmuş olduqları halda, əsla ərəbləşmədilər və qövmiyyəti-*

nəcibeyi-əslıyyələri mühafızə edə bilib, ancaq o yolda tərəqqiyata məhzər olmağa başladılar” [77, s.57].

Azərbaycan poeziyası başqa türk xalqlarının poeziyası kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanaraq əsasən “Bələğət” elminin bədii-ədəbi dil üslubuna, poetik və təxəyyül kateqoriyalarına, fəsahtinə, məna və söz gözəlliklərinə, eyni zamanda bədii ifadə vasitələrinə əsaslanırdı.

Məlumdur ki, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrində məna içində məna vardır. Klassik şairlərimizin hər biri müqəddəs Qurani-Kərimi öz həyat kitabı etdikləri üçün mütəşabih ayələri oxuyub dərk edir, zaman-zaman bir hafizə çevrilir və Quran hikmətlərinin, Quran möcüzələrinin işığında öz bədii irslərinin sütunlarını qururdular.

XIX əsrin ikinci yarısındakı iqtisadi yüksəliş ədəbiyyatımızda yeni mərhələ yaratdısa, XX əsrin əvvəllərində bu mərhələ günəş kimi şəfəqlər saçıb Azərbaycan xalqının istiqlalına işıqlı yollar açdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya mənbələri bütün aydınlığı ilə meydana çıxdı. Lakin romantizm nümayəndələri haqlı olaraq türkçülüyə, islamçılığa meyl eləsələr də, sinfi mübarizə adı ilə xalqı çar əsarətindən qurtarıb bolşevizm zəncirləri ilə bağlamaq istəyənlər yalnız küfrdən və Allaha üsyandan ibarət bir ədəbiyyat yaratdılar.

Məsələ burasında idi ki, xalqı bolşevizm uçurumuna sürükləyənlər ateizmə, materializmə, marksizmə, darvinizmə əsaslınsalar da, Leninin könüllü kölləri olmasına baxmayaraq, rus ədəbiyyatının bədii ideyalarını qəbul eləmir, rus dahiləri –Puşkinə, Lermantova, Dostoyevskiyə, Tolstoya rişxəndlə baxıb, məsxərəyə qoyurdular. Türkçülüyə, islamçılığa meyl göstərən romantiklərimiz isə, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əliabbas Müznib, Güntəkin, Cəfər Cabbarlı və başqaları yaradıcıqlarında Şərq ənənələrini daşımaqla, həm rus ədəbiyyatının, həm qərb ədəbiyyatının ideyalarını, mövzularını, janrlarını milli ədəbi-bədii ideyalar, mövzular, janrlarla birlikdə həmahəng istifadə edirdilər. Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verirdi.

1915-ci ildən etibarən Azərbaycanda təlatümlü hadisələr əvvəlkilərdən daha çox baş verməyə başladı. Osmanlı dövlətinə xəyanət etmiş erməni Andronik Ozanyan türk əsgərlərinin qabağından qaçarkən 25 minlik erməni ordusuyla Anadoluda 600 köyü, Naxçıvan və Zəngəzur ərazisində 500 kəndi yandırır viran etdi və Naxçıvan, Zəngəzur ərazisində 35 min insanı vəhşicəsinə, insanlığa sığmayan üsullarla qətlə yetirdi. Həmin il təzə başlarkən rus-erməni hərbi birləşmələri Ərzurum, Qars, Ərdəhan və Sarıqamışda yüz min insanı öldürdülər və yüz min insanı da əsir edib, türklərə dəhşətli dərəcədə nifrət və kin bəslədikləri üçün, o ərazilərdə yaşayan mülkü əhalini, o cümlədən qadınları, qız-gəlinləri, körpə və yeniyetmə uşaqları, qocaları əsir edərək türk əsgərləri ilə birlikdə heyvanlara məxsus vaqonlara doldurub Qori, Aleksandropola, Tiflis, Rostov, Tamburq, Krosnayarosk, İrkutsk, Sibirin Otlaq, Çoxluma, Noryevski, Açınski, Skotov, Stavropol, Moykov, Moskva, Nijni-Novqorod, Petroqrad və Riç adasına, bir sözlə Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə, ölüm düşərgələrinə bir hissəsini isə Bakı şəhərinin on kilometrliyində, Zığ kəndinin təxminən on iki kilometrliyində yerləşən Nargin adasına gətirdilər. Adaya təxminən on min əsir gətirilmişdi ki, bunların yarısından çoxu qadınlar,

uşaqlar və yaşlı insanlar idi. Çar çinovnikləri və erməni cəlladları bu əsirləri sınıq-salxaq soyuq baraklarda ac-susuz saxlayır, onlara tükürpəşdirən işgəncələr verirdilər. Bura guya əsirlərə tibbi yardım göstərmək üçün məhz erməni həkimlər dəstəsi göndərilmişdi ki, onlar əsirlərə tibbi yardım etmək əvəzinə, insanlığa sığmayan işgəncələr verir, onları soyuq suda saxlayır, dəmir çilinglə döyür, başlarına mismar çalır, sinələrinə dağ basırdılar. Hərbi düşərgənin rəhbəri polkovnik Poltarapski isə bütün bunlara nəinki göz yumur, əksinə böyük ləzzət alıb erməni həkimlərə buna görə xoş sözlər deyirdi. Çar istilasının, o cümlədən faşizm ruhu ilə köklənmiş rus çarı Nikolayın təcavüzkarlığına etiraz əlaməti olaraq Əliabbas Müznib yazırdı:

Zülm evi bərbad olar gər Kəbətullah olsa da,

Qan içən zətin içərlər qanun Allah olsa da [162].

Nargin adasındakı türk əsirlərinə verilən işgəncələrdən xəbər tutan Bakının müsəlman əhalisi buna etiraz əlaməti olaraq nümayişlər keçirən zaman çar məmurları tərəfindən döyülür, həbsə salınırdı. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər hakimiyyətə gəldi. “Bakı Soveti”ndə məsul vəzifədə çalışan Nəriman Nərimanov qətiyyət və əzmkarlıq göstərərək Nargin adasında sağ qalmış əsirləri dərhal ordan xilas edib Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yeni inşa etdirdiyi beşmərtəbəli iri binaya yerləşdirdi və burda onların sağalmaq üçün şəfa tapması üçün Bakının müsəlman əhalisinin köməyi ilə hər cür şərait yaratdı. N.Nərimanov bundan sonra da Azərbaycanın müsəlman əhalisinin xoşbəxtliyi, rifahı, səadəti üçün əlindən gələni eləməyə başladı. Lakin o, tək idi, onun ətrafında olan “müsəlman bolşeviklər” onun kimi xalqın qayğısına qalmaq fikrində deyildilər. 1918-ci ildən Bakı Xalq Soveti Komissarları adlanan təşkilatda N.Nərimanovdan başqa, bir neçə müsəlman olsa da, onlar vətənpərvərlik ruhunda deyil, ermənipərəst fəaliyyət göstərirdilər və bu da 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqının daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri tərəfindən vəhşicəsinə qətləməsinə səbəb oldu. Bu dəfə N.Nərimanovla əks cəbhədə dayanan M.Ə.Rəsulzadə heyvətə əzmkarlıq göstərərək Tiflisə gedərək dörd müsəlman partiyasının iştirakı ilə qurultay çağırırdı və may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Demokratik Cümhuriyyəti elan etdi. Lakin Azərbaycan işğal altında idi və Məhəmməd Əmin bəy Anadoluya gedərək Osmanlı hökumətindən bunun qarşısını almaqdan ötrü hərbi yardım istədi. Osmanlı dövləti onun istəyini nəzərə alıb təlim görmüş səksən faiz Anadolu türklərindən, iyirmi faiz Azərbaycan türklərindən ibarət güclü bir heyət toplayaraq başlarında Nuri paşa və Qarabəkir paşa olmaqla “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycana işğaldan xilas eləməkdən ötrü göndərdi. Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri üç ay ərzində Azərbaycana bütünlüklə kafir birləşmələrindən, erməni daşnaklardan, erməni bolşeviklərdən, erməni emissarlardan, rüslardan, ingilislərdən, ingilis kölələri hindlilərdən, satqın cənublulardan, kazaklardan xilas elədi.

Təbii ki, bütün bunlar ədəbiyyatdan, mətbuatdan kənar qala bilməzdi və xalqın qeyrətli oğulları bütün bu hadisələri əsərlərində, məqalələrində, çıxışlarında ayna kimi əks etdirirdilər. Bu illər ərzində Azərbaycanda ədəbiyyatın vəzifəsi əsasən vətənpərvərliyi, türkçülüğü, cümhuriyyətçiliyi tərənnüm etmək, eyni zamanda baş verən hadisələrin səbəblərini, Azərbaycan və türk xalqına düşmən kəsilmiş

dəstələrin, qrupların, birləşmələrin, siniflərin, millətlərin başında dayanan insanları və neqativ qüvvələri tanıtmıqdan ibarət idi.

Bu ərafədə F.B.Köçərli, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Ü.Hacıbəyli, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Müznib, Əmin Abid, Məşədi Azər, Haşım bəy Saqib, Səməd Mənsur, M.Ə.Rəsulzadə, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Seyid Zərgər, Ağadadaş Müniri və s. kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə ön plana çıxmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə “Yaşıl qələm”, “Qırmızı qələmlər” adlı yaradıcılıq cəmiyyətləri yarandı. Həmin dövrdə “Füyuzat ədəbi məktəbi”nin bir orqanı olan “Bəsirət” qəzetinin bir elanında belə bir yazı var idi: *“Pəncşənbə günü iyul ayının 6-da ədib və mühərrir cəmiyyətinin iclası vaqe oldu. Cəmiyyətin sədri Hacı İbrahim Qasimov cənabları təzə demokratik üsulu üzərinə təşkil ediləcək milli təşkilat komitəsində altı nəfər mühərrirlərə yer verildiyini, bəyan olunan altı nəfərin intixabını məcalisə təklif edir. Bu barədə bir qədər danışdıqdan sonra örtülü səs ilə zeylədəki şəxslər intixab edildilər; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Oruc Orucov, Hacı İbrahim Qasimov, Seyid Hüseyn Sadiq, Ceyhun bəy Hacıbəyov, Əli Paşa Hüseynzadə”* [41].

“Yaşıl qələm” cəmiyyətinin “yaşıl” adı ilə bağlılığı ilk növbədə yaşıl rəngin İslam dininin rəngi olması, İslam bayrağının yaşıl rəngdə olması, eyni zamanda yaşıl rəngin bir bahar ruhunda torpağın oyanaraq hər tərəfin yaşıl libasa bürünməsi, hər tərəfə yeni bir həyat, yeni bir abi-həyat gəlməsi ilə bağlı idi. Çünki bu cəmiyyətin bütün üzvləri Azərbaycan xalqının düşmənlərinə, erməni daşnaqlara, Leninin köləsinə çevrilən bolşeviklərə və başqa düşmənlərə qarşı mübarizə aparır, xalqın başının üstündə maarif məşəlləri yandırır. O ərafədə Azərbaycanın ən tanınmış, ən məşhur mühərrirləri Əli bəy Hüseynzadə, Qarabəy Qarabəyov, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onlar kimi onlarla qabaqcıl ziyalılar Azərbaycan xalqının milli-mənəvi intixabının yüksəlişi üçün əllərindən gələni edirdilər. “Yaşıl qələm” cəmiyyətinin üzvləri xalqın bütün problemlərini bir-birinə xəbər verməkdən və imkan daxilində həll eləməkdən ötrü 1920-ci ilin martında bazar ertəsi səhər saat yeddidə “Türk ocağı”nda (Haşımovun mülkündə) möhtəşəm bir iclas təşkil eləmişdilər. İclasa bu mühərrirlər və ədiblər dəvət olunmuşdu: *“1.Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. 2.Maarif naziri Həmid bəy Şaxtaxtli. 3.Nurməhəmməd Şahsuvarov. 4. Doktor Həsən bəy Ağayev. 5. Şəfi bəy Rüstəmbəyov. 6.Əhməd Cövdət Pepinov. 7. Ömər Faiq Nemənzadə. 8. Hadi Atlasi. 9. Hüseyn Sadiq. 10. Əhməd Həmdi. 11. Üzeyir bəy Hacıbəyov. 12. Şəfiqə xanım Əfəndizadə. 13. Şəfiqə xanım Qasprinskaya. 14. Səlimə xanım Yaqubova. 15. Xəlil İbrahim. 16. Qədir Heydərov. 17. Məhəmmədbəyli Hüseyn Rza. 19. Mirzə Sadiq Axundzadə. 20. Əbdülvahab Məhəmmədzadə. 21. Fərhad Ağayev. 22. Bəhri Mürsəlzadə. 23. Xudadad Əzizbəyli. 24. Hacı İbrahim Qasimov. 25. Mirzə Məhəmməd Axundzadə. 26. Əli Əjdər. 27. Osman Qantəmir. 28. Rəhim Vəkilov. 29. Məhəmməd ağa Şaxtaxtli. 30. Məhəmmədəli Rəsulzadə. 31. Mustafa bəy Əlibəyov. 32. Mirabbas Mirbağırzadə. 33. Hüseyn Mirzə Camalov. 34. Məhəmməd Ağaoğlu. 35. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. 36. Nəcəf bəy Vəzirov. 37. Həbib Babazadə. 38. Hacıağa Nuruzadə. 39. Qafur Rəşad. 40. Ağa Əli Qasimov. 41. Mahmud bəy Mahmudbəyov. 42. Əhməd Bədii. 43. Əli Rza. 44. Rza Zaki. 45. Rza Təhmasib. 46. Mircəfər Mircavadov.*

Şairlər;

1. Salman Mümtaz. 2. Hüseyin Cavid. 3. Abdulla Şaiq. 4. Mirzə Əbdülxalıq Yusif. 5. Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti. 6. Cavad Axundzadə (Əhməd Cavad) 7. Əliabbas Müznib. 8. Feyzulla Sacid. 9. Doktor Rəşid Sərpa. 10. İsa bəy Aşurbəyli Həqqi. 11. Seyid Zərgər. 12. Cəfər Cabbarlı. 13. Əli Şövqi. 14. Mirhəsən Münsif. 15. Əlipaşa Hüseyinzadə. 16. **Mirvaldin**. 17. Ağadadaş Müniri. 18. Mirzə Əbdülxalıq Ziya. 19. Məşədi Azər. 20. Əli Məhzun. 21. Niyazi. 22. Əli Dai. 23. Ricai. 24. Mürşid. 25. Əli Razi. 26. Mehdi bəy Hüsni. 27. Səməd Mənsur. 28. Abdulla bəy Əfəndizadə Zövqi. 29. Nemət Bəsir. 30. İbrahim Tahir Musazadə. 31. Yusif Kənan. 32. Bəhram bəy Fədai. 33. Mirzə İbrahim Fəna. 34. Haşım bəy Saqib və sair” [118].

Əli bəy Hüseyinzadə tərəfindən meydana atılmış vətənpərvərlik, türkçülük, islamçılıq ideyalarının estetik prinsipləri, eyni zamanda türklük dəyərlərinin araşdırılması prinsipləri türk ədəbiyyatı və mənəviyyatının tarixi spesifikasının yenidən şərh olunması tələbi 1910-cu ildən etibarən Azərbaycanın bütün mədəni-ədəbi hərəkatında özünü göstərməyə başladı və yuxarıda adları çəkilən mühərrirlərin və şairlərin də bu hərəkatda əzmkar fəaliyyəti bu inkişafa işıq sürətilə təkan verdi ki, bu mühərrirlərin, şairlərin əksəriyyəti məhz Bakı ədəbi mühitinin yetişdirməsi, yarından çoxu isə “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri idi.

Bakı şəhərində doğulub-böyümüş və ömrünün sonuna, yəni 1928-ci ildə günahsız həbs olunub, güllələnmə qədər bütün yaradıcılığı boyu türkçülük ideyalarını təbliğ edən Əmin Abid 1918-ci ildə Xalq Cümhuriyyəti elan olunan zaman ona “Azərbaycan” adının verilməsinə qarşı çıxmışdır. Əmin Abidə görə, Azərbaycan adının soyu-kökü türk olan bir xalqın yeni yaranmış dövlətinə verilməsi düzgün deyildir: “*Seymədə bulunmuş Türk üzvlər və hökumətimizə “Azərbaycan” adını verərək həman-həman “kəbirən-səğirən” üslubunda bir mühakimə bulunmuşlardır*” [86, s.32].

Əmin Abid haqlı olaraq Azərbaycan türklərinin “azəri” adlanmasına da qarşı çıxaraq yazırdı: “*Bu vaxta qədər yapılan tədqiqlər əsasında birisi qədim dövrlərdən zamanımıza; o biri zamanımızdan əski əsrlərə dönüb dolanan hər iki xəttin gəlib dayandığı bir nəticə nöqtəsi var: qurduğumuz dövlətin həqiqi adı “Azərbaycan” və bu dövlətin hakim olduğu yerlərdə oturan türklər[dir]*” [86, s.29].

“Azəri” sözünün əslində “*quzey-batı İranda yaşayan türklərin*” inancı ilə, yəni oda sitayişlə bağlı olduğunu söyləyən: “*Daha əvvəllər bir azərbaycanlıya “azəri” deyildiyi görülməmişdir*”, – deyən Əmin Abid “azəri” kəlməsinin Azərbaycan xalqı ilə heç bir əlaqəsi olmadığını vurğulayır. Müəllif yalnız XX əsrin ilk illərindən başlayaraq bu sözdən Azərbaycan xalqına məxsus konkret etnosun nümayəndəsini ifadə edəcək mənada istifadə olunduğunu yazır. Lakin çox əfsuslar olsun ki, bir çox hallarda qardaş Türkiyədə də Azərbaycan türklərinə azərilər deyirlər. Hələ Anadolu türkləri “osmanlı” adlandırılarkən və Anadolu şairləri “türkük” deməyərkən, bizim müqtədir şairlərimiz M.Ə.Sabir, H.Cavid, eyni zamanda “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri “türk oğluyam” ifadəsi işlədirdi. Məsələn, “Məcməüş-şüəra”nın üzvü Hacıəli Pərişan (1876-1944) böyük fəxarətlə Azərbaycan xalqının türk olduğunu dilə gətirir:

*Türk oğluyam, damarlarımda mənim,
Türklük qanı həp eyləyir cərəyan.*

*Düşmənlərə mən vermərəm vətənim,
Var nə qədər qolda qüvvət, təndə can.*

*Vətənimdir mənim Azərbaycan,
Adına, özünə adım da qurban.
Bu yer mənə qalıb ulu babadan,
Şahidimdir Oğuz, Teymur, Çingiz xan [93, s.10].*

Deyilənlərdən aydın olur ki, hər zaman olduğu kimi XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində də bütün Azərbaycan ərazisində, eyni zamanda Bakı ədəbi-mədəni mühitində ənənəyə sadiqliklə yanaşı, hadisələrə novatorcasına yanaşma da hökm sürürdü. Mədəniyyət xadimləri, incəsənət adamları kimi şair və yazıçılarımız da gün-gündən dəyişən, artıq əvvəlki qaydalarla idarə olunmayan cəmiyyətdə ənənə daxilində novatorluq etməyə çalışırdılar. Bu yenilik isə Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaradıcılığında daha çox məzmun mündəricəsində, ona nisbətdə daha az forma müstəvisində müşahidə olunurdu. Bu dövrdə təhsilə, maarifə, texniki tərəqqidən yararlanmağa çağırış kimi məsələlərlə yanaşı, İslam ittihadı, ümmət birliyi və milli ittifaq kimi ictimai-siyasi məsələlər də ədəbiyyata gətirilirdi. Söz sənətimiz üçün yeni olan bu məsələlər daha çox əski formalar çərçivəsində, klassik əruz şeirinin tələbləri ilə ifadə olunurdu. Milli mətbuat, milli firqələrin fəaliyyəti, milli liderlərin çıxışları, xaricdə təhsil alıb Vətənə dönmə və bədii yaradıcılıqla məşğul olan vətənpərvər ziyalıların sənətə yeni yanaşması bu prosesə xüsusi təsir göstərən əsas amillər idi.

Bu fəsildə irəli sürülən müddəalar və əldə olunan əsas elmi qənaətlərimizi “Ədəbi mühit və ədəbiyyatda epiqonçuluq problemlərinə müstəqillik dövrünün elmi müstəvisindən baxış”, “Azərbaycan ədəbi mühitinin spesifik xüsusiyyətləri: ənənə və novatorluq (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri)”, “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində ümumi amillər”, “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dövrü mətbuatımıza bir nəzər”, “Qarabağda ədəbi-mədəni mühit (XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəlləri)”, “Abbasqulu Ağa Bakıxanovun XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi mühitə təsiri”, “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı-Abşeron ədəbi mühiti” adlı əsərlərimizdə ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmişik. [Bax: 215; 71; 60; 55; 65; 53; 56; 69; 68]

II FƏSİL

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MƏCLİSLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

2.1. Azərbaycan ədəbi mühitində ədəbi məclislərin yaranmasını şərtləndirən amillər

Ədəbi məclislərin tarixi XII əsrdən Təbriz, Şamaxı və Gəncə şəhərlərindəki ədəbi məclislərdən başlayır. Lakin bu məclislər bilavasitə şah saraylarında keçirilirdi, bu ərafədə Təbrizdə Eldəgizlər, Şivanda isə III Mənuçöhr hökm sürürdü. Saraylarda şeirə-sənətə verilən qiymət bədii ədəbiyyat səhifələrində ifadə olunurdu. Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun parlaması məhz hökmdarların onlara göstərdiyi iltifatdan qaynaqlanırdı. Məsələn, Mənuçöhr dahi Azərbaycanın şairi Əfzələddin Xaqaniyə (1126-1199) yüksək dəyər vermiş, onun şairlik qüdrətini çox bəyənmişdi.

Sonrakı dövrdə Şah İsmayıl Xətai şah sarayında ədəbi məclis təşkil edir və bu məclisə əsasən türk, yəni Azərbaycan dilində yazan şairləri, eyni zamanda minatürlər yaradan rəssamları, fəlsəfi əsərlər yazan sənətkarları və ədəbiyyatla, incəsənətlə bağlı başqa sahədən olan insanları dəvət edirdi. Dövrün çox məşhur şairləri Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli və Qasiminin iştirakı ilə Təbrizdəki şah sarayında təşkil olunan ədəbi məclislərə zəmanəsinin çox görkəmli şairi “Məliküş-şüəra” ləqəbini daşıyan Həbib başçılıq edirdi.

Şah Xətəinin iştirakı ilə keçirilən bu ədəbi məclislər söz sənətinin, ədəbi-ictimai fikrin inkişafı üçün mühüm rol oynayır, qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi, dini-fəlsəfi şeirlər, hətta xalq şeiri növlərində olan qoşma, gəraylı, bayatılar və s. məclislərin bəzəyi olmaqla yanaşı, Azərbaycan-türk şeirini mükəmməlliyə, kamilliyə doğru aparırdı.

Bundan sonra Səfəvilər dövlətinin hər yerində, o cümlədən Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Şəki, Lənkəran və s. şəhərlərdə ədəbi məclislər keçirilirdi. Bu proses əvvəlki ehtişamı ilə olmasa da, Əfşarlar və Qacarlar dönəmində də davam etmişdi.

XVIII əsrdə yaradıcılığı sarayla bağlı olan şairlər sırasında M.V.Vidadi və M.P.Vaqifin adlarını çəkmək olar. Lakin rusların Azərbaycanı işğal etməsi ilə məlum səbəblərdən ədəbi məclislərin fəaliyyəti müvəqqəti olaraq dayandı. Bu hadisələrdən bir neçə il sonra ədəbi məclislərin formatı və şairlərin toplanma məkanı bir növ dəyişdi.

Mirzə Şəfi Vazehin Gəncədə yaratdığı və sonralar Tiflis şəhərində fəaliyyətini uğurla davam etdirən “Divani-hikmət” ədəbi məclisi (1820-1830) digər belə məclislərin yaranmasına təkan verdi. 1835-ci ildə A.A.Bakıxanov tərəfindən Quba şəhərində “Gülüstən” ədəbi məclisi, Fəqir Ordubadi tərəfindən Ordubad şəhərində 1838-ci ildə “Əncümənüş-şüəra” (“Şairlər yığıncağı”) ədəbi məclisi, 1850-ci ildə Mirzə İsmayıl Qasir tərəfindən Lənkəranda “Fövcül-füsəha” (“Natiqlər yığıncağı”) ədəbi məclisi, 1864-cü ildə Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü və Xurşidbanu Natəvanın rəhbərliyi ilə Şuşada “Məclisi-üns” (“Dostluq məclisi”) ədəbi məclisi, 1867-ci ildə Seyid Əzim Şirvani tərəfindən Şamaxıda “Beytüs-səfa” (“Səfanın evi”) ədəbi məclisi, 1872-ci ildə yenə də Şuşa şəhərində Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) ədəbi məclisi, Bakı şəhərində 1880-ci ildə (başqa bir mənbədə 1860-cı ildə) Məhəmmədəğa Cürmi tərəfindən “Məcməüş-şüəra” (“Şairlər məclisi”) təşkil olunmuşdur.

Bəli, N.Qarayev və F.Qasımzadə “Məcməüş-şüəra”nın 1880-ci ildən fəaliyyətə başladığını qeyd edirlər. Lakin müəllifi məlum olmayan anonim bir əlyazmada və Əliabbas Müznibin qeydlərindən birində bu məclisin 1860-cı ildən təşkil olunduğu bildirilir. Ehtimal olunur ki, məclis 1880-ci ilə qədər bir qədər zəif fəaliyyət göstərmişdir, lakin 1880-ci ildən məclisə gələn Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Əbülhəsən Vaqif (1845-11914), Ağakərim Salik (1849-1910) və s. gənc, fəqət çox istedadlı şairlərin iştirakı ilə məclisdə bir canlanma əmələ gəlmiş, yeni, özü də daha əhatəli bir məzmun almış və bu minvalla, aravermədən 1920-ci ildə 11-ci Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal edənə qədər öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Qeyd etməliyik ki, N.Qarayev “Poetik məclislər” kitabında “Məcməüş-şüəra”nın təxminən 1915-ci ilə kimi fəaliyyət göstərdiyini yazır [Bax: 166, s.346]. Belə ki, o, “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” monoqrafiyasında təqribən eyni ildə bakılı şairlərin “Türk səsi” şairlər cəmiyyətini yaratdığını və bunun bütün Azərbaycanda yaşayan şairləri vahid ədəbi təşkilatda birləşdirmək cəhdi olduğunu göstərir. Deyilənləri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlirik ki, sözügedən məclis 1920-ci ilə qədər davam etmiş, lakin XX əsrin ikinci onilliyində artıq coğrafi sərhədlərini genişləndirmişdir [Bax: 124, s.275].

Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar Azərbaycanda XIX əsrdə fəaliyyətə başlayan ədəbi məclislərin Mövlana Füzuli və M.P.Vaqif ədəbi məktəbindən qidalandığını və məclis üzvlərinin poetik fəaliyyətini əsasən bu xətt üzərində qurduğunu göstərir. Yəni məclis şairləri Mövlana Füzuliyə nəzirələr, təxmislər yazmış, M.P.Vaqifin isə tez anlaşılan, çox sadə və rəvan üslubundan bəhrələnərək gözəl əsərlər meydana gətirmişlər. Lakin bunu bütün ədəbi məclislərə şamil etmək o qədər də düzgün deyil. Belə ki, Şamaxıda Seyid Əzim Şirininin, Bakıda Məhəmmədəğa Cürminin yaratdıqları ədəbi məclislərin üzvləri M.P.Vaqifə böyük ehtiram bəsləsələr də, onlar əsasən xalq şeiri üslubunda köklənən Vaqifin üslubundan bəhrələnmə bilməzdilər. Çünki bütün külliyyatı əruz vəznü üzərində köklənən Mövlana Füzulinin heyranı olan bu şairlər bütün klassiklərimizə, o cümlədən onarlardan cəmi bir əsr əvvəl yaşayan Vaqifə böyük hüsn-rəğbət bəsləsələr də, əruz vəznündə qərar tutmuşdular. Həm də bu məclislərin xalq şeirinə o qədər də meyl göstərməyən üzvləri öz klassiklərimizdən başqa, fars şairləri Əbülqasım Firdovsi, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Hafiz Şiraziyə olduqca yüksək qiymət verir, onların bir sıra əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirirdilər. Buna rəğmən onlar ən çox Mövlana Füzuliyə bağlı idilər. Bu da bilavasitə onların yaradıcılığında açıq-aydın özünü büruzə verirdi. Biz bunu tədqiqatın gedişatı boyunca daha aydın şəkildə təsvir edəcəyik.

Lakin XX əsrin başlanğıcından etibarən Əli bəy Hüseynzadənin meydana çıxartdığı türkçülük, islamçılıq ideyası “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin yaradıcılığında yeni bir qolun, türkçülüklə, islamçılıqla köklənən bir qolun yaranmasına səbəb oldu ki, bu ruhda yaranan əsərlərdə artıq dahi Füzulinin üslubu o qədər də rol oynamır, daha doğrusu vətənpərvəlik hissi o qədər güclü bir hal alırdı ki, bu şairlər qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi janrında göstərdikləri poetik məharətlərini bir qədər kənara qoyub, sanki qələmlərini iti bir süngüyə çevirərək vətən şövqü ilə istiqlal, hürriyyət, azadlıq şərqiləri yaratmağa başladılar. Bu da öz növbəsində onların yaradıcılığını şaxələndirdi və onlar əsasən Mövlana Füzuli ilə bağlı klassik ənənəni saxlamaqla istiqlal şairlərinə çevrildilər.

Azərbaycanda ədəbi məclislər, bundan öncəki fəsildə deyildiyi kimi, XIX əsrdə artıq Azərbaycanın hər bölgəsində, ələlxüsus da Bakı, Gəncə, Şuşa, Lənkəran, İrəvan, Quba, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil, Şəki kimi şəhərlərində inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Zəngin ədəbi ənənələrə söykənərək zamanın tələblərinə uyğun yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən bu ədəbi məclislər Azərbaycan poetik mühitinin inkişafına, daha da zənginləşməsinə müstəsna xidmət göstərirdi.

Görkəmli söz ustası Məhəmmədəğa Cürminin 1860-cı ildə Bakı şəhərində təşkil etdiyi və Abşeronun ən nüfuzlu şairlərini ətrafında topladığı “Məcməüş-şüəra”

ədəbi məclisinin ən arzuolunan qonağı məclisin əsas təşəbbüskarı Seyid Əzim Şirvani idi. O, “Məcməüş-şüəra”nın yığıncaqlarında iştirak etməkdən ötrü tez-tez Şamaxıdan 110 km yol dəf edərək Bakıya gəlir və gəlişi ilə məclisi daha da rəvnəqləndirirdi. Seyid Əzim məclis üzvlərini ruhlandırır, fəaliyyətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Bu da öz növbəsində onların daha həvəslə çalışmasına, istedadlarının üzə çıxmasına gətirib çıxarırdı. Ustad şair məclis iştirakçılarının əksəriyyətindən yaşca böyük olsa da, onlarla dostluq edir, eyni zamanda Şamaxıda olarkən məktublaşır, şeirləşirdi. Onun ən yaxın dostları isə Məhəmmədağa Cürmi, Əbdülxalıq Yusif və Əbdülxalıq Cənnəti idi.

Əsasən Mövlana Füzuli eşqi ilə poeziya meydanına atılmış “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvləri yığıncaqlarında klassiklərimizin üslubunu davam etdirirdilər, onların ədəbi irsini təhlil və təbdil edirdilər. Məclisdə özlərinin mürəkkəbi qurumamış şeirlərini oxuyaraq bir-birinin rəyini öyrənir, bunlardan əlavə Seyid Əzim Şirvaninin də istibdad və xurafata qarşı çevrilmiş acı satirasından, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, vəfa, sədaqət, mərhəmət, dostluq və s. yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə yazdığı əsərlərindən təsirlənərək nəfis poeziya nümunələri meydana gətirirdilər.

Ağadadaş Müniri “Məcməüş-şüəra”nın üzvü olarkən Seyid Əzim Şirvani əvvəlkindən daha çox, yəni ən azı ayda bir dəfə Bakıya gələrək “Məcməüş-şüəra”nın yığıncaqlarında iştirak edirdi. Bundan çox məmnun olan məclis üzvləri Mövlana Füzulinin poetik ümmanın Seyid Əzim Şirvaninin şer aləminə pərvazlandığı ecazkar bir dünyanın poeziya qaynağından bəhrələnmək bir-birindən gözəl şeir inciləri meydana gətirirdilər.

Təsadüfü deyildir ki, Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən bütün ədəbi-məclislərdə iz qoyan, hörmətlə anılıb-qarşılanan ustad şair Seyid Əzim Şirvani “Bakı şairlərinin tərifi” şeirində “Məcməüş-şüəra” üzvlərinə, xüsusən də Müniriyə olduqca yüksək qiymət vermişdir:

...Təbi-Müniri şəmsü qəmərdən münirdir,

Baxdıqca şeirinə gözə nuri-bəsər gəlir [149, s.114].

Deyilənlərə belə yekun vura bilərik ki, Azərbaycan coğrafiyasında yaranan ədəbi məclislər, həmçinin Bakıda fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” şairlərin və ümumən incəsənət sahəsində yaradıcı insanların təcrübə mübadiləsi, istedad yarışması üçün münbit şərait yaradır, ustad-şagird ənənəsini yaşadır, sağlam rəqabət mühitini formalaşdırırdı. XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq bir əsr ərzində yaradıcı şəxslərin və ziyalıların bu cür təşkilatlanması həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatı tarixində unikal bir ədəbi hadisə idi. Belə ki, regional ədəbi məktəb təsiri bağışlayan bu məclislər arasında qurulan möhkəm əlaqələr: məktublaşmalar, qarşılıqlı səfərlər vahid ədəbi prosesin idarə olunmasına yardım edirdi. Eyni zamanda şairlərin ədəbi məclislərdə toplaşması onların püxtələşməsi üçün də meydan açır, yüzillər boyu formalaşan ədəbi ənənənin yeni nəsil tərəfindən mənimsənilib, mühafizəsinə, həmçinin Qərbdən gələn yeni tendensiya ilə və ümumiyyətlə yeniliklərlə tanış olmasına imkan yaradırdı. Yəni ədəbi məclislər həm ənənəni qoruyan ocaq, həm maarif ziyası yayan yaradıcılıq məktəbi, həm də zərərli təsirlərə qarşı filter rolunu oynayırdı.

2.2. Ədəbi məclislərdə yaradıcılıq psixologiyası və yaradıcı şəxsiyyətlərin qiymətləndirmə iyerarxiyası

XIX əsrin sonlarında XX əsrin əvvəllərində yaranan ədəbi məclislər Azərbaycan bədii təfəkkürünün tarixinə tamamilə yeni keyfiyyətli bir hadisə kimi daxil olmuşdur. Azərbaycanda iqtisadi sferada yaşanan canlanma mədəniyyətə də nüfuz edirdi. Milli burjuaziya yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xalqı maarifləndirmək, savadlandırmaq, elm-irfan sahibi eləmək sahəsində çalışır və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərirdi. Müsəlman neftxudalar maarif və mədəniyyət sahəsində milli dövlətin funksiyasını yerinə yetirirdi.

Təbii ki, burada rəqabət gedirdi və maraqlısı budur ki, yadelli sahibkarlar Bakıda yerli camaata məxsus heç bir şey inşa etdirməsələr də, müsəlman neftxudalar, Hacı Şıxəli, Hacı Hacağa, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Ağamusa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Aşurbəylilər, İsa bəy Hacinski və s. Bakıda möhtəşəm memarlıq abidələri tikdirir, məhz xalqa xidmət göstərməkdən ötrü məktəblər, əczaxanalar, xəstəxanalar və başqa lazımlı obyektlər inşa etdirirdilər. Lakin yuxarıda adı hallanan xeyriyyəçi-neftxudalardan başqa, xalqın qanını yaddelli sahibkarlardan daha çox soran, gündə ən azı on dörd saat işlədib, cüzi pul ödəyən acgöz tamahkar sahibkarlar da var idi.

XIX əsrin sonlarından etibarən İrandan şah zülmündən ən azı 150 min soydaşımız Bakıya pənah gətirmişdi. Onların ən azı 80 faizi bir tikə çörək pulundan ötrü tamahkar sahibkarların neft mədənlərində çalışırdılar. Elə acgöz mədən sahibləri də var idi ki, fəhlələrin maaşını kəsir, onları ağır iş şəraitində çalışdırıb, bəzən ölümünə belə səbəb olurdular. Lakin İrandan çörək pulu dalınca gələnlərdən başqa, onların arasına soxulub soyğunçuluq, qarət məqsədilə Bakıya gələnlər də var idi. Adam aldatmaqla, oğurluqla məşğul olan belələri 1918-ci ildə daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrinin dəstələrinə qoşularaq Bakının müsəlman əhalisinə qarşı qətləməyə iştirak etdilər, boş qalmış müsəlman evlərinə soxularaq talançılıqla məşğul oldular.

Onların içərisində “məşədi”, “kərbəlayi”, “hacı” titulu daşıyan dini fanatizmi yayan, fırıldaqçı “mollalar”, xalqın kasıb zümrəsinə çürümüş, kif atmış, nəm çəkmiş ərzağı saf ərzaq əvəzinə, ikiqat qiymətə nisyə satan insafsız “baqqallar” da kifayət qədər idi.

Təbii ki, bütün bunlar ədəbi mühiti narahat edirdi. Onlar da bu ağrı-acını bəzən hüznü ifadələrlə, bəzən satira vasitəsilə qələmə alırdılar. Səməd Mənsur dükançıları kəskin satira atəşinə tutur, onları bu şəkildə neştərləyirdi:

*Necə bən ağlamayım halinə dükançıların,
Keçən il lüt, bu sənə cümləsi milyançıların.*

*Binəvalar hamusu düşməyə tarac oldu,
Gündə on min qazanan kəs tülədi, ac oldu.
Xəlqi soymağa beş-on milyona möhtac oldu.
İşi yaşdır bu müqəddəslərin, imançıların,
Necə bən ağlamayım halinə dükançıların.*

*Malını bir manata alsa, satar əllicəyə,
Yaş, quru, sağ, çürümüş, baxmayaraq hər neçəyə.
Satacaq ac qalana, qoymayacaqdır gecəyə,
Aclara çünki yanar halı bu insançıların,
Necə bən ağlamayım halinə dükkancıların [138].*

Bakı ədəbi mühitində əsasən Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib və Səməd Mənsur dövrü mətbuatda publisistik çıxışları ilə o birilərindən fərqlənir, başqalarının redaktoru olduğu qəzet-jurnallarda çıxış etməklə kifayətlənmir, özləri hər cür çətinliklərə sinə gərib məcmuələr dərc etdirir və jurnalistik fəaliyyətlərinə görə bəzən təqib olunurdular. Təsadüfə deyil ki, Əliabbas Müznib dövrü mətbuatda çar üsul idarəsinin əleyhinə yazdığı məqalələri dərc etditrdiyi üçün 1912-cü ildə “jandarmiya idarəsi” tərəfindən həbs olunaraq Sibirə sürgün edilmiş, 1913-cü ildə isə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə amnistiya fərmanı imzalandığından sürgündən azad olunaraq vətənə qayıtmışdı. Lakin 1937-ci ildə, “əks-inqilabçı” kimi həbs olunan Müznib bolşevik üsul-idarəsinin çar-üsul idarəsindən daha amansız olduğu üçün məruz qaldığı ağır işgəncələrə dözməyib 1938-ci ildə sürgündə dünyasını dəyişmişdir.

Bütün bunlar bizə bunu söyləməyə imkan verir ki, əgər Bakı ədəbi mühitində klassik ənənələrin ləyaqətli davamçıları kimi Əbdülxalıq Yusif, Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Sürəyya, Ağadadaş Müniri hansı yüksəklikdə durursa, Əliabbas Müznib və Səməd Mənsur da publisistik fəaliyyətləri ilə həmin yüksəklikdə durur.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən, o cümlədən “Məcməüş-şüəra”da iştirak edən qabaqcıl mütəfəkkir ədiblər bu fikirdə idi ki, xalqın gələcəkdə də inkişafı İslamın əsas kanonları ilə mümkündür. Lakin onu yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Bu səbəbdən də yeniyetmələr, gənclər Peyğəmbər (s.ə.s)-in mübarək hədisi-şərifinə uyğun olaraq ilahiyyat elmlərilə yanaşı, dünyəvi elmləri də öyrənməli və imkanları daxilində özlərindən sonra gələn nəsillərə tədris eləməlidilər. Onlar öz publisistik əsərlərində, şeirlərində açıq-aydın sübut edirdilər ki, müasir cəmiyyəti didib-parçalayan mübarizələrə, müharibələrə yalnız bu vasitə ilə son qoymaq olar.

Elmə, savada olduqca yüksək qiymət verən Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti məktəbdə oxuyan uşaqların işıqlı bir səadətə nail olduğunu, eyni zamanda imkanlı insanların məktəb açılması üçün ianə verərkən cocuqların qibləgahına çevrildiyini şirin ləhcəli və lətif poetik lövhələrlə göz önünə gətirir:

*Sərir-i-xamə oxursa təraneyi-məktəb,
Hamı cocuqlar olurlar rəvaneyi-məktəb.*

*Kim istəyir ki, hər bəzmdə məsdər ola,
Gərək məqamı ola asitaneyi-məktəb.*

*Əcəb deyil, ola gər sərçə şahbaz, olsa,
Qəzavü əşrəbəsi abü daneyi-məktəb.*

*Nə şəhrdir, nə də qəryə, deyilmi qəbrstan,
Hər ol bələd ki, yox onda nişaneyi-məktəb.*

*Ərus türresi şeirin kim, müşəvvəs olur,
Başına taxmasa hərgah şaneyi-məktəb.*

*Açanda dürci-dəhən, dürr tökər müəllimlər,
Cəvahirat ilə dolmuş xəzaneyi-məktəb.
Desəm beyti-Xudadır, deyil xilaf sözüüm,
Qızıldan olmalıdır üstüvaneyi-məktəb.*

*Vətən cocuqların qibləgahi ol kəsdir
Ki, varın eyləyə vəqfi-ianeyi-məktəb.*

*Səməndi-təbi səbksiz olurdu Cənnətinin,
Əgər dəyəydi ona taziyaneyi-məktəb [23].*

Ədəbiyyatşünaslıqda “sosializm realizmi” deyilən qondarma bir metodun hakim olduğu ədəbi mühitdə türkçülük, islamçılıq ideyası ilə çıxış edən sənətkarlara qarşı düşməncəsinə münasibət bəslənmiş, onlara “mürtəce” damğası vurulmuş, sovet ədəbiyyatı tarixlərində milli kökə və dini inanclarına bağlı şəxslərin yaradıcılıqları haqqında çox az məlumat verilmiş, verilən məlumatlar da onların əleyhinə, guya ədəbiyyata gətirdikləri “ziyanlarla” əlaqədar olmuşdur. Lakin totalitar sovet quruluşu dağılandıqdan sonra türkçülük, islamçılıq ideyasına sadıq sənətkarlar zaman-zaman üzə çıxarılmış və XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatımızın məhz onların yaradıcılıq kredosu ilə inkişaf etdiyi, xalqın gözünün açılmasında, maariflənməsində məhz onların əvəzsiz xidmətləri olduğu ortaya qoyulmuşdur. Çünki XX əsrin əvvəllərində bolşevik mətbuatlarının buraxdığı ateizm zəhəri xalqı dibi görünməyən bir uçuruma sala bilərdi ki, bu da ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının varlığını sual altında qoyurdu. İlk öncə İslam dininə, türkçülüyə mətbuatda nifrətlərini bildirən bolşeviklər, daha sonra silaha əl ataraq Azərbaycan xalqına qarşı soyqırma başladılar. Təsədüf deyil ki, 1918-ci ilin martında S.Şaumyanın başçılığı ilə 25 minlik bolşevik ordusu, 25 minlik daşnak ordusu ilə birləşib Azərbaycan xalqına qarşı qətləyə başladılar. Lakin məhz xalqın dühalarının – Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və digərlərinin xalqı türkçülük, islamçılıq bayrağı altında birləşdirmək ideyaları millətimizi bu qətləmdən qorudu, bələdan xilas edə bildi. Belə ki, yaradıcılıqlarını bu ruha köklənmiş şairlər boş oturmamış, qələmlərini süngüyə çevirib bacardıqları qədər düşmənlə savaşırdılar. Məsələn çox gənc olmasına baxmayaraq, xalqın başının üstünü alacaq təhlükələri çox gözəl anlayan Əmin Abid böyük ustalıqla yazırdı:

*İgid bəyim, sənin qəlbin bir işıqlıq səma olsun,
Ay, yildızın günəş kimi şənlik nuru saçsın daim.
Həyatının ən qaranlıq guşəsinə ziya dolsun,
Üzərinə yavrucuğum, nuraniyyət olsun qaim.
Mənim qəlbim bir laneyi-məlaldir, küdurətin,
Ən hüznü qəmli quşu onda yaşar.
Mənim qəlbim bir aləmdir, ən zəhərnək bir həyatın*

*Son günləri onda keçir.
Bir iftixar...
Türkün sənin yazıq oldu, qayğılardan göz açmadı.
Hər saniyə onun üçün min dərdilə dolu oldu.
Hər dəqiqə onun üçün min qüssəli bir yıl idi.
Heç bir yerdə sanımadı,
Hər məkandan adı, sanı çıxarıldı,
İstatikdən də təmizləndi namı.
Avropalı tərəfindən ən sonunda
Tarixdə-ulu adam-şot olundu şanlı adı.
Türkün dərdi qayət böyük, sanamaqla tükənməzdir,
Türkün dərdi bir cahan ki,
Yeni-əski
Mübarizlər onda baqi.*

*Qərb istəməz türkün yaşıl səmasında
Birlik saçan yıldız, günəş, ay bulunsun,
Qərb istəməz türkün geniş ürəyində,
Türk duyğusu, millət hissi köklənsin.
Qərb istəməz türkün canlı damarında
Türkün İslamiyyət qanı axsın yenə,
Qərb istəməz – bir söz – cahan yüzündə...*

*Fəqət, ey arslan yürəkli bəyim,
Ey igid, qəhrəman, rəşid türküm!
Əldə türklük nişanı al bayrağı,
Bu çəkişmə cahanına çıxaraq,
Yaşasın tacidar millət!
Yaşasın şəhriyar millət! [87]*

Əmin Abid öz poetik dəsti-xəttilə həmin dövrün mənzərəsini göz önünə gətirir. Həqiqətən də, bu elə bir dövr idi ki, xalq təhlükələr burulğanında çapalalayır. Şairlər milli-mənəvi dəyərlərə söykənilib vətənpərvərlik mövzusunda əsərlər yazır, xalqı istiqlalə səsləyirdi. Lakin gəncləri, yeniyetmələri də müstəqilliyə səsləmək, hazırlamaq lazım idi. Bu əsas məsələlərdən idi. Çünki hər millətin gələcəyi onun gənclərinin hansı şəkildə yetişməsindən asılıdır. Bu da o dövrün şairlərinin ümdə vəzifələrindən biri idi. Bu səbəbdən də onlar gəncləri vətənpərvərləklə maarifləndirməkdən ötrü daha tez anlaşılın, tez qavranan əsərlər meydana gətirirdilər.

Gənclərə, yeniyetmələrə bir-birinin əlindən tutmağı, həmrəy olmağı, milli və dini dəyərlərə hörmət bəsləməyi, halallıqla yaşamağı, böyüyün-kiçiyin yerini bilməyi, elm oxumağı, savad almağı, ən əsası isə vətəni sevməyi tövsiyə edirdilər. Çünki bu cür mənəvi keyfiyyətləri olan insanlar düşməyə heç vaxt bac verməz, vətəninə nəyin bahasına olursa olsun, ən güclü düşməndən belə qoruya bilər.

Bu elə bir dövr idi ki, düşmən çox, dost isə az idi. Xalqımız təkləndikcə təklənməkdə idi, tək ermənilər deyil, ruslar, ingilislər və başqa yırtıcılar Azərbaycanı

parçalamağa, xalqımızı isə yer üzündən silməyə hazır idi. Özü də bu azmış kimi öz içimizdən də ruslara, ermənilərə satılmış rəzil insanlar da xalqın ayağının altını qazımaqda idi. Belə olan təqdirdə gənclərə bir çox şeyləri başa salmaq, ən əsası isə dostu ilə düşmənini tanımaq lazım idi.

Sovet hökumətinin irticaçılığı, insanlığa sığmayan qəddarlığı da bundan ibarət idi ki, Azərbaycanı işğal edəndən sonra kommunist qiyafəsinə bürünmüş cəlladlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu müddətdə istiqlal, hürriyyət, vətən, xalq, millət, azadlıq haqqında yazıb-yaradan şairlərə, yazıçılara qarşı amansız tədbirlər görür, Şimal Buzlu Okean sahillərində ən azı 50 dərəcə şaxtada yerləşən həbs düşərgələrinə göndərir, dəhşətli işgəncələr verərək soyuqda çılpaq saxlayıb öldürürdülər.

AXC-nin fəal iştirakçısı, Şuşa şəhərində böyüyüb boya-başa çatmış Əliyusif (Əli Yusifzadə Rai), İsfəndiyar Vəkili, Niyazi Müini, Mehdi Sultanzadəni, Sadıq İmanəni, Nəsrulla İsrafilzadəni, Möhsün bəy Daşdəmirzadəni və başqaları da daxil olduğu azərbaycanlı məhbuslar qrupu 1927-ci il mart ayının əvvəllərində Solovki, Ağ dənizin Oneqa körfəzindəki adalardakı həbs düşərgələrinə gətirildilər. Bu qrupda əsasən zabit və maarifçi ziyalılar var idi. Onları Baltik-Amur kanalının çəkilişində işlətməyə başlayıblar. Əliyusif onlardan əvvəl gətirilmiş araşdırıcı şair Əbdülrəhman Dai, Cabbar Kələntərli, B.Səfizadə, Muradxan Naxçıvani, Abasqulu, Həmid Kəngərli, Səlimzadə və başqaları ilə görüşüb. Onları ilik donduran şaxtada işlədib, qurd basmış balıqdan hazırlanmış xörəklər yedizdirirdilər. Bu səbəbdən də günahları yalnız xalqlarını azad görmək olan insanlar həm soyuqdəymədən, həm də zəhərlənmədən ölürdülər.

1918-ci il mart ayının sonundan, aprel ayının əvvəllərində də daşnak-bolşevik ordusu Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Lənkəranda, Salyanda və başqa yerlərdə ən qəddar üsullarla qətliaamlar törətdilər. Bunun qarşısını almaqdan ötrü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qardaş Türkiyəyə səfər edib özünə ustad hesab elədiyi Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birləşərək Türkiyə hökumətindən kömək istədi və Türkiyənin müdafiə naziri Ənvər paşa Azərbaycanı işğaldan azad etməkdən ötrü seçilmiş türk əsgərlərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradıb Azərbaycanı xilas etməkdən ötrü göndərdi. Bu ordu on bir min silahlı qüvvələrdən ibarət idi ki, onların iyirmi faizi Azərbaycan türkləri idi.

Bu ordunun qəhrəman əsgərləri bütün Qafqaz boyunca daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrini darmadağın edərək Göyçay yaxınlığında “Qarameryəm” deyilən bir əraziyə yaxınlaşdı. Burada onu Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Stepan Şaumyanın göndərdiyi 18 minlik bolşevik ordusu qarşıladı. Şaumyan səksən faizi ruslardan, iyirmi faizi ermənilərdən ibarət bu ordunu Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Gəncə şəhərindəki qərərgahını məhv etməkdən, eyni zamanda Gəncə əhalisinə qarşı soyqırım törətməkdən ötrü göndərmişdi. Lakin qəhrəman türk əsgərləri üç gün ərzində bolşevik ordusunu darmadağın etdilər və Bakıya tərəf irəlilədilər. Şamaxını, Kürdəmiri daşnak-bolşevik cəlladlarından təmizləyən igid əsgərlər Bakının girəcəyində ermənilərin köməyə çağırdıqları ingilis qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Onların arasında avqustun 5-dən sentyabrın 14-ə qədər şiddətli döyüşlər getdi. Nəhayət, igid türk əsgərlərinin qarşısında duruş gətirə bilməyən ingilislər ağ bayraq qaldırıb təslim oldular və sentyabrın 15-də Qurban bayramı günü Qafqaz

İslam Ordusu Bakıya girdi. Azərbaycan xalqı onları çox böyük sevgilə qarşıladı və həmin gün, bəlkə də, ən əlamətdar hadisə kimi tarixə yazıldı.

Bundan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin öz ordusu yarandı ki, orduya general Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlı başçılıq edirdi. Azərbaycanlı əsgərlər güclü təlimlər keçəndən sonra eynilə Türkiyəli mehmedçiklər kimi heyrət ediləcək dərəcədə qüdrətli əsgərlərə çevrildilər. Qarabağda, başqa ərazilərdə erməni daşnaklar Azərbaycan xalqına qarşı qırğına başlayarkən olduqca təcrübəli topçu zabitləri Səməd bəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlının sərkərdəliyi ilə həmin ərazilərə gedərək mənfur düşməni tez bir zaman içində diz çökdürüb, zəfər üstündən zəfər qazanırdılar. Ümgülsüm Sadıqzadə bu münasibətlə də silsilə şeirlər yazmışdı. Həmin poetik miniatürlərdən biri həm insanı kövrəldən, həm də intəhasız qürur hissilə dolduran “Əsgər anasına” şeiridir:

*Ey şafqətli gözündə inci yaşlar parlayan,
Ey atəşli köksündə sönməz sevgi saxlayan.
Ey möhtərəm validə!
Bu gün səni bir millət böylə təqdir ediyor,
Sənin o göz nurunu əziz vətən bəkliyor.
Mane olma şu gəncə, buraq hər bə gediyor.
O bir baba yigittir!
Vətənin bəkçisidir, omuza silah alacaq,
Pək şərəfli və cəsur bir qəhrəman olacaq [176, s.238].*

Sovetlər dönəmində elə fikir formalaşdırıldı ki, guya inqilabdan əvvəl müsəlman qızları, qadınları əsarətdə saxlayır, Ərəbistanda cahiliyyətdə dövründə olduğu kimi onları insan deyil, əşya hesab edirdilər. Lakin bu da öz növbəsində Şura hökuməti kölələrinin çox böyük bir günahı idi. Çünki hələ Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda qız məktəbi açdırmamışdan Bakıda sadəcə olaraq rus dilində qız məktəbləri var idi. Ziyalı, gözüaçıq müsəlman atalar qızlarının savadlı olmaqlarından ötrü həmin məktəblərdə təhsil almağa qoyurdular. Bu məktəblər “pansionat” adlanırdılar, burda dərslər yalnız rus dilində tədris olunurdu, lakin orda təhsil alan şagirdlərin ən azı əlli faizi müsəlman, yəni azərbaycanlı qızları idi. Onlar zaman-zaman Azərbaycanın ictimai işlərində, elm sahəsində fəaliyyət göstərərək xalqın rifahının yüksəlməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Bundan başqa, mükəmməl ilahiyyat təhsili görmüş qızlarımız da var idi. Bəzi bolşevik mətbuatının uydurduğu kimi, İslam dininin möhvumat, fanatizm, xurafat deyil, insan əxlaqını gözəlləşdirən, saflaşdıran, mənəviyyatını paklaşdıran, zəhnini işıqlandıran, şüurunu itiləşdirən, zəkasını nurlandıran, qəlbini rahatladan olduqca işıqlı biri olduğunu gözəl anlayır, bu səbəbdən də “Siratəl-müstəqim”lə yaşayır, vətənə, torpağa, xalqa, bayrağa çox bağlı olurdular. Yüksək səviyyəli ilahiyyat dərsləri almaları onları heyramiz dərəcədə vətənə bağlayır, inanılmaz dərəcədə vətənpərvər edirdi. Məsələn, bu qızlardan biri də Sona Hacıyeva idi ki, 1915-ci ildə özünü təhlükəyə atıb Nargin adasından rus və erməni varvarların işgəncələrinə məruz qalmış, türk əsirlərini ordan qaçırtdığına görə çar üsul-idarəsinin Jandarmeriya İdarəsi tərəfindən həbsə alınmışdı. Cəmisi iyirmi üç yaşında, özü də qənirsiz gözəlliyə malik olan bu mələkruhlu qadın həmin idarənin zirzəmisində erməni müfəttişlərin işgəncələrinə

məruz qalaraq yoldaşlarını ələ verməsin deyə kameranın tavanından özünü asıb, intihar eləmişdi.

Onu da qeyd edək ki, türk əsirlərinin qaçırılmasına Sona xanıma, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızları Leyla, Sara və Sürəyya, Murtuza Muxtarovun ömür-gün yoldaşı müsəlman osetinlərdən olan Liza xanım və başqa vətənpərvər qadınlar köməklik göstərmişdilər.

XX əsrin ilk illərində baş verən hadisələr, çar Rusiyasında baş qaldıran etiraz dalğaları, inqilablar, mövcud qadağalara qarşı çıxışlar, milli təfəkkürdəki oyanış əhval-ruhiyyəsi dövrün poeziyasına da hopurdu. 1905-ci ildə, 1918-ci ildə Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qətliamlar, misli görülməmiş qırğınlar, insan adına yaraşmayan vəhşiliklər, vətənpərvər insanların sürgünlərdə öldürülməsi, həbsxanalarda çürüdülməsi “Məcmüəş-şüəra” üzvlərinin və onlarla bağlı olan Bakı şairlərinin yaradıcılığına da sirayət edirdi. Bir sözlə, ədəbiyyat dövrün aynasını əks etdirir, lirik qəhrəman isə o zamanın şairinin psixoloji portretini ifadə edirdi.

2.3. Ədəbi məclislərdə qarşılıqlı yaradıcılıq münasibətləri

Tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrdə ilk ədəbi məclis olan “Divani-hikmət” (Hikmət evi) Gəncə şəhərində 1820-1830-cu illərdə Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən təşkil edilmişdir. “Divani-hikmət”də Mirzə Şəfi Vazeh, Fazil xan Şeyda, Şeyx İbrahim Qüdsi, Ağa İsmayıl Zəbih, Mirzə Mehdi Naci, Molla Abbas Şölə kimi üzvləri olmuşdur. Bundan bir qədər sonra, yəni 1835-ci ildə Quba şəhərində Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi tərəfindən “Gülüstan” ədəbi məclisi yaradılmışdır ki, bu məclisin A.Bakıxanovdan başqa Mirzə Möhsün Xəyali, Xınalıqlı Əmin, Hacı Qubalı, Sədi Xaltani kimi üzvləri olmuşdur.

1838-ci ildə isə Ordubad şəhərində Hacıağa Fəqir tərəfindən “Əncümənüş-şüəra” (Şairlər yığıncağı) adlı ədəbi məclis təşkil edilmişdir.

Bu ədəbi məclisdə Fəqir Ordubadidən başqa Məhəmmədətağı Sidqi, Mirzə Ağarəhim Qüdsi, Usta Zeynal Nəqqaş, Cani Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Hüseyin Nadim Naxçıvani kimi şairlər fəaliyyət göstərmişlər.

1850-ci ildə Lənkəran şəhərində Mirzə İsmayıl Qasirin təşəbbüsü ilə “Fövcül-füsəha” (Natiqlər yığıncağı) ədəbi məclisi fəaliyyətə başlamışdır. Bu ədəbi məclisdə isə Mirzə İsmayıl Qasirdən başqa Usta Hüseyinqulu Şuri, Molla Möhsün, Mirzə İsa Xəyali, Molla Fəttah Səhban, Molla Ələkbər Aciz, Məhəmməd Mücrüm, Mirzə Ələkbər Mühəqqir, Məhəmməd həsən Nəccar, Mirzə Ələkbər Səburi iştirak etmişlər.

1867-ci ildə isə Şamaxı şəhərində Azərbaycanın dahi şairi Seyid Əzim Şirvaninin yaxın dostu Ələkbər bəyin təşəbbüsü ilə Əhməd ağanın karvansarasında “Beytüs-səfa” (Səfa evi) ədəbi məclisi təşkil edilmişdir. Məclisə Seyid Əzim Şirvani başçılıq etmiş, şeir-sənət söhbətlərində, şeirləşmələrdə Molla ağa Bixud, Ələkbər Qafil, Mirzə Mahmud Zui, Ağababa Zühuri, Ağəli bəy Naseh, Qafar Rağib, Mirzə Nəsrullah Didə, Məhəmməd Səfa, Mirzə Məhəmməd Həsən Nalə, Salik Şirvani, Mirzə Nəcəfqulu Müşfiq, Hilali Şirvani, Mirzəbəy Binəva Şirvani, Məhəmməd Tərrah Şirvani, Ələkbər Qənnadi və başqaları fəaliyyət göstərmişlər.

Nəsrəddin Qarayev bu məclislərin fəaliyyəti haqqında yazırdı: *“Azərbaycanda ədəbi məclislərin tarixi qədim əsrlərə gedib çatır. Təzkirəçilərin və şeir*

həvəskarlarının topladıqları məcmuələrdən aydın olur ki, hər bir dövrdə ölkənin mərkəzində saray şairləri ilə yanaşı xalqın özünün yaratdığı şairlər məclisi də olmuşdur. Həmin ədəbi məclislərin, şübhəsiz ki, ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsiri olmuşdur. Bu məclislərdə şairlər bir-birinin yaradıcılığı ilə tanış olmuş, yeni yazılmış əsərlər haqqında fikir söyləmişlər.

Çap sənəti və mətbuatın hələ yaranmadığı, yolların və rabitə vasitələrinin inkişaf etmədiyi bir şəraitdə ədəbi məclislərin fəaliyyəti böyük əhəmiyyət daşıyırdı” [166, s.3].

1864-cü ildə isə Şuşada, o dövrün çox məşhur ilahiyyat alimlərindən sayılan Mirzə Əbdülqasimin mədrəsəsində fəaliyyətə başlamış ilk şeir məclisinin yaranmasının təşəbbüskarları Mirzə Rəhim Fəna və Hacı Abbas Ağəh idi. 1872-ci ildən isə bu məclis Xan qızı Natəvanın xahişi ilə onun sarayına köçmüş və məhz həmin tarixdən “Məclisi-üns” adlanmışdır. Məclisin əsas üzvləri Hacı Abbas Ağəh, Mirzə Rəhim Fəna, Xurşudbanu Natəvan, Məmo bəy Məmai, Mirzə Həsən Yüzbaşov, İsmayıl bəy Daruğə, Məşədi Nəsir Lövhi, Mirzə Sadıq Piran, İsgəndər bəy Rüstəmbəyov, Baxış bəy Səbur, Səməd bəy, Mahmud bəy Vəzirov, Mir Həsən, Mirzə Ələsgər Növrəs, Əbdüssəməd bəy Aşiq, Hüseyn ağa Cavanşir, Məhəmməd ağa Müştəri və s. olmuşdur.

“Məclisi-üns” yaranandan səkkiz il sonra Şuşada dahi şair və alim Mir Möhsün Nəvvabın təşəbbüsü ilə “Məclisi-fəramuşan” (Unudulmuşların məclisi) yaradılmışdır. Məclisin əsas üzvləri və iştirakçıları bunlar idi: Mir Möhsün Nəvvab, Abdulla bəy Asi, Həsənəliyə xan Qaradağı, Fatma xanım Kəminə, Abdulla bəy Abış, Məşədi Əyyub Baki, Mirzə Əbdül Şahin, xanəndə Hacı Hüsü, xanəndə-şair Mirzə Sadıq Piran, Mirzə Sadıq Hicri, Mirzə Heydərqulu Təbib, Nəcəfqulu bəy Şeyda, Mirzə Süleyman, Mirzə Əli Mühərrir, Mirzə İbrahim Miriş, Əbdülməcrid Əfəndi, Molla Abbas Cavanşir, Mirzə Muxtar, İbrahim bəy Azər, Mirzə Əli Aşiq, Mirzə İsmayıl Məhzun, Mirzə Məhəmməd Katib, Həsən Qara Hadi, Xarrat Qulu Yusifi, Əbülhəsən Şahid, Abbas bəy, Molla Xəlil Şaki, Ələkbər Safi, Məşədi Məhəmməd Bülbül Qaryağdı, Molla Saleh Bülbül, Bəhram bəy Fədai, Məşədi Cəfər və başqaları olmuşdur [Bax: 173; 174].

Bütün bu ədəbi məclislərlə yanaşı, yaşı iki mindən çox olan Bakı şəhərində 1860-cı ildən Məhəmmədəyə Cürminin başçılığı ilə “Məcməüş-şüəra” (Şairlər yığıncağı) ədəbi məclisi fəaliyyətə başlamışdır ki, bu məclisdə qırıxdan çox şair, o cümlədən alim və musiqişünas iştirak etmişdir. Haqqında çox az məlumat və mənbə olan Məhəmmədəyə Cürmi, ehtimala görə, 1900-cü ildə dünyasını dəyişəndən sonra “Məcməüş-şüəra”ya Əbdülxəlil Yusif, sonra isə Məşədi Azər başçılıq etmişdir.

Lakin bütün bu ədəbi məclislərdən başqa, Azərbaycan ərazisində kiçik ədəbi məclislər də fəaliyyət göstərmişdir və bu məclislərin üzvləri arasında çox qüdrətli şairlər olmuşdur. Bu cür məclislər Şəki, Qazax, Ağdaş, Dərbənd, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil kimi şəhərlərdə təşkil olunmuşdu. Ağdaşın Zeynəddin kəndindəki mədrəsədə ətraf bölgələrə səs salan bir ədəbi məclis təşkil olunmuşdu ki, bu məclisdə həmin mədrəsədə təhsil alan şeir həvəskarlarından başqa, Qəbələ, Göyçay, Zərdab və Xaldandan da bura şeir vurğunları toplaşırdılar. Belə ki, Zərdabın Bıçaqçı kəndindən Qədir əfəndi, Qəbələnin Vəndam kəndindən Mirzə Yusif, Göyçayın Qarabaqqal kəndindən Məhəmməd Talib, Ləkçilpaq kəndindən Məhəmməd Zakir,

Potu kəndindən Sədiyi Salis Sədrəddin əfəndi, onun oğlu Qafur Əfəndizadə Qantemir, Xaldanlı Məhəmməd Şikəstə və başqaları həmin ədəbi məclisdə fəaliyyət göstərmişlər. Məclisə İsmayıl Əfəndizadə rəhbərlik etmişdir.

Bundan əlavə, Dərbənddə Molla Əhməd Bülbül, Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Cəbrayıl Süpehri, Mirzə Səməndər Dərbəndi, Məhəmməttağı Qumri; Şəkiddə Mustafa ağa Şuxi, Molla Qasım Zakir, Mirzə İsmayıl Nakam, İbrahimxəlil Dudəvi, Məhəmməd Şəməmduz; Qazaxda Kazım ağa Salik, Hacı Rəhim ağa Vəhidi, İskəndər ağa Şair, Abbas ağa Nazir, Mustafa ağa Nasir; Ərdəbildə Fikri, Mövlana Ziyai, Ünqa; İrəvanda Bəzmi, Əsir və başqaları yaşadıkları şəhərlərdəki ədəbi məclislərdə iştirak etmiş və öz sələflərinin ənənələrini ləyaqətlə davam etdirmişlər.

Onu da qeyd edək ki, XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində kommunikasiya xətləri zəif olduğu halda, Azərbaycanın bütün bölgələrindən olan ədəbi məclis iştirakçıları bir-birilə məktublaşmış, bir-birinə mənzumələr yazmış, bəzən isə həcvlər yazmaqdan belə çəkinməmişlər.

Dosent Əkrəm Bağırov yazır: *“... başqa ədəbi məclis üzvləri ilə şeirləşmə, bu şeirləşmələrin nəticələrinin təhlili – məclisin gördüyü bu ardıcıl, təmənnəsiz, milli poeziyaya məhəbbət dolu, qayğılı xidmətlər “Təzkireyi-Nəvvab” kimi bir əsərin meydana gəlməsinə səbəb olub”* [147, s.6].

Bəli, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində şairlərin söz sənətimizin inkişafına səbəb olan bu şeirləşməsi, bəzən tərif, bəzən də tənqid dolu misraları bu gün ədəbiyyat tarixi nöqtəyi-nəzərdən qiymətli mənbə olub, hər hansı bir hadisənin əslinin araşdırılmasına yardım göstərir, konkret sənətkarın dünyagörüşünü bizim üçün aydınlaşdırır.

Məsələn, Şuşadakı “Məclisi-fəramuşan”ın başçısı Mir Möhsün Nəvvabın Şamaxıdakı “Beytüs-səfa”nın rəhbəri Seyid Əzim Şirvaniyə həcv yazması faktı məlumdur. Bunun isə səbəbi İmam Hüseyin (ə) matəmində saxlanılan əzadarlıqlara görə onların arasındakı fikir ayrılığı idi. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərli yazır ki: *“S.Ə.Şirvani o fikrin tərəfdarı idi ki, İmam Hüseyin əleyhissəlamın Kərbəladə şəhid olmasının mənəvi mahiyyətini dərk etmək və ondan şüurlu şəkildə nəticə çıxarmaq lazımdır. Bu şüurlu nəticə isə ondan ibarətdir ki, müsəlmanlar İmam Hüseyin əleyhissəlam kimi xoş niyyət, hümmətli və ümmətsevər olmalıdır. Başqa sözlə, İmam Hüseyin əleyhissəlam yolunda divanəlik etməkdənsə, onun şəhadət yolunu davam etdirmək və o ucalığa qovuşmaq uğrunda müvbarizə aparmaq lazımdır. Bu baxımdan Seyid Əzim imam yolunda qan tökməyi savab əməl kimi qələmə verənlərə qarşı çıxırdı.*

Təsadüfü deyil ki, İslam fəlsəfəsinin mühafizəkar nümayəndəsi Mir Möhsün Nəvvab bu dar düşüncələrinə görə Seyid Əzimi İmam Hüseyin əleyhissəlamın şəhadət yolunu dərk etməməkdə, hətta kafirlikdə belə ittiham etmişdir. Onun fikrincə, Seyid Əzim Kərbəla faciəsini dərk edə bilmədiyi üçün imam yolunda qan tökməyin mahiyyətini anlamamışdır” [76, s.466-467].

Həsən bəy Hadi yazırdı:

*Cəddini mədh edən vəqtə, aya alicənab,
Niyə qarnına düşər sancı, edərsən təbü tab.
Sən də mən kimi göziün yaşını tök, başını çap,
Cəddini yaxşı tanı, mərtəbəsin qan, Əzim* [146, s.53].

Seyid Əzim Şirvani isə Həsən bəy Hadinin həcvinə cavab olaraq belə yazırdı:

Kim deyir ağlama sən Kərbübəla sərvarinə?

Canımız cümlə fəda olsun onun Əkbərinə.

Ağladı arşü səma təşnə olan Əsgərinə,

Onu inkar edənin zatına lənət Hadi! [178, s.43]

Bir-birilə məktublaşan, mənzumələr, həcvlər yazan tək-cə Həsən bəy Hadi ilə Seyid Əzim deyildi, bütün bölgələrdəki məclis üzvlərinin əksəriyyəti bir-birilə yazışmaqda idi. Lakin bunların çoxu həcv deyil, hüsn-rəğbət ifadəsi olaraq yazılırdı və təbii ki, bu da lazımlı sənədlər kimi Azərbaycan poeziyasını bəzəyirdi. Mir Möhsün Nəvvab Seyid Əzim Şirvaniyə həcv yazmaqda yanaşı, onun şairlik qüdrətini və zəngin şəxsiyyətini mədh edən şeir də yazmışdı:

Səmayi-övcü-rifətdə nə xoş mehri-vəfasanmış,

Şəbistani-mələhət içrə şəmi-pürziyasanmış.

Rüxün səthində aləmlər nümayan olmağın gördüm,

Yəqinim oldu kim, ayinneyi-giytinümasanmış.

Olubdur Kəbeyi-kuyin qamu aşıqlərə qiblə,

Mənayi-eşqdə zairlərə səyü səfasanmış.

Siratəl-müstəqimə nuri-ruyin çəkdi Nəvvabı,

Necə Musanı Sinadə əcaib rəhniümasanmış [146, s.60-61].

Ədəbi məclis üzvləri bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləyərək mənzumələr yazırdılar. Məsələn, şəkili yazıçı-şair Qafur Əfəndizadə Qantəmir Faiz “Bakı və Şəki lövhələri” adı altında bakılı şair Əbdülxalq Yusifə göndərdiyi məsnəvidə zəngin poetik lövhələrlə, canlı mənşərələrlə Bakının və Şəkinin əsrarəngiz mənşərələrini, abidələrini, füsunkar təbiətini heyratamız bir şəkildə nəzmə çəkmişdir:

Salam olsun sənə könlüm qərarı,

Ümidim, qibləgahım, yadigarı.

Əzizim, mehribanım, nuri-çəşmim,

Həyatım, zindəganım, nuri-çəşmim.

Yetişdi çün bizə məktubi-ali,

Hamı məzmundan həm qıldı hali.

Ki, qılmışdın bizə çox şövqi-didar,

Mənəm sizlərə həm müştəqi-bidar.

Bizi təklif qıldın seyri-bağə,

Gələm bihədd həm mən fərdimağə [195, s.56].

Azərbaycanın bütün bölgələrində ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmişdir ki, bu məclislərin üzvlərinin arasındakı bağlılıq, bir-birinə yüksək hüsn-rəğbət təbii ki, şeirimizin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Məsələn, 1827-ci ildə Dərbənd

şəhərində anadan olmuş və XIX əsrin ortalarında həmin şəhərdə təşkil olunmuş ədəbi-məclisin fəal üzvlərindən olan Mirzə Səməndər Dərbəndi Bakı şairləri arasında xüsusi hörmətə, sevgiyə layiq olmuşdur. Belə ki, bakılı şair Əbdülxalıq Yusif onun şeirlərini özünün tərtib etdiyi “Təzkireyi-Yusif” təzkirəsinə salmış, başqa bir bakılı şair Ağadadaş Müniri isə onun ölümü ilə əlqaqədar növhə yazmışdır:

*Ah, səd ah, ey Səməndər, ey ədibi-möhtərəm,
Küllü-əhbabın qədin bari-fəraqın etdi xəm.*

*Bu cahan bir camdır, saqi fələk, səhba əcəl,
Bu əcəl səhbasın içmiş hər gədəvü möhtərəm.*

*Gəldi tarixi-vəfatın çünki bu qılmanü hur,
Həq, görüm, hurikəniz etsin səni qılmanqədəm”* [149, s.98-99].

Artıq qeyd etdik ki, bakılı şairlər arasında Seyid Əzim Şirvaniyə heyrətəməz bir sevgi olmuşdur. Çünki Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” onun təsiri ilə yaranmışdır və vaxtaşırı Bakı şəhərində keçirilən “Məcməüş-şüəra”nın məclislərində iştirak etməkdən ötrü Bakıya gələn dahi şair yerli şairlərin dəsti-xəttini yüksək qiymətləndirmiş, onların yaradıcılığına dəyər vermişdir. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani bakılı şair Əbdülxalıq Yusifə hüsn-rəğbət bəsləmiş, onu şeir aləminin sultanı adlandırmış, “Məcməüş-şüəra”nın rəhbəri Məhəmmədəğa Cürmini isə şeirdə peyğəmbər zirvəsinə qaldırmışdır.

Əbdülxalıq Yusif də öz təzkirəsində dahi Seyid Əzimə xüsusi yer ayırmış və ruhoşayan qəzəllərindən birini təzkirəyə salmışdır:

*Həlqeyi-silsileyi-zülfi-pərişandır bu,
Baği-cənnətdə bitən sünbülü reyhandır bu.*

*Rüxi-zibayə düşüb riştəyi-zülfi-siyəhin,
Xət gəlib arizivə ayeyi-Qurandır bu.*

*Tazədən arizi-dildar olubdur gülğun,
Dağlıb “Müşəf”ə ya ki, dəmi-Osmandır bu.*

*Bu qədər cövri-sitəm aşıqə etdin, bəsdir,
Ey pəri, daş deyil, rəhm elə kim, candır bu”* [195, s.11].

Bunu da hökmən qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Əzim Şirvaninin tək Şamaxı və yaxud Bakı şairləri arasında deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi məclis üzvləri arasında xüsusi bir hörməti var idi. Özü də onların əksəriyyəti Seyid Əzimi Həsən bəy Zərdabının 1875-1877-ci illərdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ana dilində nəşr etdirdiyi “Əkinçi”, Səid Ünsizadənin 1879-1883-cü illərdə “Ziya”, Cəlal Ünsizadənin 1883-1891-ci illərdə nəşr etdirdiyi “Kəşkül” qəzetlərindən tanıyırdılar. Onu da qeyd edək ki, Səid və Cəlal Ünsizadələr Şamaxılı idilər və Şamaxıdakı sünni məclisinin üzvləri idi. Belə ki, Şamaxıda “Məclis” adlı yeni üsullu məktəb açan və Seyid Əzimi bu məktəbdə şəriət dərsləri verməyə dəvət edən Ünsizadə qardaşları Tiflis Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinə ezam olunduqları üçün məktəbi Seyid Əzimin

ixtiyarına vermişdilər. Azərbaycanın başqa dahi şairi Mirzə Ələkbər Sabir də bu məktəbdə Seyid Əzimdən dərs almışdı.

Bir sözlə, Seyid Əzimin istər “Əkinçi”, istər “Ziya”, istər “Kəşkül” qəzetlərindəki maarifçilik ideyaları təbliğ edən çıxışları onu o zaman Qafqazın yarından çox ərazisini əhatə edən Azərbaycanın bütün bölgələrində çox yaxşı tanıdıb sevdirmişdi. Belə ki, Mir Möhsün Nəvvab ona həcvlər yazmağına baxmayaraq, onun şeiriyyətinə çox yüksək dəyər verir, eyni zamanda istər qarabağlı, istər gəncəli, istərsə də başqa bölgələrin məclis üzvləri onu Mövlana Füzulidən sonra türk poeziyasının nəhəngi adlandırdılar.

Təsadüfə deyil ki, Ordubaddakı “Əncümənüş-şüəra”nın rəhbəri Hacıağa Fəqir Ordubadi də onunla məktublaşır. Hər iki ədib bir-birinə mənzumələr yazırdılar. Bu məktublardan bir neçəsində Fəqir Ordubadi on beş yaşlı Hüseyn Nadim Naxçıvaninin də adını çəkərək tərifləmişdi: *“Fəqir bu məktublarda Nadimin neqativ halları, ikiüzlü insanları tənqid etdiyini, şeirlərində yalançı və yaltaq insanları ifşa etdiyini qeyd edirdi. Bu hal isə S.Ə.Şirvaninin çox xoşuna gəlirdi və Hüseyn Nadimin yaradıcılıq fəaliyyətini dəyərləndirirdi”* [192].

Bununla da Azərbaycanın dahi şairi Seyid Əzim Şirvanini öz zamanındakı bütün şairlərin ağsaqqalı və müəllimi hesab etmək olar ki, hər bölgədən olan şairlər onun yaradıcılığından ilham alır və bir çox bilmədiklərini ondan öyrənirdilər. Tədqiqatçı alim, professor Xeyrulla Məmmədov yazır: *“Seyid Əzim Şirvani bədii yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində “Seyid” təxəllüsü ilə eşq-məhəbbət tərənnüm edən şeirlərlə başlamışdır. Lakin kapitalizmin inkişafı ilə zamanənin dəyişməsi, sosial həyatın mürəkkəbləşib, ictimai və sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi şairin dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdir. Onda tərəqqi hərəkətinə qoşulmaq, cəmiyyətdə gedən proseslərə müdaxilə etmək, iştirakçısına çevrilmək və onların əks-sədasını ədəbiyyata gətirmək meylini qüvvətləndirmişdir. Beləliklə, Seyid Əzimin yaradıcılığı məhdud mövzuların çərçivəsindən çıxıb geniş ictimai məsələlərin orbitinə daxil olmuşdur. Narahat zamanənin meydana çıxardığı əlvan problemlərə cavab vermək ehtiyacından doğaraq Seyidin yaradıcılıq dairəsi genişlənmiş, lirika ilə yanaşı, müxtəlif janrlarda satirik-didaktik, publisist pafosa malik şeirlər, öyüd və nəsihətlər, mənzum və mənsur hekayələr, təmsillər, poetik məktublar, məqalələr yazılmışdır. O, istedadının qüdrəti, əsərlərinin dərin ictimai mündəricəsinə görə müasirləri tərəfindən “Məliküş-şüəra” (Şairlərin rəhbəri) adlandırılmışdır”* [109, s.176].

Azərbaycanda ilk dəfə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərini yazan Firudin bəy Köçərli Seyid Əzim Şirvanini “Qafqaz şüərasının səramədi” adlandırmışdır. Şair Bakı, Şuşa, Dərbənd, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil, Şəki şairləri ilə müntəzəm əlaqə saxlamış və öz təzkiyəsində Azərbaycanın bir çox şairləri haqqında ətraflı məlumat verərək, onların bir sıra əsərlərini təzkiyəyə salmışdır.

Belə məlumat veirlər ki, bir dəfə Bakıya tez-tez gələn S.Ə.Şirvani “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin xahişi ilə həmin yeddi şairin iştirak etdiyi ədəbi məclisə qatılır. Məclisdə Əbdülxalıq Cənnəti hamıya üstün gəldiyindən Seyid Əzim ona çox yüksək qiymət verir və onun bu cür şairlik kəraməti ola-ola nədənsə məşhurlaşmadığına öz təəssüfünü bildirir.

Deyilənləri Cənnətinin Vasif təxəllüsü ilə farsca yazdığı bir qəzəli də təsdiqləyir. Şairin fəxriyyə məzmunlu həmin qəzəlində konkret olaraq “Məcməüş-şüəra”nın adı çəkilməsə də, “məclis” deyilərkən elə Bakıdakı şairlər yığıncağının nəzərdə tutulduğunu başa düşürük. Aşağıda üç beytini nümunə verdiyimiz həmin qəzəldə Əbdülxalıq Cənnəti sözünün ürəyəyatan olduğu üçün məclis üzvləri tərəfindən bəyənildiyini deyir:

جمالت رشک فردوس برین است
لعاب لعل تو ماء معین است...

...ترا صد گوهر اندر درج لعلت
مرا صد گوهر اندر آستین است.

بهر جا نقل مجلس گشت شعرت
کلامت و اصفای بس دلنشین است.

*Sənin camalına cənnət həsəd aparır,
Sənin ləlinin (dodağının) suyu “axar su”dur...*

*Sənin ləlinin (dodaqlarının) qutusunda yüzlərlə inci var,
Mənim yüzlərlə gövhər paltarımın qollarındadır.*

*Sənin şeirin məclisin (“Məcməüş-şüəra”) hər tərəfinə yayıldı,
Ey Vasif, sənin kəlamın nə ürəyəyatanıdır [29, s.255b].*

Cavad Heyət Seyid Əzimin bakılı şairlərlə yaxınlığı və Bakı mühitində ustad kimi qəbul olunması haqqında yazır: “Seyid Əzim Şirvani tədris ilə yanaşı, Şamaxıda “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisi təşkil edib Bixud, Raqib, Qafil, Zovi Zühuri və Səfa kimi şairləri bura toplamış və onlara rəhbərlik etmişdir. Seyid Əzimin başqa məclislərin şairləri, xüsusilə Bakı şairləri içərisində çox nüfuz və hörməti vardı. O, tez-tez Bakıya gəlir və burada təşkil edilən şeir və ədəbi məclislərində iştirak edirdi” [101, s.160].

Tədqiqatçı-alim Zaman Əsgərli isə bu barədə belə yazır: “Hələ XII əsrdə Xaqani başda olmaqla Şirvan şairləri ilə Xorasan və İsfəhan şəhərinin müşavirəsi, XIV əsrdə Herat şairlərinin Əmir Hüseyn Hərəvi vasitəsilə Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə mənzum məktubla müraciət etmələri və Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisini həmin məktubun cavabında yazması, XIX əsrdə Azərbaycanda yaranmış ədəbi məclislərin – “Divani-hikmət”, “Gülüstan”, “Əncüməni-şüəra”, “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-Səfa, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüəra” və s. arasındakı ədəbi əlaqələri, Seyid Əzim Şirvaninin Ərdəbilə gedib ordakı məclis şairləri ilə tanışlığı və öz “Təzkirə”sində onların yaradıcılığı və tərcümeyi-halı haqqında geniş məlumat verməsi ədəbi məclislər arasında sıx yaradıcılıq əlaqələrindən xəbər verir” [166, s.3-4].

Təzkirəçi Məhəmmədəli Tərbiyət “Məcməüş-şüəra”nın ilk rəhbəri Məhəmmədəğa Cürmi haqqındakı qısa məlumatında belə yazır: “O, Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müasirlərindəndir. Yusif adlı bakılı bir şair (Əbdülxalıq Yusif nəzərdə tutulur) Cürminin həcvində şeirlər demiş və Seyid Əzim onun cavabında uzun şeir yazmışdır. Bu şeirlər Seyid Əzimin divanında Təbrizdə çap edilmişdir” [194, s.414].

Burda Məhəmmədəli Tərbiyə səhvə yol verir, çünki Əbdülxalıq Yusifin tədqiqatçıları bu məsələni arxiv sənədlərinə rəğmən başqa cür şərh edirlər: *“Divan ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Ə.Şirvaninin Yusifə həsr etdiyi qəzəllər də diqqəti cəlb edir. Deyilənə görə, Seyid Əzim o dövrdə Yusifin sorağını eşidib onu görmək üçün Bakıya gəlmişdir. Şairin qəzəllərində də bu məhəbbət açıq-aydın hiss olunur. “Gəlmədi” rədifli qəzəli də bu cəhətdən səciyyəvidir. “İntizarın həddən ötdü, gülüzarım gəlmədi.” Sonrakı beytlərdə də şairin intizarı, çərxi-fələkdən şikayəti görünür:*

*Eylədin axır məni, ey çərx, Yusifdən cüda,
Misri-könlüm təxtinə ol tacidarım gəlmədi.*

Yusifin arxiv materialları içərisində Seyid Əzimə yazdığı bir məktubu var ki, burada Yusif Qasiri həcv elədiyi üçün qınayır. Lakin bu məzəmmətlərlə yanaşı, onun böyüklüyünü, ustad sənətkar olduğunu da qeyd edir. Məzəmmətlərində də o qədər səmimi, mədəni davranır ki, tənqid tərifi təsiri bağışlayır. Ümumiyyətlə, o dövrdə şairlərin bir-birinə yazdıqları həcvlərin əksəriyyəti bu stildədir. Bəlkə də, bu böyüklük, bu humanizm onları ustad sənətkar etmişdir. Seyid Əzimin qəzəllərində də Yusifdən gileyləndiyinin şahidi oluruq. Lakin bu gileyin yanında mütləq məhəbbət, səmimiyyət olur. “Olacaqsan” rədifli qəzəlində oxuyuruq:

*Mən öylə bilirdim ki, mənə yar olacaqsan,
Aləmdə mənə əhli-vəfadar olacaqsan.*

Eyni ümidi şairin “Dil” rədifli şeirində də görürük:

Fəraği-Yusifə oldun düşər, ey Seyyid,

Gərəkdi səbr edə bu qəmlərə peyğəmbəri-dil” [113].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Məhəmmədəli Tərbiyənin Seyid Əzim Şirvani ilə Əbdülxalıq Yusif arasındakı münasibətlər haqqında verdiyi məlumatda müəyyən yanlışlıqlar var. Məsələn, o, səhvən Əbdülxalıq Yusifin Cürmini həcv etməsini və Seyid Əzimin uzun bir şeirlə ona cavab yazmasını göstərir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Seyid Əzimin divanında Cürminin şeirlərinin yer tutması həqiqətə uyğundur.

Artıq qeyd etdik ki, Seyid Əzim Şirvani zəmanəsində fəaliyyət göstərən bütün poetik məclis üzvləri ilə əlaqə saxlamış, onlarla məktublaşmışdır: *“Seyid Əzimin parlaq qəsidələrindən biri də Abdulla Asiyə yazdığı “Olacaq” rədifli qəsidədir. Bu qəsidədə “Beytüs-Səfa” şairlərindən qısa və yığcam tərifi vermiş və Qarabağ şairlərindən Asiyə səmimi münasibətini bildirmişdir.*

Seyid Əzimin bədii əsərləri arasında mənzum məktubları da böyük bir yer tutur. Dostlarına göndərdiyi məktublarda çoxunu şeirlə yazırdı. Bu məktublarda qabaqcıl fikirləri təlqin edir, onları şeir yazmağa təşviq edirdi. Bəzən də şeirlərində nöqsanlarını düzəldərək, onları gözəl və dərin mənalı yazmağa çağırırdı. Qasirə, Asiyə və Növrəsə yazdığı məktublar bu qəbildəndir” [101, s.162].

Təqdirəlayiqdir ki, Azərbaycanın dahi şairi Qasım bəy Zakirin nəvəsi Abdulla Asini Şamaxı şairləri “səramədi-dövrən”, “qibleyi-irfan” adlandırmışdılar. Seyid Əzim Şirvaninin ona həsr etdiyi qəsidə isə bu şəkildədir:

*Nə Asi, ol ki, dəri-izzətində Seyyidi-zar,
Qulamı olmaq ilə sahibi-etibar olacaq.*

*Nə Asi, ol ki, xəyali-rəhi-məhəbbətdən,
Könül sərəçəsinə şahı-tacidar olacaq.*

*Səfa ilə gələcək nəzmü nəsri Şirvanə,
Görüb o nəzmləri Zui şərmsar olacaq [101, s.159].*

Onu da qeyd edək ki, Doktor Cavad Heyət, Qasir deyəndə Lənkərandaqı “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin rəhbəri və təşkilatçısı Mirzə İsmayıl Qasiri nəzərdə tutur. Asi Şuşadaqı Mir Möhsün Nəvvabın başçılıq etdiyi “Məclisi-fərəmuşan”ın, Növrəs isə Şuşadaqı “Məclisi-üns”ün üzvləri idilər. “Beytüs-Səfa” isə bilavasitə Seyid Əzim Şirvaninin təşkil etdiyi və rəhbəri olduğı Şamaxıdaqı poetik məclisdir. Doktor Cavad Heyət Seyid Əzim Şirvaninin dəsti-xəttinə layiqli qiymət verib həmin kitabda onu XIX əsrin ən nəhəng qəzəl ustası kimi dəyərləndirərək belə yazır: *“Bu dövrdə qəzəl şeirinin başçısı Seyid Əzim Şirvani idi. Onun şöhrəti yalnız Şamaxıda qalmayıb bütün Azərbaycanca yayılmışdı”* [101, s.158].

2019-cu ildə Sona Xəyalın Cəfər Rəmzinin “Deyilən söz yadigardır” toplularında olan şeirlərlə bərabər onun arxivində olan şeirləri də toplayıb nəşr etdirdiyi “Deyilən söz yadigardır” kitabında xalq şairi Süleyman Rüstəmin kitab haqqında ürək sözləri verilmişdir. Süleyman Rüstəm kitab haqqında öz fikrini bu şəkildə vurğulayır: *“Əlbəttə, “Deyilən söz yadigardır” kitabına şeirləri daxil edilmiş şairlər klassik ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələri səviyyəsinə yüksəlməsələr də, onlar klassik ədəbi formaların bir çox sahəsində öz qələmlərini sınamış, ədəbi prosesin gedişində bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişlər. Ona görə də bu kitaba adları və tərcümeyi-halı məlum olmayan, yaxud az məlum olan bir sıra sənətkarı daxil etməklə tərtibçi doğıru hərəkət etmişdir.*

Kitaba daxil olan şairlərin bir qisminin ərəb və fars dillərində də əsərləri vardır. Bu şairlərin şeirlərində Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Seyid Əzim poeziyasının yaxşı mənada təsiri aydın görünür” [27, s.11].

Göründüyü kimi, sovetlər dönəminin ən məşhur sənətkarlarından biri olan Süleyman Rüstəm bu şairlərə yüksək qiymət verir və onların poeziyasında ən dahi klassiklərimizlə yanaşı, bir qisminin müasiri olan Seyid Əzim Şirvaninin də təsirini qeyd edir. Seyid Əzim Şirvani bütün bu məziyyətləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq gövhərlərindən biridir və onun bədii irsi, eyni zamanda zəngin şəxsiyyəti qiyamətə qədər solmayan bir çiçək kimi ətir saçacaqdır. Təsadüfə deyil ki, dahi şair özü haqqında belə demişdir:

*Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim [177, s.9].*

Əlyazmalar İnstitutunda mövcud materiallar sırasında ədəbi məclislərin varislərinin əlaqələrinin XX əsrin 20-ci illərində də davam etdiyini təsdiq edən, ədib və mühərrirlər arasında məktublaşmaların getdiyini əks etdirən yazılara da rast gəlirik. Məsələn, görkəmli rəssam Əzim Əzimzadənin şəxsi arxivində onun tanınmış maarifçi Məhəmmədəli Sidqiyyə, böyük mühərrir Cəlil Məmmədquluzadənin isə ona yazdığı məktubları görmək olar [Bax: 21].

Bu isə Bakı mədəni mühitinin lokal xüsusiyyət daşımadığını, əksinə bölgələr arasında əlaqələndirici mövqeyə malik olduğunun göstəricilərindən biridir. Məsələn, Ə.Əzimzadənin M.Sidqiyyə məktubundan oxuyuruq: *“Rica olunur,*

Naxçıvandan bizə əhvalatlar yazıb, idarəmizi sərfə edəsiniz. Ondan ötrü ki, çoxdan bəridir ki, məktubunuz yetişməyir və bilməyirik bizim qələmi-münaqişəmiz tərəqqi ilə sizin cəmaətə nə tövr təsir edir” [89].

Yuxarıda sadalanan faktlar və XIX əsrin ikinci – XX əsrin birinci yarısında ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında yaşayan şairlərimizin günümüze qədər mühafizə olunan mənzum məktubları ədəbi məclislər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin olduğunu göstərir. Bu da göstərilən zaman kəsiyində Azərbaycanda vahid ədəbi prosesin getdiyini, ədəbi məclislərin təkcə regional xarakter daşmadığını, həm də ümumazərbaycan maarifçilik hərəkatının təkanverici qüvvəsi olduğunu göstərir. Yəni ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri ayrı-ayrı şəhərlərdə vahid məkanda toplaşmış, şeir-sənət ətrafında fikir mübadiləsi etsələr də, məclislərin hamısında vahid xətt, ümumi amal izlənilirdi. Buna təsir göstərən ən əsas amil isə mətbuat idi.

2.4. Ədəbi məclislərdə klassik poeziyaya və özəlliklə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına münasibət

“Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslərində dahi Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan və ümumiyyətlə Yaxın Şərq ədəbiyyatına təsiri belə şərh edilir: *“XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm xüsusiyyəti sənətkarlığın güclənməsi, sözün zərgər dəqiqliyi ilə cilalanması, zəngin, çoxcəhətli obrazların meydana çıxmasıdır. Həbib və Hamidi kimi sənətkarların yaradıcılığında artıq zirvəyə çatır. Füzuli əsrin birinci yarısında Azərbaycan dilində yaranan poeziyanı Şərq və dünya şeirinin ən yüksək poetik əsərləri səviyyəsinə çatdırır. Azərbaycan poeziyası məzmun və forma cəhətdən yeni bir əlçatmazlıq qazanır. Füzuli irsi Azərbaycanda İntibahın ən yüksək ifadəsi oldu. Həm də təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə bu dövrün intibahının ən yüksək təzahürü, zirvəsi kimi meydana çıxdı. Bu dövrdə Ərəbistanda, İranda, Özbəkistanda, hətta Türkiyədə Füzuli səviyyəsində dayana biləcək sənətkara rast gəlmirik. Halbuki Türkiyənin siyasi-ictimai həyatındakı müvəffəqiyyətləri nəticəsində burada intibah ziyalıları – alimlər, şairlər, səyyahlar və memarlar hələ çox idi. Füzuli üç dildə yüksək poetik əsərlər yaratmaq, qələmini bütün janrlarda sınaqmaq, şeirdə, nəsrə, epik və lirik janrlarda, alleqorik formalarda zəngin bir irs yaratmışdır. Fəlsəfi məsələlərdən bəhs edən ayrıca əsər yazmaqla bərabər bir sıra tibbi və pedoqoji fikirlərini ifadə etmək üçün ədəbi piryomlardan istifadə etmiş, habelə ən yaxşı tərcüməçi olmuşdur. İntibah ziyalıları kimi əsrinin hadisələrinə fəal müdaxilə etmək, humanizm və tərəqqiyə çağırmaq onun bütün həyat və yaradıcılığının əsas keyfiyyəti olmuşdur. Zaman Füzuli sənəti ilə ağılın harayını, gücünü, hissini yüksək qüdrətini ifadə etmişdir. Yaxın və Orta Şərqin böyük intibah mədəniyyətini dərinlən öyrənən, tarixi inkişafın haraya getdiyini aydın görən, bir çox ölkələrdə intibahın artıq gerilədiyini duyan Füzuli narahat olur, dövrünün nəzmi xar etmək, “biizzətü bietibar etmək” istədiyini başa düşürdü. Ona əlac etməyə, Azərbaycan dilində nəzmi-nazikin yeni gözəl nümunələrini yaratmağı qarşısına məqsəd qoyur və buna uğurla nail olur” [185, s.205-206].*

Məhz bu məziyyətlərindən çıxış edərək Füzulini Azərbaycan ədəbi dilinin beşiyi başında duran sənətkar kimi xarakterizə edən alimlərimiz elə ədəbiyyat tariximizi də ondan başlamağı məsləhət bilmişdilər. Lakin Füzuli təkcə Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ümumən oğuz türklərinin söz sənətinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Məhz buna görə də onun ədəbi məktəbinin sərhəddi təkcə Yaxın və Orta Şərqdə deyil, eyni zamanda Şərqi Avropada da öz nümayəndələrini yetirmişdi. Onun ədəbi təsiri bədii ədəbiyyatımızda XX əsrə qədər davam etmiş, yeni sənət zirvələrinin fəthinə ilham vermişdir.

“Füzuli ana dilli ədəbiyyatımızda orta əsrlərin, daha doğrusu intibah dövrünün yetişdirdiyi ən böyük sənətkardır. Füzulidən bəhs edən əksər tədqiqatçı, tarixçi və təzkirəçilər onu bütün türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndəsi kimi tanımış və təqdim etmişlər. Özündən əvvəlki Şərq mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri əsasında yetkinləşən sənətkar, özündən sonrakı ədəbiyyata güclü təsir göstərmiş, əsrlərlə şairlər Füzulini ötməklə yox, ona yaxınlaşmaqla fəxr etmişlər. Qövsü, Məsihi, Saib, Vaqif, Vidadi, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani, Əliəğa Vahid Füzulini ustad kimi qəbul etmiş, ondan öyrənmişlər” [185, s.286-287].

Abdulla Surun qənaətinə: *“Türk ədəbiyyatının nəsrcə müəssisi Sinan Paşa olduğu kimi, nəzmcə müəssisi dəxi qərbdə Məhəmməd Füzulidir”* [191].

Göründüyü kimi, Mövlana Füzuli tək müsəlman Şərqudə deyil, Avropada da çox tanınmış, tədqiq olunmuş fitri istedadla malik, misilsiz bir şairdir. Yaxın Şərqudə Lətif, Əhdi, Sam Mirzə, Ali, Sadiqi, Riyazi, Faizi və başqa təzkirəçilər Füzuliyə öz əsərlərində bölmələr ayırmış, onun həyat və yaradıcılığı haqqında imkanları daxilində müxtəsər və ya müfəssəl məlumat vermişlər. Lakin Füzuli qardaş Türkiyədə daha çox sevilmiş, daha çox tədqiq olunmuşdur. Türkiyədə Füzulidən Məhəmməd Fuad Körpülünü, Mahmud Əkrəm Ricaizadəni, Məhəmməd Cəlali, Əbuziya Tofiqi, Nəcib Asimi, Əbdürrəhman Şərifli və başqalarını göstərmək olar ki, onlar Füzulini ümumtürk poeziyasının günəşi adlandırmışlar. Bu tədqiqatçılardan Məhəmməd Cəlali yazır: *“Bağdad ədəbiyyatı gülzarının gözəl bülbülü olan Füzuli Osmanlı şairlərindən qarşısında heç bir ustad, rəhbər görmədiyi halda, ədəbiyyata yeni həyat verən bir sənət yaratmış, həm də bu sənəti dərələrin cüşüşündən, ruzigarın iniltisindən, bir təbəssümün təsirindən, bir bədəvi qızının məsum gözəlliyindən iqtibas etmişdir. Bu cəbhədə ən birinci şairimiz mütləq Füzulidir”* [122, s.58].

Füzuli haqqında yazanların sayı həddindən artıq çoxdur. Türkiyədə mühacirətdə yaşayan azərbaycanlı tədqiqatçı Səlim Rəfiq Rəfiyev (1905-1980) bu barədə yazır: *“Füzuli pək təbii olaraq ədəbiyyat tarixlərində də yer almışdır. Əvvəla XIX əsrdə Hammerin, Abdulhəlim Məmduhun, biəxirə əsrimizdə mister Gibb, prof. Krimski, Şəhabəddin Süleyman, F.Körpülü, Faiq Rəşad, İbrahim Nəcmi Dilmən, Firudin Köçərli, prof. İsmayıl Hikmət Ertaylan, Tahir Olğun, Ağah Sirri Ləvənt, Sadəddin Nishət, Müvəffəq Hüsni Bəndərli, Orxan Rza, Hifzi Tofiq, Nihad Sami Banarlı və sairənin “Türk ədəbiyyatı tarixləri”ndə, yaxud buna bənzər əsərlərində Füzuliyə xüsusi yer ayıraraq, təqdir, təqdis və heyranlıq göstərən kəlmələri sərfində əsla tərəddüd etməmişlər”* [186, s.321].

Mövlana Füzulinin təsir dairəsi həddindən artıq genişdir. Belə ki, Türkiyədə bu müqtədir şairdən bəhrələnən, eyni zamanda ona nəzirələr, təxmislər yazan sənətkarlar yüzlərlədir. Azərbaycanda isə Füzulini eşidəndən, mütaliə edəndən,

dinləyəndən sonra Füzuli poeziyasının hüdudsuz ümmanlarının təsirinə düşən və məhz Füzuli eşqilə əlinə qələm götürüb sənət meydanına atılan şairlərin sayı təbii ki, saya gəlməz.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə türk dilli, soy-kökləri türk olan şairlər əsasən fars dilində əsərlər yaradırdılar. Çünki fars dili o zamanlar poeziya dili sayılırdı və elə fikir formalaşmışdı ki, poeziyada lirik bir dünya yaratmaqdan ötrü fars dilindən daha üstün bir dil yoxdur, fars dili poetik qəliblərin rahat işlənməsi üçün ən rahat bir dildir, belə ki, müsəlman Şərqi'nin dühalarından biri Nizami Gəncəvi milliyətcə türk olmasına baxmayaraq, bütün dünyaya səs salan incilərini yalnız fars dilində yaratmışdı. Bildiyimiz kimi, Məhəmməd Füzuli üçdilli şair idi və istər ərəb, istər fars, istərsə də doğma türk dilində xətasız, məzmunlu, heyrətamiz əsərlər yaradırdı. Belə ki, onun Azərbaycan və fars dillərində müxtəlif əsərlərindən, hər üç dildə yalnız qəsidələrdən ibarət divanları vardır. Lakin bəzi türkdilli şairlərin türk dilinə biganə qalmaları, bu dildə şeir yazmamaları, ən əsası isə türk dilinin incəliklərinə əhəmiyyət verməmələri dahi şairi, şübhəsiz ki, narahat edirdi:

Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,

Nəzmi-nazik; türk ləfzilə ikən düşvar olur.

Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,

Əksəri-əlfazı namərbutü nahəmvar olur.

Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm,

Novbahar olqac tikandan bərgi-gül izhar olur [116, s.333-334].

Şair anadilli "Divan"ına yazdığı dibaçədəki bu qeydi ilə onu demək istəyir ki, bəlkə də, ilk baxışda fars dili qədər ecazkar görünməsə də, onun dərinliklərinə varsan, ətrindən hər kəsi yaxşı mənada bihuş edən gül meydana gətirmək olar. Necə ki, Füzuli özü geniş ifadə imkanlarına malik bu dilin zənginliklərindən zərgər dəqiqliyilə istifadə etmiş, fars dilində mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Amma "Leyli Məcnun", "Bəngü Badə", "Hədiqədüs-süəda" kimi misilsiz əsərlərini məhz türk dilində yazması və bu əsərlərlə də tək türk aləmini deyil, bütün dünyanı valeh etməsi türkcənin heç də ərəb və fars dillərindən geri qalmadığını nümayiş etdirmişdir. Təsədüfə deyil ki, ondan əvvəl üç yüzdən yuxarı "Leyli və Məcnun" yazılsa da, məhz Mövlana Füzulinin türk dilində yaratdığı "Leyli və Məcnun" bütün dünyanın, bütün dinlərdən olan insanların gözündə eşq romanlarının zirvəsi kimi qəbul olunmuş, bu üstün mövqeyini qorumaqdadır.

Mövlana Füzuli bir neçə illik yaradıcılıq dövründə özündən sonra gələcək ümumtürk sənətkarlarından ötrü elə bir bulaq qaynatmışdır ki, bu bulaqdan su içən hər kəsin başı üstündə nura bürünmüş bir şeir pərisi pərvaz etməyə başlamış və sayı bilinməyən türk insanını ecazlar yaradan sənətkara çevirmişdir.

Özündən sonra gələcək nəsillər arasında çox az şair tapmaq olar ki, Füzulidən bəhrələnməsin, məhz Füzulinin heyrətamiz bədii irsini mütaliə edəndən sonra şair olmaq fikrinə düşməsin. Çünki Mövlana Füzuli elə bir sənətkardır ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi təkcə müsəlman Şərqi'ndə deyil, Avropada da onu tanıyıb sevmişlər. Məşhur ingilis alimi Gibb Füzulini qəlb şairi, Şərqdə doğan günəş adlandırmış, ona olduqca yüksək qiymət vermişdir.

Hammer, Hartman, H.Hüar kimi bütün dünyada tanınmış Avropa alimləri Füzulinin yaradıcılığını çox yüksək qiymətləndirmiş, onu Şərqdən Qərbə işıq saçan misilsiz sənətkar adlandırmışlar.

Mövlana Füzulinin XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına, ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərə, xüsusən də Bakı ədəbi mühitinə təsirinə gəlincə onu deyə bilərik ki, bu təsir ölçüyəgəlməzdir. Təsadüfi deyil ki, 1860-cı ildən fəaliyyətə başlayan “Məcməüş-şüəra” poetik məclisinin üzvü olan sənətkarlar bu bədii söz qaynağını məhz Füzuli eşqi, Füzuliyə olan intəhasız sevgi ilə yaratmışlar. Buna görə bu da danılmaz həqiqətdir ki, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən bu poetik məclis həm də “Füzuli məclisi” kimi tanınmış və fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində iştirakçıları hər dəfə əvvəllər məclisin sədri Cürminin, Cürmi dünyasını dəyişəndən sonra Mirzə Əbdülxalıq Yusifin, daha sonra isə Məşədi Azər Buzovnalının evində toplanarkən Füzulinin qəzəllərinə yazdıqları təxmisləri, nəzirələləri söyləmiş, sonra isə təhlil eləməyə başlamışlar.

Sosializm ideologiyası dönməində Azərbaycanın ən böyük ədəbiyyatşünasları, füzulışünasları dövrün tələbinə uyğun olaraq Nizamini də, Nəsimini də, Füzulini də hakim ideologiyaya uyğunlaşdırıb, materialist, bəzən hətta ifrata varıb ateist kimi təqdim etmiş, onun, guya, islam dininin insanları avamlığa, cəhalətə sürüklədiyini söylədiyini iddia etmişlər. Təbii ki, sovet rejiminin kommunist diktaturasının hökm sürdüyü ağır ideoloji tələblər şəraitində onların başqa çarəsi də yox idi. Qəddar rejimin ədalətsiz tələblərinə uyğun olaraq Xaqaninin, Nizamının, Nəsiminin yaradıcılığından dini motivlər çıxarıldığı kimi, Mövlana Füzulinin də bədii irsindən dini motivlər kənarlaşdırılmalı idi. Əks təqdirdə həmin alimlər Füzulini gələcək nəsillərə ötürə bilməzdilər.

Onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, sovet dönməində Azərbaycan oxucusuna Füzuli haqqında ilk geniş məlumat: şairin yaradıcılığı, külliyatı, Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi barədə ətraflı bilgi ədəbiyyat tariximizə misilsiz töhfə vermiş Firudin bəy Köçərlinin üç cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərində öz əksini tapmışdır. Firudin bəy Köçərli bu əsərində Füzulinin əsərlərindən parçalar da əlavə etmişdir.

Sosializm dönməinin tələblərinə uyğun ateist kimi qələmə verilən Füzuli, tamamilə əksinə olaraq Əhli-beyt (ə) şairi idi və onun yaradıcılığının əsas hissəsini Ənli-beyt nümayəndələrinin, ən çox da İmam Hüseyin əleyhissəlamın tərənnümü təşkil edir. Şairin İmam Hüseyinə, eyni zamanda Kərbəla müsibətinə həsr etdiyi əsəri mövcuddur. “Həqiqətus-Suhədə” əsəri türk dilli ədəbiyyatın misilsiz bir gövhəri hesab olunur. Belə ki, dahi şair bu nəsr və nəzmlə yazdığı əsərində Kərbəla hadisəsini bütün təfsilatı ilə şişirdib əskiltmədən istər nəsrə, istərsə də nəzmlə olduqca dərin, hüznü-poetik mənşərlərlə heyvətəməz şəkildə meydana gətirmişdir. Firudin bəy Köçərli bu əsəri “Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri” adlandırmışdır. Lakin dahi Füzuli bununla kifayətlənməmiş, Kərbəla müsibəti haqqında dərin fəlsəfi məzmunə malik olan mərsiyələr də yaratmışdır. Məsələn, onun türkcə divanında “Mərsiyeyi-Ali-əba” deyilən Kərbəla mərsiyəsi var ki, burada məhərrəm ayının nə qədər qiymətli bir ay, Aşura gününün nə qədər dəyərlili bir gün olduğu ən zəngin bədii ifadə vasitələrilə bəyan edilir:

*Mahi-məhərrəm oldu, məsərrət həramdır,
Matəm bu gün şəriətə bir ehtiramdır.
Təcdidi-matəmi-şühədə nəfsiz deyil,
Qəflətsərayi-dəhrdə tənbihi-amdır.
Qovğayi-Kərbəla xəbərin, səhl sanma kim,
Nəqzi-vəfayi-dəhrə dəlili-təməmdir [101, s.55].*

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, sovetlər dönəmində Füzulini panteist şair adlandıranlar da var idi. Lakin Füzulinin panteist kimi səciyyələndirilməsi kobud səhvdir. Belə ki, panteizm xaliqlə təbiəti eyniləşdirmək deməkdir. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, Allah təbiətin içində əriyir. Füzuliyə görə isə, Allah yaradıcıdır, həyatı, o cümlədən təbiəti də o, yaratmışdır. Qədim yunan fəlsəfəsinin təsiri ilə belə yalnız nəticəyə gəlmək ən azından Füzuliyə qarşı haqsızlıqdır. Çünki qədim yunan inanclarında tanrılar dərk edilən varlıqlardır və müxtəlif obrazlarda və şəkillərdə təbiətin içindən təcəllə edirlər. Füzuliyə görə isə Allah dərkənməzdir, onu gözlə görmək mümkün deyil. Belə ki, Füzuli bir mütəsəvvifdir. Təsəvvüf əhlinə görə isə: *“Allah substansiyasının mövcud olduğu mütləq həqiqət aləmidir. Bu İlahi varlığın öz zatından ibarət əbədiyyət mərtəbəsidir ki, dərkəni mümkün deyil. Bütün sonrakı varlıq və aləmlərin başlanğıcı, səbəbi və idarəedicisidir. Mütləq Xalıqdır və hər şeyin həm sonrakı mənəvi, həm də cismani reallıqların varlığı Ona bağlıdır. Onun “Kun” (“Ol”) əmri və ilkin təcəllası ilə sonrakı aləmlər qərarlaşmışdır. Həmin ilkin təcəlladan “Aləmi-qeyb”, “Aləmi-cəbərut” və “Aləmi-mələkut” hasilə gəlmişdir. Bu aləmlər də əqli idraki, əqli və hissi yolla, məntiq və zahiri sübutlarla anlaşılmayan vəhdət aləmidir. Lövh-i-Məhfuz, külli-əql, Allahın ad və sifətlərinin sabit Qeyb aləmində, bütün ruhlər, külli-nəfs və s. isə Cəbərut və Mələkut aləmində yerləşir. Misal aləmi də adlanan bu aləmdə yerləşən ruhlər aləmini daxili bəsirət gözü və nurunu batini duyumda görmək olar” [14, s.21].*

Onu da qeyd etməliyik ki, sovet dönəmində bir qism alimlər Füzulinin mömin bir şəxsiyyət, güclü təqva sahibi olduğunu mətnaltı şəkildə, bədii piryomlarla göstərməyə çalışmışlar. Məsələn, görkəmli Azərbaycan alimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov “Füzuli düşünür” məqalələr məcmuəsində olduqca yumşaq bir şəkildə Füzulini ateist, materialist adlandırsa da, məqalələrinin bəzi məqamlarında Füzulinin ateist-materialist olduğunu inkar edir və sətiraltı mənalarla Füzulinin dindar bir şair olduğunu bəyan edir. Alim yazır: *“Şairimizin son tədqiqatçılarından demək olar ki, hamısı, o cümlədən Azərbaycan füzuliyünaslarından professor Həmid Araslı Füzulinin sufi, təriqətçi şair olmadığını söyləyirlər. Bir halda ki, belədir, biz Füzulinin sufizmə olan münasibətini də aydınlaşdırmalıyıq. Yoxsa belə güman etmək olmaz ki, şairimiz guya sufi ideyalara tamamilə laqeyd olmuş və zəmanəsinin çox yayılmış bu görüşləri ilə toqquşmadan, ondan təsirlənmədən dünya baxışında anadangəlmə yeni bir yol tutmuşdur. Əksinə, elə də güman etmək olmaz ki, guya Füzuli bütün yaradıcılığı boyu sufizmin təsiri altında olmuş və ondan yaxa qurtara bilməmişdir.*

Hələlik ki, Füzulinin sufizmə münasibəti haqqında bir-birindən ciddi surətdə fərqlənən əsas iki nöqtəyi-nəzər görürük ki, bunların hər ikisi də birtərəflidir. Birinci nöqtəyi-nəzər budur ki, Füzuli guya son nəticədə sufizmə qapılmış, transendental bir eşq yolunu tutmuşdur (Məsələn A.Qaraxan öz tədqiqatında belə nəticəyə gəlir).

[A.Qaraxan Türkiyə füzulışünasıdır. S.Ə.] Bu nöqteyi-nəzərlə razılaşmaq mümkün deyil.

İkinci nöqteyi-nəzər də budur ki, guya Füzulinin təsirləndiyi sufizm xüsusi bir sufizm, guya əsasən materialist görüşlü bir sufizm olmuşdur və Füzuli də bu materializmi davam və inkişaf etdirmişdir, guya sufi idealizminin Füzuliyə heç bir təsiri olmamışdır. Məsələn, tənqidçi Orucəli Həsənov “Mütəfəkkir şair” sərəlvhəli məqaləsində Füzulini dönə-dönə sözün müasir mənasında ateist-materialist adlandırır. Belə bir mülahizə ilə qətiyyənlə razılaşmaq mümkün deyildir” [134, s.100-101].

Göründüyü kimi, Məmməd Cəfər Cəfərov kimi alimlərimiz sosializm ideologiyasının təzyiqi altında ateizmi təbliğ etməyə məcbur olsalar da, sətiraltı sözlərlə Füzulinin həqiqi mənadə kim olduğunu oxuculara anlatmağa çalışmışlar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Füzuli irfan şairi idi. O, ilk növbədə Yaradanın aşiqi idi və müqəddəs Qurani-Kərimin “əş-Şüəra” surəsinin: “Müşrik və kafir şairlərə gəlincə onlara yalnız azğınlar uyar. Məgər görmürsənmi onlar hər bir vadidə sərəkərdən gəzib-dolaşırlar. Hər tərəfə meyl edir, birinin yalından mədh, digərini isə əbəs yerə həcv edirlər. Onların etmədikləri şeyləri deyirlər. Ancaq iman gətirib yaxşı işlər görən, Allahı çox zikr edən və zülmə uğradıqdan sonra intiqam alanlardan başqa. Zülm edənlər isə hansı dönüşə dönəcəklərini mütləq biləcəklər” – ayələrinə uyğun öz ədəbi fəaliyyətini qurmuş və daim bu mübarək ayələrə əsaslanmışdır.

V.Şekspir İngiltərədə intibah dövrü deyilən bir dövrün yetişdirməsi idi və əsərlərini əsasən antik yunan müəllifi Homerin üslubundan istifadə edərək yazdığına görə, daha doğrusu, Homerin üslubunu yenidən poeziyaya, dramaturgiyaya gətirdiyinə görə intibah dövrünün ən yüksək zirvəsində dayanan bir sənətkar kimi dəyərləndirdi. Məsələ burasındadır ki, Şekspirin bütün əsərləri əsasən kral saraylarından və yaxud rütbəsi, vəzifəsi yüksək insanlardan bəhs etsə də, daha doğrusu kasıb-kusuba aid kiçik bir element olmasa da, sovetlər dönəmində də dahi rus mütəfəkkiri L.N.Tolstoyun təbirincə desək, cəfəngiyyatdan başqa bir şey yazmayan Şekspiri ilahiləşdirirdilər və iş o yerə çatmışdı ki, Mövlana Füzulinin bütün dünyaya səs salmış, məhz avropalıları heyretə gətirmiş “Leyli və Məcnun” əsərini Şekspirin “Romeo və Cülyetta” faciəsinə bərabər tuturdular. Məsələ burasındadır ki, Şekspirin baş qəhrəmanı Romeo sevgilisi Cülyettanın qardaşını öldürür, Məcnun isə dostu Nofəl, Leylinin atasının ordusu ilə savaşırkən bu savaşı istəmədiyini söyləyir və onu divanə hesab etdiyi üçün qızını ona verməyən Leylinin atası üçün dua edir. Bizcə, şərhə ehtiyac yoxdur. Yəni qəlbi kin püskürən, daim bütün dünyanı qanda çalxalayan ingilis xalqının ən böyük sənətkarı Şekspir və sülhsevər, tolerant, bütün bəşəriyyəti bağrına basan Həzrət Məhəmməd (s.ə.s) ümmətindən olan, həyat və yaradıcılığını onun şəriəti və təqvası əsasında quran bir türk mütəfəkkiri Mövlana Füzuli. Bundan əlavə, Şekspirin eşq qəhrəmanları güclü şəhvət hissilə bir-birinə bağlı olduqları halda, Füzuli qəhrəmanları abır-həyə göstəricisi olan iffətlə bir-birinə bağlıdır. “Leyli və Məcnun” poemasında liriklik ən parlaq ifadəsini tapmış, Leyli ilə Məcnunun timsalında bütün bəşər övladının ən yüksək və humanist sifətləri təcəssüm etmişdir. Buna görə də “Leyli və Məcnun” təkcə müsəlman Şərfinin deyil, dünya ədəbiyyatının ən şah əsəridir. Bu səbəbdən

də Mövlana Füzuli ilə Şekspirin fərqi günəşlə daxmada yanan zəif işıqlı çırağ kimidir.

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Bakı ədəbi mühitinin şairləri yuxarıda qeyd olunduğu kimi türk əsilli şairlərdən Nizamini, Nəsimini, fars şairlərindən Rudəki, Ömər Xəyyam, Sədi və Hafizi sevərək mütaliə etsələr də, Mövlana Füzulini özlərinə ustad seçmiş, ondan bəhrələnmiş, ondan qidalanmış, ondan öyrənmişlər. Məsələn, “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərindən biri Hacıəli Pərişanın (1876-1944) yaradıcılığının böyük bir hissəsini Füzuliyə nəzirələr, təxmislərdən ibarətdir. Məsələn, “Vətənimdir” təxmisi şairin Füzuliyə nə qədər bağlı olduğunu, ondan ilhamlandığını bəyan edir:

*İstədim sübh vüsalın ola bağlı çəmənim,
Qismət oldu şəbi-hicrün qəmü dərdi ələmim.
Qaldı didarüvə həsrət dili-məhzuni-mənim,
“Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim”* [27, s.200].

Bakı ədəbi mühitinin yetişdirmələrindən biri Məhəmmədəli Şəfai (1890-1967) də Füzulinin çox böyük mənada vətən sevgisi ilə ovsunlanmış və həmin müəzzəm sənət əsərinə təxmisi yazmışdır:

*Eşq divanəsiyəm bişələr olmuş çəmənim,
Riştəyi-eşq ilə zəncirlənib nəxli-tənim.
Fəriqəm əql qəmindən, nə qənim var mənim
“Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim”.*

*Hər məcaz əhlinə aşiq demək olmaz, ey dil,
Eşq sahiblərinə can gərək olmaz, ey dil,
Bax yanan atəşə pərvanə tək olmaz, ey dil,
“Canı canan diləmiş verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyalim, ol nə sənindir nə mənim”.*

*Can xilasım diləməm qeydi-qəmin tövqündən,
Xoşdur üşşaqə bəla riştəsi məşuqündən.
Qaynaşır şişeyi-qəlbim ələmin zövqündən,
“Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqündən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim”.*

*Yox Şəfai, deyiləm aşiqi hər əyyarın,
Can fədayəm rəhi-eşqində fəqət əxyarın,
Yağsa da başıma tiği-sitəmi ağyarın,
“Edəmən tərək Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim”* [27, s.318-320].

Bəs təxmisi nədir? Fikrimizcə, bu suala ən gözəl cavabı akademik Bəkir Nəbiyev verib: “Təxmisi ərəbcə “xəmsə” (beş) sözündən olub, beşləmə deməkdir. Yaxın Şərq, o cümlədən də Azərbaycan şeirinin çox işlənən şəkillərindən biridir. Təxmisi bir qayda olaraq iki şairin kəlamının bir-birinə qovuşduğu xüsusi növ

beşləmədir. Birinci şair və ikinci şair terminlərini şərti qəbul etsək, təxmisdə ikinci birincinin ürəyəyatan bir qəzəlidən o qədər təsirlənmiş olur ki, onun ruhu, obrazlar aləmi, sənətkar tapıntıları ilə xeyli müddət yaşayır, qəzəldə oxuduğu və özünün də ürəyində olan fikir və duyğulardan, onların ifadə tərzindən böyük zövq alır, rədif və qafiyələrini dönə-dönə özü üçün vird edir. Birinci şairin ruhunu şad, özünün də onun kəlamı ilə dolmuş qəlbini bir növ “azad” etmək üçün çox təsirləndiyi həmin qəzəlin bir beyti zəminində xüsusi beşləmə bəndlər yazır. Beləliklə, təxmisin hər bəndindəki ilk üç misra şairin, son iki misra isə birincinin olur. Təxmis yazanın ustalığı da onun hər bir ayrıca götürülmüş bənddə öz misraları ilə qəzəlin müvafiq beytləri arasında həm forma və ahəngdarlıq baxımından, həm də fikir və məzmun baxımından ardıcılığa, uyurluğa, hətta daxili vəhdətə nail olması ilə ölçülür. Məhz bu fikri-bədii vəhdət əldə edildikdə, təxmis müəllifinin müvəffəqyyəti danılmazdır. Ona görə də hazır mükəmməl təxmisdən söhbət gedərkən bölgü aparılması (misraların üçü kimin, ikisi kimindir) caiz deyil, təxmis özünəməxsus poetikası, tələb və şərtləri olan tam bir bədii aləm, bir bədii vahiddir və onu bu zəmində təhlil etmək lazımdır” [163, s.246-247].

Təkcə Bakı ədəbi mühitində deyil, zamanında bütün ölkə boyu çox tanınmış Əbdülxalıq Cənnəti Füzuli əsərlərinə onlarla nəzirə yazmışdır. Lakin Füzulinin “Söz” rədifli əsəri sözün dəyərini bildiren özlüyündə ayrıca heyrətamiz poetik bir xəzinə olduğu üçün Füzuli sərəçşməsindən qidalanan Cənnəti bu qəzələ lətif bir nəzirə yazmışdır:

*Guşü huşum bir sədəfdir lö-löyi-şəhvar söz,
Zövq alır ruhum yetişcək guşimə həmvar söz.*

*Eyb guşi-müstəmedə ya ki, xud qafildədir,
Hansı məclisdə ki, görsən söylənir təkrar söz.*

*Çəkmək olmaz tiği-bürəran hər yetən kəctəb üçün,
Əksərin islah edər çün, tiği-cövhərdar söz [27, s.79-80].*

“Məcməüş-şüəra”nın ən fəal üzvlərindən biri Səməd Mənsur da Füzuliyə çoxlu nəzirələr yazmışdır və “Söz” rədifli bu şah əsərə özünəməxsus rəng vermişdir:

*Bir sədəfdir qəlbi-danişvər, düri-şəhvar söz,
Əqlidir xurşidi-rəxşan, pərtövi-ənvar söz.*

*Sözdürür zi nəfs üçün əsbabi-sülh, alati-cəng,
Qəlbi-məcruhun şəfası, tiği-cövhərbar söz.*

*Rəhməti-Xəllaqə nail söz qananlardır fəqət,
Əql olan başlardı cənnət, təhtəhəl-ənhar söz.*

*Sözlə aləm tapdı xilqət, sözlə qeyb oldu şühud,
Cümlə əsrari-nihani eylədi izhar söz [27, s.204].*

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin növbəti yığıncaqları Əbdülxalıq Yusifin evində təşkil olunurdu. Buraya tanınmış şairlər, ədəbiyyat biliciləri və musiqiçilər dəvət alırdılar. Onu da qeyd edək ki, bu

ərəfədə Bakı ədəbi məclisinin yaradıcılarından, “Məcməüş-şüəra”ya illərlə rəhbərlik etmiş Cürmi başda olmaqla bir neçəsi dünyasını dəyişmişdi. Odur ki, bu poeziya məclisində ağsaqqal şairlərlə yanaşı, gənc şairlər də iştirak edirdilər. Çox gənc olmasına baxmayaraq, ruhoxşayan şeirlərlə oxucularını, dinləyicilərini heyran edən Əliağa Vahid də onların arasında idi. Əbdülxalıq Yusif üzünü Əbdülxalıq Cənnətiyə tutub deyir: “Bir qafiyə aç”. Əbdülxalıq Cənnəti bir qədər fikirləşəndən sonra bu beyti söyləyir:

Piri-təbimdən cavanlar istəmişlər tazə söz,
Onların zənnimcə var təbində biəndazə söz.

Əbdülxalıq Yusif bu beytin davamını gətirir:

Arifən-billah olan hər gün yazar min tazə söz,
Sahibi-təbi-səlim yazmazdı biəndazə söz.

Əbdülxalıq Yusif beyti bitirən kimi üzünü gənc Əliağaya tutub deyir: “Oğlum, Əliağa, bəlkə arxasın sən gətirəsən”.

Gənc Əliağanın təbi coşur və təmkinlə sözə başlayır:

Təngidir qönçə-dəhanın, gec gəlir avazə söz,
Bir sənəmdir nazənin, qoymuş özünü nazə söz.

Sordum ağzın sirrini hər kimsədən, ey tazə gül!
Tapmadı, yüz min xəyal etdi bu məxfi razə söz.

Olmasa ustad bəzmində sözün, billah, qəbul,
Pirilər yazsın cavanlarçün yenə bir tazə söz.

Şeir qurtaran kimi Əbdülxalıq Yusif yerindən qalxıb gənc Əliağanı qucaqlayıb alnından öpür və deyir: “Əliağa, bundan sonra məclisimizin həm üzvü oldun, həm də vahid şairi. Mən ona VAHİD ləqəbi verirəm. İndi ki, belə oldu, bu qəzəlin möhür bəndindəki “billah” sözünü Vahid sözü ilə əvəz et:

Olmasa ustad bəzmində sözün, Vahid, qəbul,
Pirilər yazsın cavanlarçün yenə bir tazə söz”.

Həmin gündən etibarən gənc Əliağaya hamı Vahid deməyə başladı və o da az zaman içində elə bir şöhrət qazandı ki, özü buna heyrət elədi [Bax: 46, s.42-43]. Bu da kimsəyə sirr deyil ki, qəzəlləri Azərbaycan xanəndələrinin repertuarında müstəsna yer alan XX əsrin misilsiz qəzəlxan-şairi Əliağa Vahidin fitri istedadı məhz dahi Füzuli günəşinin şəfəqləri altında yüksəlmişdi.

Ümumtürk aləminin poeziya günəşi Füzuli artıq beş yüz ildir ki, Azərbaycan şairlərinə təmənnəsiz dərslər verir. Əliağa Vahidin təbirilə desək, əgər hər poeziya yaradıcısı onun intəhasız dərya ümmanından bir damcı götürübsə, çox xoşbəxt bir insandır. Və bu da danılmaz həqiqətdir ki, bütün Azərbaycanda olduğu kimi Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri də onun şeir bağçasından əbədi solmayan güllər-çiçəklər dərmiş və onların ətri ilə şeir ümmanlarında öz xəyal qayıqlarını üzdürmüşlər.

Nəsrəddin Qarayev “Poetik məclislər” kitabında “Məcməüş-şüəra”nın rəsmi olaraq 1915-ci ilə kimi fəaliyyət göstərdiyini yazsa da, bu ədəbi məclis fəaliyyətini XX əsrin otuzuncu illərinə qədər fasilələrlə olsa da, qeyri-rəsmi şəkildə davam etdirmişdir. Tədqiqatçı Günel Səfərova “Abşeron şairləri haqqında ilk memuarlar” adlı məqaləsində yazır: “Çoxsaylı xəfiyyə və casuslara görə “Məcməüş-şüəra”nın

məclislərini normal keçirmək olmurdu və buna görə də məclisdə oxunan şeirlərin də siyahısını tərtib etmək mümkün deyildi. 1922-ci ildən sonra şairlər nəinki bir-birinə qonaq getməyə, hətta bir-birinə yaxınlaşmağa belə qorxudular” [210, s.122]. “Məcməüş-şüəra”nın son ağsaqqalı Əbdülxalıq Yusifin 1924-cü ildə vəfatı isə ədəbi məclislər epoxasının bitdiyindən xəbər verirdi. Heç təsadüfi deyil ki, Məşədi Azərin şəxsi arxivində qorunan Şahin adlı bir şairin hüzn dolu, “Tərki-Misir tən qılıb Yusif mülkün bir canı-pak” misrası ilə başlanan şeirində Əbdülxalıq Yusifin vəfatı bir milli faciə kimi dəyərləndirilmişdir [Bax: 199].

Lakin buna rəğmən Füzuli təsiri Bakı ədəbi mühitində itməmiş, bakılı şairlər dahi şairin əsərlərinə nəzirə və təxmislər yazmış, ondan təzminlər etmişlər. Yəni bu ənənə XX əsrin sonlarına qədər yaşamışdır. Əgər Əliağa Vahid “Füzuli məktəbinin sonbeşiyi” adlandırılmışdırsa, onun ənənədən qidalanan sənət meyarları artıq onun ardıcılığının yaradıcılığında yaşamışdır. Görkəmli Füzulişünas Lalə Əlizadə “Böyük Füzulinin yadigarı” əsərində bu xüsusda yazır: “Onun sənəti Süleyman Rüstəm, Mirmehdi Seyidzadə, Əliağa Bakir, Ələkbər Şahid, Hacı Mail kimi qəzəldə qələmlərini sınayan şairlərimizin yaradıcılığında öz davam və inkişafını tapmaq və problematikasına görə şaxələnmək üçün də imkan və şərait yaratmış olur” [85, s.10].

Sevindirici haldır ki, müstəqillik illərindən etibarən təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın hər yerində Füzuli şeirinə qayıdış və bu ənənənin bərpası tendensiyası izlənilməkdədir.

Fəsildə irəli sürülən mülahizələri və əldə etdiyimiz elmi nəticələri “Çar Rusiyası dövründə Bakı ədəbi mühiti”, “Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi məclislərinin yaranması və inkişafında rolu” və “İskəndər bəy Məlikov” kimi məqalələrimizdə ümumiləşdirmişik [Bax: 202, 203, 214, 73].

III FƏSİL

“MƏCMƏÜŞ-ŞÜƏRA” ƏDƏBİ MƏCLİSİ VƏ ONUN ƏDƏBİ-TARİXİ PROSESDƏ YERİ

3.1. Ədəbi məclisin yaranmasını şərtləndirən ədəbi-tarixi-ictimai amillər və şəxsiyyətlər

Ədəbi məclislərin yaranması bir sıra ədəbi-tarixi amillərlə bağlı olmuşdur. Bunlardan ən əsası, təbii ki, milli poeziyanın inkişafı, tərəqqisi, zamanla səsleşməsidir. Digəri və ən əsası isə Azərbaycan şeirinin nüfuzunu qorumaq, klassiklərimizin tək Şərq aləmində deyil, dünya miqyasında tutduğu mövqeyi müdafiə etmək, daha da yüksəklərə qaldırmaq zərurətindən doğurdu. Eyni zamanda yaradıcı şəxslərin sıx ədəbi əlaqələrin sayəsində Azərbaycanın ədəbiyyat xəzinəsi daha da zənginləşirdi. Bu da gələcək nəsillər üçün dəyərli miras, ədəbi tənqidçilər və ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri üçün çox qiymətli ərməğan idi.

Həmçinin ədəbi məclislər burada iştirak edən qocaman və orta yaşlı sənətkarların gənc istedadları üzə çıxarmasına da rəvac verirdi. Onların əksəriyyəti görkəmli şairlərin qarşısında ilk dəfə şeir oxuyur, artıq zəngin ədəbi irsə malik olan sənətkarlar da onları dəstəkləyir, onlara ruh verirdi.

Təsadüfə deyil ki, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ən görkəmli şairi sayılan ustad sənətkar Seyid Əzim Şirvaninin öz təklifi ilə yaradılan “Məcməüş-şüəra”nın yığıncaqlarına tez-tez gəlməsi, o zaman çox gənc olan Ədülxalıq Yusifi, Əbdülxalıq Cənnətini tərifləməsi, yaxud Ordubaddakı “Əncümənüş-şüəra”nın rəhbəri Hacığa Fəqir Ordubadinin on beş yaşlı Hüseyn Nadim Naxçıvaninin şeirlərini ona göndərməsi və onun da demək olar ki, yeniyetmə olan Hüseyn Nadim Naxçıvani haqqında xoş sözlər deməsi təbii ki, gənclərə ruh vermiş, onları daha da şövqlə, daha böyük coşqu ilə yazıb-yaratmağa səfərbər etmişdi.

Ədəbiyyatşünas Həmid Məmmədzadə bu barədə yazır: *“Ədəbi məclislər bir növ ədəbiyyat məktəblərinə çevrilmişdir. Onlarca istedadlı şairlər həmin ədəbi məktəblərdə yetişmiş, ilk şeirlərini bu məclislərdə oxumuşlar, məclisin başında duran ustad şair gənc istedadların qayğısına qalır, müəyyən şeir formalarının yaranmasında onlara istiqamət verir, aralarında bir növ yarış təşkil edilirdi. Bunun üçün o, klassik şairlərin məşhur qəzəlinə nəzirə, təxmis yazmağı onlara tapşırır və məclisin yığıncaqlarında oxutdurub, qiymət verirdi”* [166, s.4].

XVIII əsrin axırları XIX əsrin əvvəllərindən etibarən indiki Azərbaycan ərazisi və ümumilikdə Cənubi Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilər Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunandan sonra Azərbaycan kəndli və zəhmətkeşləri keçmiş zamanlarda quldarlıq dövründə olan bir vəziyyətə düşdülər. Şura hökumətinin təqiblərinə məruz qaldığı üçün 1927-ci ildə vətəni tərk edib qardaş Türkiyəyə mühacirət etmiş Hüseyn Baykara səkkiz il müddətində arxiv materialları əsasında qələmə aldığı “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” kitabında yazır: *“1829-cu ildə Cənubi Qafqazı təftiş etmək üçün göndərilən senatorlar Meçnikov və Kutaysov yoxlamanın nəticəsini raportlarında belə bildirdilər: “Yüz minlərlə xalqın hüququ, namusu və mülkü komendantların kefinə tabedir. Xanlar dövründə əsasən, vergi toplananda və başqa mükəlləfiyyətlər istəniləndə mahaldakı adət və ənənə, ictimai vəziyyət və mülahizələrə əməl olunduğu halda, komendantlar bu məsələlərdə kar və kordular”* [16, s.27].

Həmin senatorlar Tiflisdən o dövrdə Rusiya imperiyasının ədliyyə naziri D.B.Daşkova göndərdikləri raportda yazırdılar: *“Bu vaxta qədər topladığımız məlumatdan aydın olur ki, bilavasitə Gürcüstan ərazisində hər cür pislik və rəzalət həddini aşaraq son dərəcəyə gəlib çatmışdır. Müsəlman vilayətlərindəki idarəyə gəlincə, burada idarə edənlərin zülmü ilə idarə olunanların məzlumluğu təsəvvür olunmaz dərəcədə faciəli şəkildə olmuşdür. İnsan ləyaqəti tapdalanmış, ədalət tamamilə unudulmuş, qanunsuzluq, cinayət, qərəzçilik, rəislərin özbaşnalığı dəhşətli bir şəkildə olmuşdür”* [16, s.27].

Lakin azərbaycanlılar zənci kollektivi kimi bir xalq olmadıqlarına görə 1830-cu ildə Balakəndə, 1831-ci ildə Lənkəranda, 1837-ci ildə Qubada, 1838-ci ildə Şəkiddə, Şuşada üsyana qalxmış və zaman-zaman bu üsyanlar şiddətlənməyə başlamış, bu səbəbdən də rus çarı II Aleksandr 1861-ci ildə bütün imperiya boyu köləlik rejiminin ləğv edilməsinə fərman vermiş, yuxarı fəsillərdə deyildiyi kimi torpaq mülkiyyəti fərmanını imzalamışdır. Rus çarı bu fərmanları imzalayandan sonra hələ bir müddət meşşan və harın çar məmurları buna əməl etməsələr də, az da olsa, Peterburqun özündə hüquq fakültələrini bitirən azərbaycanlı ziyalılar qanunları çox yaxşı

bildiklərindən məhkəmələr vasitəsilə xalqın hüququnu özünə qaytarmış və xalq vergi verməklə öz torpağına sahib ola bilmişdir.

Bu dövrdə, daha doğrusu 1829-cu il avqustun 2-də Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi və bununla Azərbaycanda Avropa tipində məktəblər açmağın rəsmi tarixi başlandı. Bu nizamnaməyə uyğun olaraq Şuşada (1830), Şəkiddə (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxıda (1837), Naxçıvanda (1837) rus dilində qəza məktəbləri açıldı. Lakin dərslər rus dilində tədris olunsa da, məktəblərin tədris planına türk, yəni Azərbaycan dilində də fənn salınmışdı. Bu da öz növbəsində həmin məktəblərdə təhsil alanların milli məfkurəsinin inkişafı üçün elə müsbət nəticələr əldə etdi ki, həmin məktəblərin məzunları əsrin sonunda “rus-müsəlman” məktəbləri adı altında ana dilində məktəblər açmağa nail oldular. Belə ki, bu məzunlardan biri də Şamaxı qəza məktəbinin əlaçı tələbəsi Həsən bəy Zərdabi idi ki, illər sonra XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının milli məfkurəsinin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan “Əkinçi” qəzetinin nəşiri oldu. 1830-cu illərdə kəndlilərə feodal münasibətlərin ləğv edilməsi, neft sənayesində intizam sisteminin aradan götürülməsi, eyni zamanda Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakı-Poti xəttinin istifadəyə verilməsi ilə Ümumrusiya ticarət yolunun Bakıdan keçməsi ilə dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Bütün Abşeron yarımadası boyu, o cümlədən Bakı şəhəri və onun yaxın kəndlərində neft sənayesi regionun hər cəhətdən sürətli inkişafına səbəb oldu.

Tək Bakı şəhərində deyil, bütün Zaqafqaziyada aradan qaldırılan iqtisadi böhran burda yaşayan bütün xalqların, o cümlədən sayca başqa xalqlardan qat-qat üstün olan Azərbaycan xalqının mədəni həyatında dəyişikliklərə səbəb oldu. XIX əsrin ikinci yarısında bir sıra əlamətdar hadisələr baş verdi. Məsələn, 1874-cü ildə Hacı Səid Ünsizadənin təşəbbüsü, Seyid Əzim Şirvaninin və Cəlal Ünsizadənin yaxından iştirakı ilə Şamaxı şəhərində yeni üsullu “məclis” məktəbi açıldı. 1879-cu ildə Bakı milyonçusu Seyid Mirbabayevin vəsaiti ilə Qori şəhərində “Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası”nınin nəzdində “Azərbaycan şöbəsi” fəaliyyətə başladı. Bu şöbə öz növbəsində 1881-1917-ci illər ərzində 250 azərbaycanlı müəllim hazırladı. 1887-ci ildə H.Mahmudbəyov və S.M.Qənizadənin təşəbbüsü ilə Bakı şəhərində doğma ana dilində “rus-müsəlman” məktəbi fəaliyyətə başladı. 1892-ci ildə M.T.Sidqi Ordubad şəhərində “Əxtər”, 1894-cü ildə isə Naxçıvan şəhərində “Tərbiyə” məktəbini yaratdı. 1883-cü ildə El atası Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakı şəhərində İtaliya memarlarına olduqca möhtəşəm bir teatr binası inşa etdirdi ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan xalqının mədəni həyatında mühüm rol oynadı.

Beləliklə, Bakı şəhəri 1880-ci illərdən etibarən Zaqafqaziyanın təkə iqtisadi deyil, həm də mədəni mərkəzi kimi mühüm rol oynamağa başladı. Bunda Azərbaycan xalqının tərəqqisini qətiyyənlə istəməyən çar Rusiyası yox, Azərbaycan xalqını işıqlı bir gələcəyə aparan maarif və savad çiçəyinin gün-gündən ətirlənməsinə çalışan azərbaycanlı xeyriyyəçilərin əvəzsiz xidmətləri var idi. Çünki neftlə zəngin Bakı şəhərində doğulub böyümüş, əvvəllər fəhlə, arabaçı, bənnə, manifaktura alverçiləri kimi peşələrlə məşğul olmuş, heyrətamiz dərəcədə zəhmətkeş, işgüzar milli burjuaziya əzab-əziyyətlə qazandıqları pullarla sosializm ideologiyasının uydurduğu kimi dəbdəbəli həyat sürməyə deyil, xalqın maaflənməsi, savadlanması, iqtisadi rifahının çiçəklənməsi üçün çalışırdı.

Sona Xəyalın qeydlərinə görə, “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi 1860-cı ildə yaranmış, 1880-ci ildən isə tərəqqi yoluna düşmüş, dərin ictimai məzmun daşımağa başlamışdır. Məhz 1880-ci ildən sonra “Məcməüş-şüəra”ya üzv olan şairlərin yaradıcılığına nəzər salarkən biz bu dövrdə baş verən hadisələri, zəmanənin əks-sədasını bir güzgü kimi görürük. Onların şeirlərində xalqımıza məxsus mənəvi qüdrət, bəkarət, paklıq, ülvilik poetik ifadəsini tapır, Azərbaycan xalqının keçmişini varaqlanır və gələcəyinə ümidlə baxılır, Bu barədə “Məcməüş-şüəra”nın nisbətən gənc üzvü Mirhəsən Münsif (1841-1940) belə yazır:

*Bakının bir unudulmaz sərvəti var,
Yazmayıb indiyədək bircə müvərrix ani.
Bakı şairlərinin şeirin oxursa hər kim,
Şübhə yoxdur ki, olur aşıqi-sərgərdani.
Birisi Yusif – onu Həzrəti-Yusif görsə,
Tərki-Kənan eləyib Misrin olar sultani... [110, s.94]*

Bakılı xeyriyyəçilər müqəddəs Qurani-Kərimdə tez-tez təkrarlanan: “...Və əqaməs-sələtə və atəz-zəkətə...” (“...Namaz qılın və zəkat verin...”) hökmündən yararlanıb Bakının kasıb zümrəsini dirçəltmək istəyirdilərsə, bakılı şairlər şeirləri ilə kasıblara təsəlli olur, kövrək notlarla onların halına acıyırdılar.

Yəni Bakı ədəbi mühitini formalaşdıran təkcə klassik ənənənin qorunması deyildi. Bu prosesdə ədəbi faktorla yanaşı, tarixi-ictimai amillər də əsas yer tuturdu.

Məsələn, Hacıəli Pərişan yaradıcılığının böyük bir hissəsini bu mövzuya həsr etmişdi və əsasən də kasıbların halına yandığı üçün yazırdı:

*Ey bəxti qarə, ey günü-gündən yaman kasıb,
Yox haluvə cəhandə bir yanan kasıb.*

*Bilməm zəmanə əhlinə axır nə etmişən,
Hər xoş sözün gəlir onlara çox giran kasıb [27, s.192].*

XIX əsrin sonunda, XX əsrin əvvəllərində gedən ədəbi prosesin iştirakçıları bir sıra ruhanilərin din pərdəsi altında min hoqqadan çıxdığını, avam xalqı aldadaraq riyakarlıqla var-yoxunu taladığını dəfələrlə vurğulamışdı. Səməd Mənsur belə sənətkarların ən öndə gedənlərindən idi. O, bir çox əsərlərində münafiq din xadimlərini ifşa edir, bütün eyiblərini bədii piryomlarla açıb göstərir, xalqa yalan satanları ifşa edirdi. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, heç də bütün din xadimləri fırıldaqçı və şarlatan deyildi. Onların arasında 80 ilahiyyat elminin hamısına bələd olan, Peyğəmbər (s.ə.s) və İmamların (ə) yoluna sadıq, insanları elm, təhsil almağa dəvət edən savadlı axundlar, əməlisaleh din xadimləri də var idi.

Səməd Mənsurun əhatəsində olan həmkarları, onun ən yaxın dostları Məşədi Azər, Əbdülxalıq Cənnəti, Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Haşım bəy Saqib ilahiyyat elmlərinə və Qurani-Kərimə olduqca mükəmməl bələd idilər. Savadsız mollalar belə iman sahibi olan milli ruhlu ziyalıların hüzurunda yalan danışmaqdan çəkinirdi.

Səməd Mənsur ehsan yeməkdən ötrü xalqın kütləvi şəkildə qırılmağını istəyən saxtakar din xadimlərini nəzərdə tutub və onların iç üzünü məharətlə açıb göstərərək xalqı ayılmağa çalışırdı:

Xəstəlik aləmi dutmuş, bir də bu müjdə, əvət,

*Xəlq ölər, süfreyi-ehsan düzələr, süfrədə at.
Ağ plov, turşu badımcan, cücə büryan, şərbət,
Yeyərəm, məst olaram, bixəbər, inşaallah!
Onda mən də olaram bəxtəvər, inşaallah!* [188, s.229]

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Bakının ən varlı kəndi Balaxanı idi. Balaxanıda neft yataqları başqa kəndlərdən daha çox idi. 1870-ci ildə çar Aleksandrın imzaladığı torpaq mülkiyyəti qanunu qüvvəyə minəndən sonra Balaxanı sakinləri neftdən gələn gəlirlə varlanmışdılar. Bu vulkan püskürməsinə bənzəyən gəlir balaxanlı kişilərin bir qismini meşşana döndərmişdi. Bu səbəbdən də buna çox tənqidi yanaşan Səməd Mənsur mənəm-mənəm deyən, lovğa, gündə bir məşuqə dəyişən balaxanlı neftxudaları güclü satira atəşinə tuturdu:

*Atdı kəməndi-eşqini tazə nigarə, parçanı,ım,
Xeyli məsafə yan verir köhnə nigarə, parçanı,ım.*

*Madmazael almaq, ay canım, layiq olarmı heç sənə,
Həştada çatmısan, gözün on beşə dikmişən yenə.
Get, burax evdəkini sən, axtar özünə bir nənə,
Ver günə, söykət özini köhnə divarə, parçanı,ım.*

*Afərin, ay balam, sənə, sən fığərə kəfilisən,
Kimsə deməz sənə saqın, zorbaların səfilisən.
Çünki seçilməmiş də sən Balaxanının vəkilisən,
Get giriş hər ticarətə, qalma kənarə, parçanı,ım* [136].

1915-ci ildən etibarən mövcud təlatümlü, fırtınalı hadisələrlə bağlı bir qədər üslublarını dəyişmiş, dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ifadə etmişlər. Belə ki, həmin ildə Türkiyənin Qars vilayətində rus və ermənilərdən ibarət ordu birləşmələri insanlığa sığmayan vəhşiliklər törətmiş, minlərlə türk-müsəlmanı ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmiş, evləri, obaları yandırmış, hər tərəfi xarabazara çevirmişdilər. Səməd Mənsur bu yırtıcılığı, eyni zamanda ruhanilərin bu qətlə biganəliklərini canlı poetik lövhələrlə belə ifadə etmişdi:

*Ey tiği-zalim ilə o Qars doğrayanları,
Vey ac, susuz, himayəsiz, evsiz qalanları.
Fəryadsız yetərsə fələklər qulağına,
Odları yaxsa, ahınızın asimanları.
Qafqazlılar qulağına yetməz fəğanınız,
Bikar bizdə kimdir eşitsin fəğanları.
Hər millətin həyatına baxsan olub onun,
Ruhani, əğniyə, ürəfa pasibanları.
Ruhlarımız qüsləvü heyzü cənabətə,
Sərgərmdir, daha nə deyim rövzəxanları.
Meydan ki, boşdu, yabların quyruğun eşin,
Ey mərd millətin canalı pəhləvanları* [135].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ərəfədə çar II Nikolay çox azğınlaşmış, müsəlmanların müqəddəs şəhərləri Kərbəlaya, Məşhədə top mərmiləri atdırmış, 1915-ci ildə Qarsa, Ərdəhana, Ərzuruma, Sarıqamışa 500 minlik qoşun göndərmiş

və yüz minlərlə günahsız insana qarşı qətliam törətdirmişdi. 1918-ci ildə isə məlum olduğu kimi ruslar, ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı tarixdə misli görünməmiş soyqırım törədilmişdi. Təbii ki, bu acınacaqlı hadisə bir çoxları kimi Səməd Mənsuru da olduqca pərişan etmişdi. Lakin müzəffər Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi ermənilərin, rusların, ermənilərin fitvası ilə Bakıya soxulmuş ingilislərin kürkünə birə salmış və Qafqaz İslam Ordusu ilə açıq-aşkar savaşa girə bilmədiklərindən savaş meydanından çəkilmişdilər. Odur ki, vətənpərvər şair daim zəfərlə bitən türkün savaşını bədii nidalarla bu şəkildə ifadə edirdi:

*Top nərəsi, qurşun səsi, at kişnəməsindən,
Köylər dağılar, evlər uçar qülqüləsindən,
Türk ordusu buysa ki, onun nərə səsinə
Aləm dağılar, vaz keç hökumət həvəsindən,
Qaçmaq günüdür, ingilis! Osman gəliyor. Arş!
Qaçmaqda Mıkırtıç sənə, Hartun sənə yoldaş.*

*Deyirdin Bakı, Dərbənd, Dağıstan sənə olsun,
Tiflis də sənə, Qars da sənə, Van sənə olsun,
“Hayrık” olasan, cümlə Hayastan sənə olsun,
Türk qoymadı, əfsus, bir ovdan sənə olsun,
Qaçmaq günüdür, ingilis! Osman gəliyor. Arş!
Qaçmaqda Mıkırtıç sənə, Hartun sənə yoldaş [104, s.40-41].*

Bu milli və dini ədavətə qarşı üsyançı mövqe tutan Səməd Mənsur olduqca sərt şəkildə Nikolayı və onun qulbeçələrini tənqid edirdi:

*Bilmirəm yeznəmizin işləri yaş oldu niyə?
Açılıb eybi bütün aləmə faş oldu niyə?*

*Fələki-ruyi-siyəh qıldı onu xanənişin,
Döndərib dul qarıya aldı əlindən hər işin.
O ki, top atəşinə tutmadı Məşhəd günəşin,
Gündən ürəkən gözü kor köhnə xəfaş oldu niyə?
Açılıb eybi bütün aləmə faş oldu niyə?*

*Yoxsa məzlumların haqqını pamal elədi?
Vəqfi əmlakımızı kəndisinə mal elədi?
Ya ki, məscidləri meyxanəyə timsal elədi?
Vedrelər quyruğuna, bağıruna daş oldu niyə?
Açılıb eybi bütün aləmə faş oldu niyə? [188, s.131]*

Onu da qeyd etməliyik ki, Səməd Mənsurun bədii irsində satira özünəməxsus yer tutur. Belə ki, o, Məhəmmədəli Sidqinin baş redaktoru olduğu və 1918-1919-cu illərdə buraxılan “Şeypur” adlı satirik jurnalın naşiri olmuşdur. Jurnal 14 nömrə buraxılmışdır və jurnalda bir neçə satirik şairlərlə yanaşı öz şeirlərini də dərc etdirmişdir.

O da C.Cabbarlının “Sevil” pyesindəki mənəviyyatını tamamilə itirmiş Balaşa bənzəyən, yəni öz təmiz, pak övrətlərini ayaqlar altına ataraq xəmiri tərbiyəsizliklə yoğrulmuş erməni arvadlardan yapışan, hər şeylərini onlara qurban verməyə hazır

olan, lakin erməni fahişələri tərəfindən aldadılaraq var-yoxları əlindən çıxan, mal-mülkləri talan edilən, özləri isə qaranlıq həbsxana divarları arasına salınan milli mənəviyyata zidd “kişi”ləri tənqid atəşinə tuturdu. Səməd Mənsur “Şeypur” jurnalının 1-ci sayında “Yaflım” imzası ilə məhz bu çox ağır problemə toxunaraq öldürücü satira nümunəsi yaradırdı:

*Əynimdə libasım urusi, pensinem əla,
Tazə jiletim, düymələri nöqrə, mütəlla,
Papuşlarım laklı, ayaq görməmiş əsla,
Ya Rəb, nə bilim, bir belə dövrən olacaqmış,
Şantan köçəcək, mənzili viran olacaqmış.*

*Könlümdə qalır yadın, əya nazlı Palerma,
Məşuqəli, mütribli, meyü sazlı Palerma,
Valeh sənə iranliyü, qafqazlı Palerma.
Evmizdə yeyib-içdiyimiz qan olacaqmış,
Ya Rəb, nə bilim bir belə dövrən olacaqmış [104, s.81-82].*

Şeirinin sonunda şair riyakar və qaniçən Stepan Şaumyanın necə bir dəhşətli cinayətkar olduğunu həmin satira atəşinə tutduğu mənfi obrazın dili ilə göz önünə gətirir və həmin mənfi tipin elədiyi əməllərdən nə qədər peşman olduğunu göstərir:

*Axdırdığın, ay bolşevik, al qan səni boğsun!
Pulsuz-pinəsiz içdiyən şampən səni boğsun!
Pislik niyə etdin a Şaumyan, səni boğsun!
İndi ki, yuvan xak ilə yeksan olacaqmış,
Ya Rəb, nə bilim, bir belə dövrən olacaqmış [104, s.82].*

Səməd Mənsur dövrü mətbuatda, o cümlədən “Bəsirət” qəzetində də Azərbaycan xalqına qarşı daşnakların, bolşeviklərin törətdikləri qətliamlara, eyni zamanda Azərbaycan firqələrinin düşməne qarşı birləşməməsinə qarşı öz etirazını güclü fəlsəfi, bədii tutuma malik ifadə vasitələri ilə bəyan edirdi:

*Yenə də idareyi-məmləkət belə getsə ki, maddi-nəzərdədir,
Düzəlar, demə, işimiz bizim görünür ki, eyni-xətərdədir.*

*Yenə Zəngəzur ara erməni kəsiyor da ümum cəmaəti,
Yenə düşmənin topu ev yıxır, yenə güllələr bu ciyərdədir.*

*Hələ də ayılmadı firqələr, bir olub da dəf edə düşməni,
Biri portfel arayır fəqət, biri fikri-sim ilə zərdədir.*

*Biri bolşevik, biri menşevik, biri eser, o biri bitərəf,
Nə bilim nələr, nə bilim nələr, nə bilim ki, iş bu nələrdədir [137].*

Əfsuslar olsun ki, xalqa yağı vədlər verən bolşeviklər ikinci dəfə hakimiyyətə gələndən sonra Leninin tapşırığı ilə 11-ci Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal edən gündən tarixi abidələrimizi, səcdəgahlarımızı, ibadətgahlarımızı dağıtmağa başladığı kimi, milli məfkurəmizə qarşı mübarizə aparmağa başladılar. Azərbaycan xalqı bir türk milləti olmasına baxmayaraq, milli dəyərləri məhv eləməkdən ötrü türkçülük millətçilik hesab olunmağa, zətən ədəbiyyatımızda milli mövzulara,

ideyalara yer vermək qadağan olunmağa, islamçılıq inkar edilməyə, onun mənəvi-əxlaqi imkanlarından imtina edilməyə güclü kompaniyalar başladı. Məsələ burasında idi ki, cümhuriyyət zamanında ruslara, ermənilərə yaltaq mövqedə olduqları üçün ədəbiyyat meydanından kənarlaşdırılan vətən xainləri üzdənirəq şura hökuməti hakimiyyəti ələ alandan sonra bu kompaniyalarda canla-başla iştirak etməyə, eyni zamanda Azərbaycana istiqlal bəxş edən insanlardan qisas almağa başladılar.

Bundan sonra isə ədəbiyyatımız ateizm ideologiyasının zərərli təsiri ilə rəngdən-rəngə, şəkildən-şəklə düşməyə başladı. Bolşeviklər hakimiyyətə gəlməmişdən qabaq xalqa yağlı vədlər verib xoşbəxt edəcəklərinə inandırmışdılar. Lakin 1920-ci ilin aprel ayının sonunda, yəni artıq Azərbaycan bolşevik ordusu tərəfindən işğal edilən zaman yerli bolşeviklərin iç üzü dərhal meydana çıxdı. Bolşevik məmurlar xalqa zülm eləməkdə, malını-mülkünü əlindən almaqda, hüququnu tapdalamaqda çar çinovniklərini geridə qoydular. Az bir zaman içərisində müsəlman məscidlərini, ziyarətgahlarını, xanəqahlarını dağıtdılar, yerlərində donuz fermaları inşa etməklə milli heysiyyatımızı təhqir etdilər. Hələ gəncliyindən bəri istiqlal arzusu ilə alışıb-yanan, bütün yaradıcılığı boyu bu müəzzəm ideyanın daşıyıcısı olan və 1918-ci ildə bu arzusuna qovuşan Səməd Mənsur, cəmiyyəti bir il on bir ay yaşamış Azərbayccan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra çox pərişan oldu. Odur ki, 1926-cı ildə qələmə aldığı “Həpsi rəngidir” şeiri bolşevik donuna girmiş şeytanların iç üzünü zəngin poetik lövhələrlə, sözlətlə ifadələrlə, mətnlətlə gedişlərlə, olduqca peşəkarcasına vücuda gətirdi:

*Uyma, ey dil, xəlqdə yoxdur sədaqət, rəngdir,
Məscidü meyxanə rəng, eyşü ibadət rəngdir.
Mey riya, məşuqə qəş, hüsnü vəcahət rəngdir,
Rəngdir hər dürlü matəm, hər məsərrət rəngdir,
Anla, ey əbnayi-xilqət, cümlə-xilqət rəngdir.*

*Görmədim bir zərri-xalis buteyi-nasutda,
Mənəvi min ləkkə gördüm ləldə, yaqutda,
Bigərəz insan olur görmək fəqət tabutda,
Builməzəm, varmı sədaqət aləmi-lahutda,
Azma fikrim, cümlə ecazü kəramət rəngdir.*

*Hər kəsin Cibrili kəndi qəlbidir, vicdanıdır,
Var isə insafı şəxsin, dinidir, imanıdır,
Bədnihad insanların öz nəfsi, öz şeytanıdır,
Lövhə-qəlbi arifin, ayatıdır, Quranıdır,
Mabəqi övhamıdır, şərü təriqət rəngdir.*

*Bir zaman vardı ki, mən həmfikr idim zöhhad ilə,
Sonra gördüm fərqi yoxdur zahidin cəllad ilə,
Dedim, əyyaş olmalı, ta gün keçə mötad ilə,
Cümlə eyşü nuşi gördüm müxtəlif fəryad ilə,
Anladım kim, zöhdü təqva, eyşü işrət rəngdir.*

*Qıl təsəvvür bir daha şairlərin xülyasını,
Aşiqi-zarın başında seyr qıl sevdasını,
Qəbri aç, göstər ona Şirinini, Leylasını,
Bir ayılsın da, düşünsün gördüyü röyasını,*

“Bax”, - deyər - həqqa, bütün eşqü məhəbbət rəngdir [187, s.111-112].

Şair burada “züqafiyəfeyn” (qoşa rədif) bədii ifadə vasitəsindən peşəkarlıqla istifadə etmişdir. Bu əsərdə “rəngdir” sırf rədif kimi işlənsə də, rədifdən əvvəlki, *sədaqət, ibadət, vəcahət, məsərrət, xilqət* sözləri qafiyələnir. Şair həm təkrirli rədiflə əsərin bədii gücünü artırır, həm də həmin qafiyələrlə şeiri xeyli rəvnəqləndirir. Şair bu əsərdə həm də bədii təkrirlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Klassik poeziyada buna “iştiaq” deyilir ki, bu da öz növbəsində bədii sözün zərifliyini təmin edir.

Əsərin avtoqraf nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan C-348 şifrəli əlyazmaya daxil edilmişdir [Bax: 189, s.141b, 142b, 143b].

Əslində bu neqativ ünsürlərin iyirənc simasını əks etdirən bu şeirdə Səməd Mənsur xalqın qanını soran bolşevik məmurlarla yanaşı, din pərdəsi altında xalqı aldadaaraq özlərini mələk kimi göstərən münafiq din xadimlərini də tənqid edir, təriqətləri də rəng hesab edib, bəşər övladının iblisə uyaraq hidayət yolundan azdığını, həyatı boyu niqablanıb rəngdən-rəngə düşdüyünü vurğulayır.

Səməd Mənsur olduqca qüdrətli bir şair olmaqla yanaşı, istedadlı maarifçi-publisist, iti qələmini neştərə çevirib hər niqablanmış ünsürün maskasını dəlmək qüdrətində olan peşəkar bir jurnalist idi. Onun istər bolşeviklər hakimiyyətə gələndə qədər, istərsə də sonra “İqbal”, “Səda”, “Bəsirət”, “Molla Nəsrəddin”, “Tuti”, “Zənbur”, “Ədəbi parçalar” və s. kimi qəzet və jurnallarda bir çox problemləri əhatə edən, xalqın ağrı-acısını göstərən şeirləri çap olunmuşdu. Lakin cəmiyyətin bir il üç ay ömrü olmasına baxmayaraq, çox bağlı qıfilları açmış, bir çox gizlilərə aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda öz zamanında xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunmuş “Şeypur” jurnalı Səməd Mənsurun istedadının və vətənpərvərliyinin parıltısını çox gözəl şəkildə bəyan etmişdir.

1918-ci il 5 oktyabrdan Bakıda “Molla Nəsrəddin”, “Tazə həyat”, “İqbal”, “Bəsirət”, “Tuti”, “Zənbur” və s. kimi mətbuat orqanlarında çıxış edərək zəngin təcrübə yığmış Məhəmməd Tağı Siqdinin redaktorluğu ilə “Şeypur” satirik jurnalı fəaliyyətə başlamış və 1919-cu il yanvar ayının 18-də sonuncu, on dördüncü nömrəsi çıxandan sonra bağlanmışdır. Jurnal bilavasitə xalqın problemlərini açıb göstərməyinə, neqativ qüvvələrin xalqa qarşı törətdikləri riyakarlıqdan, şarlatanlıqdan, möhtəkirlikdən, fırıldaqçılıqdan, eyni zamanda özlərini intiligent hesab edən əbləhlərdən, mənfur ermənilərin həyasızlıqlarını, tamahkarlıqlarını, sırtıqlıqlarını, eyni zamanda bir şeytan vəsvəsesi olduqlarını satira gücü ilə söhbət açmağına baxmayaraq, sovetlər dönəmində fəaliyyəti işıqlandırılmamış, məhz ermənilərə qarşı satira vasitəsilə sərt mövqe tutduğuna görə “əksinqilabçı mahiyyət daşıyan”, “türkçülüüyü” müdafiə edən bir orqan kimi Azərbaycan mətbuatı sıralarına daxil edilməmişdir. Halbuki, jurnaldakı materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra deyə bilərik ki, “Şeypur”a uzun illər birtərəfli, laqeyd münasibət bilavasitə onun mövzu-

ideya mündəricəsi, izlədiyi qayə ilə bağlı idi. İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafehinin ardıcıl müfəfiəçisi kimi çıxış edir, bu yolda heç nədən çəkinmir, qətiyyətli mövqe ortaya qoyurdu.

1860-cı ildə Seyid Əzim Şirvaninin təklifi ilə Məhəmməd Ağa Cürmi tərəfindən Bakı şəhərində “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi yaradıldı. Məclisin ilk yığıncaqlarında Məhəmmədəğa Cürmidən yaşda böyük şairlər Mİrzə Həsib Qüdsi (1828-1908), Mirzə Bağır (1810-1882), Əliməhəmməd Fəna (1817-1918), Mirzə Məhəmmədəli Binəva (1822-1892) iştirak etmiş, 1870-ci ildən etibarən isə Piri Həsən oğlu (1840-1928), İsmayıl Zəbih (1843-1928), Kərbəlayi Muxtar Bisəvad (1847-1938), Əbdülhəd Zəlil (1848-1890), Əsəd Pərvin (1848-1916), Ağakərim Salik (1849-1910), Məhəmməd Təqi (1849-1888), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Ruhulla Qafil (1854-1905), Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Əbdülhəmid Mina (1855-1926), Biqələm (1860-1930), Vəhhab Vəhib (1862-1907), Mikayıl Seydi (1862-1916), Ağadadaş Müniri (1863-1940), Atababa Hicri (1863-1922), Məhəmmədismayıl Asi (?-?), İbrahim Zülali (1869-1903), Mirzə Hadi Sabit (1868-1922), Səlim Səyyah (1869-1937), Məşədi Azər (1870-1951), Mirzağa Dilxun (1870-1912), Səməd Mənsur (1879-1927), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Novruz Neyyir (1870-1948), Seyyid Zərgər (1880-1920), Hacıəli Pərişan (1876-1944), Əliabbas Müznib (1882-1938), Əlipaşa Səbur (1885-1931), Həsən Səyyar (1891-1936), Əliəğa Vahid (1894-1965) və s. kimi üzvləri olmuşdur.

“Məcməüş-şüəra” poetik məclisinin adı müqəddəs Qurani-Kərimin “əş-Şüəra” surəsinin adından götürülmüşdü. Çünki bu məclisin üzvləri həmin surənin 227-ci ayəsində xüsusi fərqləndirilən “*iman gətirib yaxşı işlər görən, Allahı çox zikr edən*” şairlərdən olub, daim uca yaradanı mədh etmiş, onun sevdiklərini sevmiş, onun düşmənlərini nələtləmiş, yalandan kimisə tərif, yaxud həcv etməmiş, daim həqiqəti, doğrunu yazmışlar. Məsələn, Haşım bəy Saqibdən bir nümunəyə baxaq:

*Bu Hüseyin fəxr eləyir, zalim, anam Zəhradır,
Cəddi-pakımdı Muhəmməd, şəhi- “əv ədna” dur.
Atam, ol şiri-Xuda, aləmə həm Mövladır,
Qardaşım zəhr şəhidi, xələfi-Bəthadır,
Sən kimə fəxr eləyirsən, anova, ondan utan! [96, s.430]*

Yaxud,

*Zahid oxur şərabun vəslin hərəmzadə,
Mənəyi - “nəfi-nas” ə heç etməyür iradə [96, s.300].*

Nümunələr göstərir ki, Haşım bəy Saqib də “Məcməüş-şüəra”nın digər fəal üzvləri kimi klassiklərimizin saldıdığı möhtəşəm körpü ilə addımlayaraq müqəddəs Qurani-Kərimin mənə içində mənə olan mübarək ayələrinə bələd olmuşdu.

Haşım bəy Saqibin külliyatında müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin poetik təsdiqi olan misralar kifayət qədərdir. Bu da şairin müqəddəs Qurana dərin bələd olmasını, ayələrin mənasını anlamasını göstərir. Təsədüfi deyil ki, xeyriyyəçi, maarifpərvər, eyni zamanda mükəmməl biliyə malik olan Haşım bəy Buzovnadakı şəxsi mülkündə savad kursları açmış, yeniyetmələrə, gənclərə həm ilahiyyat, həm dünyəvi elmləri tədris etmiş, ərəb, fars, rus dilləri ilə yanaşı, müqəddəs Qurani-Kərimdən, həm də klassik ədəbiyyatdan dərs demişdir.

1995-ci ildə ilk dəfə olaraq Haşım bəy Saqib haqqında xatirələrlə əhatə olunmuş kitab “Boz-Oğuz” nəşriyyatında nəşr edilmişdir. Rəhimağa İmaməliyev bu kitabı yazdığı ön söz əvəzində yazır: *“Unudulan, xatırlanmayan, əsərləri nəşr olunmayan şair! Dövrünün ziyalı, zəkali şairi, həmçinin sözü mərdanə, sözü üzə kimi deməyi bacaran klassik şairimiz Haşım bəy Saqibin adı heç bir dərslikdə, müntəxabatda, ədəbiyyat tarixi ilə bağlı kitablarda yoxdur. Bu, əlbəttə, ola da bilməzdi! Çünki mənfur bolşevizmin, “sosializm quruluşu”nun siyasətini ifşa edən əsərlərin müəllifini heç bir nəşir vəzifəsi xatirinə nəşr eləyə bilməzdi! 1920-ci ilə qədər Bakıda, o cümlədən Azərbaycanda məşhurlaşan Haşım bəy Saqibin bir çox şeiri, xüsusilə “Kim-kimədir”, “Hər kəs öz keyfindədir”, “Necə ah eyləməyim” şeirləri, növhələri geniş yayılmışdı. Həmin şeir və növhələri yaşlı bakılılar, həmçinin din xadimləri, ruhanilər yaxşı xatırlayır, hətta əzbər bilirlər. “Çox parlaq, çox nurlu” mənasını verən Saqib təxəllüslü Saqibi unutmamaq olarmı?!” [95, s.3]*

Rəhim İmaməliyevin haqlı olaraq söylədiyi sözlərə rəğmən həmin kitabın 49-cu səhifəsində bir foto-şəkilə nəzər yetirmək kifayətdir ki, bu foto-şəkildə 1987-ci ildə Buzovna qəsəbəsində İmam Hüseyn əleyhissəlamdan ötrü təşkil olunmuş əzadarlıq məclisində məşhur kürdəxanlı dərviş-rövzəxan Əlisöhbət Haşım bəy Saqibin mərsiyəsini oxuyur.

Sovetlər dönəmində ədalətsizliklər, haqsızlıqlar tək Haşım bəyə qarşı yönəlməmişdi, bolşevizmi, Lenini, Şaumyanı, Kommunist Partiyasını, komsomolu tərənnüm eləməyənlər nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən silinib atılmış, bəziləri böhtana düşərək həbs olunmuş, bəziləri isə “epiqonçu”, “sxolastik ədəbiyyatla məşğul olan” damğası ilə damğalanaraq Azərbaycan ədəbiyyatına ziyan vuranlar kimi vurğulanmışlar.

Görkəmli əlyazmaşünas Məmmədəğa Sultanovun təşəbbüskarı və redaktoru olduğu, uzun illərdən sonra tanınmış ədəbiyyatşünas Əkrəm Bağirovun nəşrinə müvəffəq olduğu “Ağlaya-ağlaya gülən şairlər” toplusunun ön sözündə bu məsələyə belə münasibət bildirilir: *“Mərsiyə şairləri adı ilə damğalanıb, ədəbiyyat tarixinə salınmayan bu şairlərin yüksək sənətkarlıqla yazdıqları müxtəlif məzmunlu və mövzulu şeirləri onların poeziya tariximizdə özlərinə layiqli yer tutmasına haqq qazandırır”* [4, s.8].

Bütün varlığı, ruhu ilə iman sahibi olan Haşım bəyi dinsiz, imansız, bolşeviklər sevmirdilər. Bəlkə, elə bu səbəbdən də 11-ci Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal edəndən və Azərbaycanda qəddar bolşevik hökuməti qurulandan sonra yüzlərlə şeirini, mərsiyəsini, növhəsini gizlətməyə məcbur olan və artıq istədiyini yazı bilməyən şair ürəyini aldığı kədərdən, qüssədən, əsəb sarsıntılarından 1931-ci ilin dekabr ayında qəflətən vəfat edərək Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

Haşım bəy haqqında kiçik bir oçerk qələmə alan filologiya elmləri doktoru Ağarəfi Zeynalov yazır: *“Haşım bəy Saqib 1931-ci ilin dekabrında qəflətən vəfat etmişdir. Məzarı Bibiheybət qəbiristanlığındadır. Təəssüf hissi ilə deməliyik ki, 1931-ci ildə nəşr olunmuş dövrü mətbuat orqanlarının heç birində şairin nekroloquna rast gəlmədik. Və sonradan aldığımız məlumatdan (əlbəttə şifahi) bəlli oldu ki, dövrünün eybəcərliklərini, haqsızlıqlarını qamçılamaş şairin vəfatı ilə əlaqədar dövrü mətbuat susmuş, öz səhifələrində onun ölümünə yer tapa bilməmişdir”* [95, s.10].

Haşım bəyin yaradıcılığının bir qolunu da Kərbəla müsibətinə, İmam Hüseyin əleyhissəlamə, onun tərəfdaşlarına aid olan növhələr, mərsiyələr təşkil edir. Haşım bəy Saqib poetik təfəkkürünün gücü ilə mövcud ənənəyə yeni tərəvət gətirmişdir. Bundan başqa, Haşım bəy ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə bildiyi halda, hətta müasirlərinə nisbətən imkanı daxilində ərəb-fars tərkibli ifadələrdən istifadə etməmiş, Azərbaycan dilinin saflığına riayət etmiş, bacardığı qədər ən savadsız adamın belə anlayacağı qədər izafət tərkiblərini, feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkiblərini ən sadə və nizamlı şəkildə şeirin sintaksisinə uyğunlaşdırmışdır:

*İmtahandan sən haçan çıxdın, əzizim, can ilən?
Çaxmamış, dəm vurma hərgiz din ilə, Quran ilən.
Sən haçan durdun, oturdun bir zaman insan ilən?
Bəs, qulaq vermə bu xəlqin söhbəti-bicasinə.*

*Şərti var, əvvəl gərək bilmək ki, kimdir imam,
Sonra tutsun üz imamə, istəsin ondan məram,
Ayeyi-Qurana baxsan, göstərir bir-bir təمام,
Kəşf olub ya sureyi-“Taha”ya bax, ya “Yasin”ə!*

*Əmri-Həqqin arifi, yüz min bəla çəksin gərək,
Olmasın asudə bir ani, bəla çəksin gərək,
Aşına cövrün dəmadəm, aşına çəksin gərək,
Var əlində hər nə, - keçsin, baxmasın dünyasına.*

*Verdi birsi ümmətə qurban Əliyyə Əkbəri,
Birsi əldə toy hənəsi, Qasimi-gülpeykəri,
Eylədi tir ilə sirab ol Əliyyə Əsğəri,
Hərmələ getdi o tifli- müztərin dəvasinə.*

*Cənnətə layiq görüm sənsən Hüseyini-Kərbəla,
Canını Həqqin yolunda şövqlə qılmış fəda,
Səndə iman hardadır, hərgiz qalıbdır bir həya?
Sən kimə fəxr eyləyirsən, o edər Əbbasinə.*

*Kim keçər Əkbər kimi bir dülrüba dildaridən?
Xətmi-Peyğəmbər şəbihi, ayinə rüxsaridən?
Həm şücaətdə əzizi-Heydəri-Kərraridən?
Səbrə bax, kimdir, təəccüb etməsin Leylasinə.*

*Ağla öz əhvaliivə, kimdir deyən insan sənə?
Çöllərin heyvanı nifrət eyləyir hər an sənə,
Əhli-Quranəm demə, lənət edər Quran sənə,
Sən haçan qail olubsan məşərin bərpasına?*

*Saqiba, imanə gəl, biganəlikdən əl götür,
Əqlüvi yığ başuva, divanəlikdən əl götür,*

*Xabi-qəflətdən ayıl, məstanəlikdən əl götür,
Gözlərindən qan damar, kim baxsa kəc Mövlasinə!* [95, s.12-

13]

Bu növhədə Haşım bəy Saqib başda Həzrət Məhəmməd (s.ə.s) olmaqla Əhli-beytin (ə) kim olduğunu, Uca Allah yanında necə yüksək məqamda qərar tutduğunu, eyni zamanda onların şəcərəsindən olan Kərbəla şəhidlərinin də Uca Allah yanında çox uca mərtəbələrdə qərar tutduğunu bədii suallar və bədii nidalarla bəyan edir, eyni zamanda Yezid ibn Müaviyənin din pərdəsi altında gizlənmiş riyakar, rəzil bir insan olduğunu yüksək ustalıqla nümayiş etdirir.

Haşım bəy Saqibin bu səpkili növhələri, mərsiyələri kifayət qədərdir və sayları nə qədər çox olsa da, o, bu əsərlərin hər birinə ayrıca naxış vurmuş, heç vaxt təkrara yol verməmiş, eyni zamanda Kərbəla vaqiasinin mənzərəsini poetik sözün qüdrətilə olduqca canlı, təbii lövhələrlə canlandırmışdır.

Lakin Haşım bəy tək dini mövzulu əsərlərində deyil, bütün külliyyatında samballığı, müdrikliyi üstün tutmuş, heç zaman oxucusunu çətinliyə salmamış, poeziyanın lirik-fəlsəfi qanunlarının mühafizəkarına çevrilərək olduqca möhtəşəm əsərlər meydana gətirmişdir.

Bütün bu məziyyətlərinə rəğmən, Haşım bəy Saqib səbəbsiz yerə ittiham olunan, yaradıcılığı dövrün tələbi ilə sandıqlarda gizlədilən sənətkarlardan oldu. Lakin yetmiş il yatmış gerçək nəhayət də oyanaraq bir çox həqiqətləri üzə çıxardı və Haşım bəy Saqib də bu həqiqətlərin sırasında özünəməxsus bir yer tutmuşdur.

Haşım bəy Saqibin qızı Nuriyyə xanım 1931-ci ildə Haşım bəyə qarşı olan haqsızlıqlar ucbatından vəfatından sonra ailələrinə üz verən zillətlərdən və dayısının “xalq düşməni” kimi ləkələndiyi üçün öz başına gələn məşəqqətlər haqqında belə yazır: *“Ailəmə üz verən kədərlərdən biri də “xalq düşməni” damğası ilə həbs edilib həyatı söndürülən ziyalı ilə bağlıdır. Bir azdan sonra mən də, ailəm də dayımın “xalq düşməni” olmasına görə əziyyətlər çəkdik. Bu vəziyyət, peşəmdən uzaqlaşdırılmağında bir nəfərin müəyyən qədər “böyük rolu” olub. Yeri gəlmişkən onun adını çəkmək istərdim. Vaxtilə bakılının qapısında nökrəçilik edən, əli çörəyə çatandan, özünə güzəran, şərait yaradandan sonra bakılı şair Saqibin qızının – mənim sənət aləmində yolumu kəsən, müsabiqələrdə əlimdən tutub qovlayan həmin şəxs mənfur kommunistlər qarşısında yaltaqlanan, “xalq yazıçısı” Mirzə İbrahimov oldu. Neçə-neçə illər keçəndən sonra səhvini başa düşən şəxs kimi mənimlə salamlaşsa da, indiyədək bu xalq yazıçısını bağışlaya bilmirəm.*

İstər atama, istərsə mənim ailəmə Heydər Hüseynovun gözəl münasibəti olub. Azərbaycanın ən görkəmli alimlərindən biri olan Heydər Hüseynov Haşım bəy Saqib adlı bir şair, onun əsərləri, şəxsiyyəti ilə maraqlanıb, şairə, ailəsinə hörmət edilməsini həmkarlarına tapşırıb. Məhz onun təklifi ilə akademik M.A.Dadaşzadənin imzası ilə 1947-ci ildə atamın əlyazmalarını məccani olaraq Nizami muzeyi üçün apardılar və yəqin ki, həmin əlyazmalar muzeyin arxivindədir” [95, s.54-55].

Haşım bəy qəzəllərini Mövlana Füzulinin təsiri ilə yazmışdır və o, qəzəl janrında məharət göstərən şairləndəndir. Haşım bəyin qəzəl yaradıcılığına diqqət edərkən onun Füzulinin xətti ilə gələn zəngin tarixi təcrübəsinin məhsulu olduğunu görürük:

Yenə bu zülfüvi ruxsarə niqab eyləmişən,

Dili-divanəni bilmərrə xərab eyləmişən.

*Necə əbrulərivin tiğinə qurban olmuş,
Görürəm mən anı qan ilə xizab eyləmişən.*

*Rəşkdən guşeyi-meyxanədə xüim oldı şikəst,
Öpdi sağər təbüvi, əzmi-şərab eyləmişən.*

*Xəbər alma dili-sədpərəmi, düşmüş dildən,
Tiri-müjgan ilə əzbəs ki, əzab eyləmişən.*

*Bisütun tab eləməz bari-qəmi hicranə,
Necə, ey dil, bu qəmi möhnətə tab eyləmişən?*

*Şurə gəl, nəğmeyi-Şur ilə gətir şurə mənə,
Ey müğənni, nə için meyli-rəhab eyləmişən?*

*Xəlv hər məqsədinə nail oldubdur, Saqib,
Sən də qəflət mey ilə, naz ilə xab eyləmişən [27, s.159].*

“Məcməüş-şüərə”nın Azərbaycanın hüdudlarında tanınan üzvlərindən biri Haşım bəy Saqib nəsihatimz əsərlərindən birində insan olmağın məqamlarını sayır və ilk növbədə müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən ibrət götürməyi gənclərə tövsiyə edir:

*Əyağə buriya tək düş, gər insan olmaq istərsən,
Mühəqqər murə qıl ehsan, Süleyman olmaq istərsən.*

*Yıxılsa zülm, dut əlin, məzlumə imdad et,
Cəhan mülkündə təxt üstündə sultan olmaq istərsən.*

*Təməllüq badəsin nuş eyləmə peymanə-peymanə,
Əsiri-nəfs olma, Həqqə qurban olmaq istərsən.*

*Həzər qıl, uyma nəfsə, şəmtək sərkeşlik etməkdən,
Zəlil ol, izzət artır, Həqqə dərbən olmaq istərsən.*

*Məaşın gəncini, get, rənc ilə kəsb eylə hər saat,
Salırsan gənc ələ, həmrayi-Quran olmaq istərsən [96, s.529].*

Haşım bəy Saqibin hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunda 9 əlyazması mühafizə olunur ki, bu əlyazmalardan daha çox diqqət çəkən 121 vərəq həcmində olan, 21,5 x 33,5 sm ölçülü dəftərdir. Başqa əlyazmaları isə Fr-173 şifrəli fraqment, 144 vərəqdən ibarət Fr-948 şifrəli əlyazma, 17,5 x 22 sm, həcmi 14 vərəqdən ibarət Fr-1149 şifrəli əlyazması var. Həmçinin Fr-1192 şifrəli əlyazma, D-357 şifrəsi altında saxlanılan cüngdə 221-225-ci səhifələr arasında 5 qəzəli, Fr-108-də bir dəftər vərəqi həcmində 2 qəzəli saxlanılır [Bax: 99, 100, 114, 98, 11, 97].

Bunlardan başqa, şəxsi kolleksiyalarda da Haşım bəy Saqibə aid əsərlər saxlanılır. Bakı şairlərinin bir sıra əlyazmalarını mühafizə edən Buzovna məscidinin

axundu Hacı Soltan Hüseynqulu oğlunun şəxsi arxivində saxlanılan cüngdə 32 Bakı şairinin 330 səhifədən ibarət mərsiyələri və növhələri toplanmışdır. Burada Haşım bəy Saqibin biri fars dilində, qalanları Azərbaycan dilində olmaqla 22 mərsiyəsi vardır. Hacı Mustafa Mailoğlu şairin “Divan”ını tərtib edərkən bu mərsiyələri ora daxil etmişdir. Bundan əlavə, illərlə öz heyrətamiz səs ilə milyonların könlünü fəth edən mərhum radio diktoru Aydın Qaradağlının arxivində “Hər kəs öz keyfindədir” adlanan bu şeiri də qorunmuşdur ki, onu ilk dəfə Rəhimağa İmamverdiyev 1996-cı ildə Haşım bəy Saqibə həsr edilmiş “Kim-kimədir” adlı kitabda nəşr etdirmişdir. Hacı Mustafa Mailoğlu tərtib etdiyi “Divan”a bu şeirin həm Aydın Qaradağlının şəxsi arxivindən götürülən, həm də “Kim-kimədir” kitabındakı nüsxələri əlavə etmişdir. Çünki bu nüsxələr arasında müəyyən fərqlər var.

Onu da qeyd etmək ki, Haşım bəy Saqib bu şeirdə cəmiyyətin yolunu azdığını, kafirlərin, allahsızların təbliği ilə İslam dininin ehkamlarına riayət etmədiklərini, sanki bütperəstlik, atəşperəstlik dövründə olduğu kimi cahiliyyət dövrünə qayıtdığını, milli dəyərləri belə ayaq altına atdığını, əxlaqlarını itirərək azğınlaşdığını, Stalinə iri poemalar həsr edən, Azərbaycan xalqına qarşı qətliamlar törətmiş Stepan Şaumyanı “Qafqaz qartalı” adlandıran bəzi üzdənirəq şairlərin:

*“Xəbərdar eləyin Ərəbistanı,
Ocağda yandırdı anam Quranı”, –*

deməsini ürək ağrısı, qəlb yangısı ilə göz önünə gətirir:

*Aləmi tutmuş cəhalət hər kəs öz keyfindədir,
Az qalib qopsun qiyamət, hər kəs öz keyfindədir.*

*Qolbaqol cananımız biganə ilə seyridə,
Bilməriz hərgiz qəbahət, hər kəs öz keyfindədir.*

*Ehtirami-şəri getdi, inqilabi görmüşük,
Zərrəcə çəkməz xəcalət, hər kəs öz keyfindədir.*

*Dini yox, İslami yox, eyni xilafət məhv olub,
Rəhmdən yoxdur əlamət, hər kəs öz keyfindədir.
Din gedib, iman gedib, vicdan gedib, Quran gedib,
Gəlmə hərgiz yox ənabət, hər kəs öz keyfindədir.*

*“La İlahə” zikrin etsən, xəlv səni təkfir edər,
Etmə çox Quran tilavət, hər kəs öz keyfindədir.*

*Xoş gələr xəlvə əgər Quranı yandırsan oda,
Qəlblər tutmuş qəsavət, hər kəs öz keyfindədir.*

*Dini-İslami vermə əldən, Saqiba, tutma rahi-küfr,
Mənfəət verməz boş adət, hər kəs öz keyfindədir [96, s.634-636].*

Haşım bəy Saqibin zəmanəsinin eybəcərliklərini, hakim qüvvələrin özbaşınalığını, milli-mənəvi dəyərlərin tapdalandığını, əxlaqi keyfiyyətlərin ayaq altına atıldığını, bir sözlə eyblərini dolğun bədii vasitələrlə göstərən şeirləri də kifayət qədərdir. Bunlardan biri də “Kim-kimədir” əsəridir. Şeirin yazılma tarixi

dəqiq məlum olmasa da, ehtimal olunur ki, şair bu şeiri şura hökumətinin zülmü, zorakılığı, eyni zamanda xalqın hüququnu tapdaladığını, onun var-yoxunu əlindən aldığı, heysiyyatını təhqir elədiyini bəyan etməkdən ötrü qələmə almışdır:

*Qoydu qan bağıma ol mahi-liqa, kim-kimədir,
Nə qədər qılsa mənə cövrü cəfa, kim-kimədir.*

*Sən də, ey dil, eləmə ahü fəğanın tərkin,
Yandır aləmləri, ey bəxti qəra, kim-kimədir.*

*Dəyişib dövrü zəman, hər biri bir nəğmə oxur,
Hökmranlıq eləyir şahə gəda, kim-kimədir.*

*Bu sənindir, o mənim, keçdi o günlər getdi,
Varını kim aparır, olma riza, kim-kimədir.*

*Bihəyalıq eləsən, xəlq sənə hörmət edər,
Yoxdur heç kimsənədə zərrə vəfa, kim-kimədir.*

*Dad-fəryad eləmə, pərdeyi-ismət getdi,
Düşdü əldən-ələ, məhv oldu həya, kim-kimədir.*

*Mərđi-baqeyrət özün öldürə, eyb eyləməyin,
Oldu sərđəftəri-aləm süfəha, kim-kimədir.*

*Nanəciblər oturub təxti-xilafət üstə,
Nücabələr dağılıb oldu fəna, kim-kimədir.*

*İstəyirsən olasan dəhridə əngüştü-nüma,
Tökginən seyl tək xuni-xuda, kim-kimədir.*

*Yaxşı ilə yamana fərq qoyan heç yoxdur,
Ya Hüseyin olginən, ya Şümri-dəğə, kim-kimədir [95, s.26].*

Rəhimağa İmaməliyevin naşiri olduğu “Kim-kimədir” kitabında hərbi həkim, eyni zamanda ədəbiyyatşünas, ilahiyyatçı və bir çox elmlərin mahir bilicisi Cabbar bəy Baxşiyevin Haşım bəy haqqında xatirələrini qeyd edir: “Uşaqlıq illərindən mən Haşım bəyin ailəsinə, həmçinin övladlarına yaxın olmuşam. Qeyd etdim ki, qapıbir qonşu olduğumdan, atamla şair yaxın dost olduqları üçün mən kiçik vaxtlarımdan onun evində olar, məni də bir oğul kimi əzizlərdi, çünki Haşım bəyin oğlu yox idi və qızlarına mənimlə bir yerdə oynamağa, sonralar maraqlı kitablar oxumağa icazə verərdi. Haşım bəy uca boylu, enli kürəkli, xoş çöhrəli, ömrünün sonlarına qədər çox xoşa gələn ziyalı kişi idi. Alicənablığı, xeyirxahlığı, hazırcavablığı ilə tanınmış Haşım bəy Saqib eyni zamanda ərəb, fars, türk, rus, cığatay, özbək dilləri və ədəbiyyatını, İslamı şəriət və ilahiyyat tarixini mükəmməl bilən, şirinkəlam şair idi. Rəhmətlik Haşım bəyin qızı Nəcibə xanımla (Azərbaycanın xalq artisti Nəcibə Məlikova nəzərdə tutulur - naşir) sonralar dönə-dönə yad edər, olumlu dünyamızdan söhbət edərdik.

Həyatı, onun mənasını dərk etməyə başladığım yeniyetmə yaşlarımda Haşım bəy Saqibin Buzovnadakı mülkündə təşkil etdiyi şeir və musiqi məclislərində çox məşhur şairləri, elm və sənət adamlarını görmüşəm, onları da sevmişəm. Bu şəxsiyyətlər arasında Məşədi Azər, Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Cabbar Qaryağdıoğlu, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur, Əliağa Vahid, Seyyid Zərgər, Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cabbarlı, Ağasəlim Fədai (İmaməliyev), Sidqi Ruhulla, Hacıağa Abbasov həmişəlik yaddaşımda qalıb. Hər biri milli mədəniyyətimizə layiq şairlər, sənətkarlar!” [95, s.64-65]

Haşım bəy sənət adamlarını çox sevmiş, onlara xüsusi hüsn-rəğbət bəsləmişdir və zətən özü də yuxarıda qeyd olunduğu kimi bütöv bir şəxsiyyət, kamil bir insan, qüdrətli bir sənətkar olduğundan saya gəlməyən dostları olmuşdur. “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri onu çox sevmiş, onunla dostluq eləməkdən, bir məclisdə olmaqdan böyük zövq almış, Səməd Mənsur, Ağasəlim Fədai (İmaməliyev) ona ithaflar yazmışlar.

Haşım bəy özü də dostlarını çox sevdiyi, özündən böyüklərə, özündən kiçiklərə dərin hörmət bəsləmiş, Məşədi Azər, Əbdülxalıq Yusif kimi ustad sənətkarların adını bir sıra şeirlərində dilə gətirmişdir. Adıçəkilənlərin şairlik qüdrətini olduqca yüksək qiymətləndirən Saqib onları özünə ustad saydığını vurğulamışdır.

Qeyd etməliyik ki, böyük qəzəlxanımız Əliağa Vahid də öz növbəsində “Məcməüş-şüəra” üzvləri sırasında Haşım bəy Saqibin dostluqda sədaqətli və vəfalı olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir:

Hanı Yusif, hanı Sabit, hanı Saqib kimi dost

Ki, ayağın öpüm ol yarı-vəfadarilərin [82, s.208].

Şeiriyətində müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanan, bəlağət elminin sözün “ləfzi incəliklər”nə, “məna gözəllikləri”nə, “əks”, “tədbil”, “müləmmə”, “səc” kimi bədii ifadə vasitələri ilə şeirlərinə gözəllik, incəlik və fəlsəfi məna verən Haşım bəy əsərlərini daim fəlsəfi bağlılıqla, fəlsəfi tamlıqla, “şirinsüxənlik”lə tamamlamışdır:

Dedim: Yəqub neçin gözlərin kur eylədi, Yusif?

Dedi: Eşqində mən çaki-giriban olduğumdandır.

Dedim: Saqib, neçin şerin belə peyvəstə şürbidir?

Dedi: Yusif kimi ustadə dərbən olduğumdandır [95, s.40].

Keçəndə zahidə təklifi-badə etmə, ey saqi,

Mey içməz, qan içər, ver kasə-kasə, əhli-Qurandır.

Təfaxür Azər ilə eylə, Saqib, Azərstanda,

Təməllüq rəngi yox məndə, qəzəl səmtində sultandır [95, s.36].

1920-ci ildə bolşevik hakimiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirib hakimiyyətə gələndən sonra hakim elitani tərifi etməyib, əkisənə onların ədalətsizliyini, zorakılığını, zülmkarlığını əks etdirən şeirlər yazdığına görə Haşım bəy Saqib həbs olunur. Qayını Ruhulla Axundov onun həbsdən buraxılması üçün Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi S.M.Kirovdan xahiş etmək istəsə də, Haşım bəy razılıq vermir. Deyir ki, mən onsuz da əqidəmi dəyişməyəcəm və xalqımı əsarət altında saxlayan bolşevizmi tərənnüm etməyəcəyəm.

Bakı şairlərinin təfəqatçısı Sona Xəyal bir sıra kitablarında onun haqqında söhbət açıb. 2009-cu ildə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçisi Hacı Mustafa Mailoğlu “Nurlar” nəşriyyatında onun lirik şeirlərindən, qəzəllərindən, növhələrindən, mərsiyələrindən ibarət 512 səhifəlik “Divan”ını nəşr etdirib. İnanırıq ki, bu qüdrətli şairimizi hələ tədqiq edənlər çox olacaq.

Deyilənlərdən aydın oldu ki, “Məcməüş-şüəra”nın bir ədəbi məclis kimi yaranmasını şərtləndirən ədəbi-tarixi-ictimai amillərlə yanaşı, şəxsiyyətlərin də rolu böyük olmuşdur. Belə ki, Haşım bəy Saqib kimi şairlər həm öz əxlaqı və davranışı, həm elmi və alicənablığı ilə məclisə nəciblik gətirmiş, öz istedadları ilə mövcud ənənəni yaşatmış, inkişaf etdirmiş, həm də yeni məcraya yönəltməyi bacarmışlar.

3.2. “Məcməüş-şüəra” – Azərbaycanda yaranan ən uzunömürlü ədəbi məclis kimi

“Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin ən fəal üzvləri haqqında bioqrafik məlumatların və əsərlərindən ən çox tanınan nümunələrin yer aldığı mötəbər təzkirələrdən biri də “Gülşəni-maarif”dir. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri aralığında yaşamış Nəcəfqulu bəy Şeydanın (Baharlı) bu adla məşhur olan “Təzkirəüş-şüəra”sında bakılı şairlərdən Məşədi Azər, Əbdülxalıq Cənnəti, Seyid Zərgər, Mirzə Həsən Qüdsi, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur, Əbdülxalıq Yusif haqqında maraqlı qeydlər və onların irsindən qiymətli nümunələr var. Əsəri ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edən görkəmli ədəbiyyatşünas və mətnşünas Paşa Kərimov yazır: “ ... Şeyda irsinə dair yeni bir qaynağı, onun “Gülşəni-maarif” adlı təzkirəsinin əlyazmasını əldə etmişik. Şairin öz əli ilə köçürdüüyü bu əsəri Əlyazmalar İnstitutuna onun nəvələri təqdim etmişlər. Təzkirənin əvvəlində müəllif anadilli poeziyamızın toplanmasında təzkirələrin rolundan danışır, ... [onları – S.Ə.] yüksək dəyərləndirdiyini bildirir. Sonra isə göstərir ki, adları bu mənbələrə düşməyən bir sıra şairlərimiz haqqında məlumat və əsərlərindən nümunələr toplayaraq gələcək nəsillərə qalsın deyə bunlardan bir təzkirə tərtib etmişdir” [164, s.6].

Müəllif, həqiqətən, təzkirəsində Bakı mühitinin tədqiq etdiyimiz dövrünə aid elə şairləri haqqında məlumat verir ki, onlar haqqında məlumat yox qədərdir. Məsələn, yazır: “Rəsulzadə Ağahüseyn Əliyoldaş oğlu Bakı mahalının Balaxanə qəryəsinin əhlidir. Bu halda Bakıda nəşr olunan “Yeni yol” qəzetə nəşiridir. Və hala ki, 1935 məsihi tarixidir, onun əliyə yavuş sını vardır. Əlimizə keçən onun bəzi əfkarı burada səbt olunur. Nəzimləri tamamilən bitəxəllüsdür” [164, s.60].

Həmin şairin qəzəllərində üsyan ruhu hakimdir. Yəqin elə bu səbəbdən də əsərlərini təxəllüslə yazıb. Bir neçə beytə nəzər salaq:

Oyan, ey bixəbər, yatma, hüququn paymal oldu,

Dilin bağlı, əlin bağlı, bu nə halət, nə qəflətdir.

... Sənə məhkum olan millət sənə hakim olur imdi,

Bu nə zillət, nə üşrətdir, bu nə xiflət, nə qeyrətdir [164, s.1].

Ümumiyyətlə, bu təzkirədə “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin bəziləri haqqında məlumat verilərkən də onların tərcümeyi-halındakı çar hökumətinə qarşı asilik

halları qabardılır. Məsələn, Müznib haqqında yazılır: “1912-ci ildə “Hilal” qəzetəsində yazdığı şeirə və məqaləyə görə Sibiryaya əbədi sürgün edilib” [164, s.158].

Bəli, “Məcmüüş-şüəra” üzvləri də milli-mənəvi oyanışa dəstək verib dövrü mətbuatda çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizə aparırdılar. Bolşevik mətbuatlarından fərqi olaraq, onlar vətəni tamamilə müstəqil görmək istəyir, kiminsə boyunduruğunda inkişafını qəbul etmirdilər. “Müsəlman” bolşeviklər isə elə fikir formalaşdırırdılar ki, ana vətən çar Rusiyasının müstəmləkəsi olduğu kimi, indi də bolşevik Rusiyasının tabeliyində olmalıdır. Guya, əks təqdirdə əlindən heç bir şey gəlməyən, savadsız, avam, bacarıqsız müsəlmanlar ayaq altında qalıb məhv olurlar. Bolşeviklər Marks tərəfindən meydana atılmış saxta “realizm” cərəyanını təbliğ edirdilər. Bu realizm isə sadəcə olaraq gerçəkliyi əks etdirmirdi, həm də xalqı Uca Allahdan, dindən ayırmaq məqsədi güdür, sonu, axırı görünməyən, ilğım kimi baxışları aldadan, xəyali bir xoşbəxtlik yolu göstərirdi. Məşədi Əzizbəyov, Həmid Sultanov, Qəzənfər Musabəyov, Dadaş Bünyadzadə, Çingiz İldırım, Ruhulla Axundov, Əliheydər Qarayev kimilər xalqı xülyalarında qurduğu bir quruluşa, daha doğrusu, gələcəkdə özlərinin də qurtula bilməyəcəyi dibsiz uçuruma dəvət edirdilər.

“Məcmüüş-şüəra”nın üzvləri XX əsrin əvvəllərində həm məclis yığıncaqlarında qələmə aldıkları, həm də dövrü mətbuatda dərc etdirdikləri mövzuları müasir cəmiyyətin ziddiyyətlərini açmağa, ictimai eybəcərlikləri ifşa etməyə çalışırdılar. Onlarla bolşevik mətbuatı arasında çox güclü ideoloji mübarizə gedirdi. Marksizm-Leninizm ideyalarının yayılması nəticəsində Bakıda “Dəvət-Qoç”, “Priziv”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Qudok”, “Bakinski raboçi”, “Bakinski proletari” kimi leqal və qeyri-leqal mətbuat orqanları bolşevik ideyaları, saxta proletar beynəlmiləçiliyi, süni xalqlar dostluğu, sinfi mübarizə və azadlıq mübarizəsi adı ilə çar mütləqiyyətinə, istismarçılara qarşı çıxışlar edirdilər.

Bu süniliyə qarşı mübarizə apararlardan biri də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində qızıl bir səhifə açmış mütəfəkkir Əliabbas Müznibdir. Bakının sonuncu xanı Hüseynqulu xanın nəslindən olan Ə.Müznib hələ yeniyetmə yaşlarından vətənini, xalqını azad görmək istəyilə şeirlər yazmağa başlamışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətini heç cür qəbul eləməyən mütəfəkkir şair gənc ikən, 1902-ci ildə başqa bir vətən fədaisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaratdığı Müsəlman Gənclik Təşkilatına, sonra isə Demokratik Müsəlman Cəmiyyətinə və “Hümmət” təşkilatına üzv olmuşdur [Bax: 75, s.9].

1905-ci ildə Rusiyanın işğalı altında olan bütün bölgələrdə olduğu kimi Azərbaycanda, ələlxüsus Bakıda inqilabi hərəkat gücləndi və gənc M.Ə.Rəsulzadə, o cümlədən Ə.Müznib bu hərəkata qoşuldular. Məsələ burasında idi ki, tarix boyu dünyada baş verən bütün inqilabları gənclər həyata keçirdiyindən azərbaycanlı gənclər də məhz xalqlarını azadlığa çıxarmaq həvəsilə başlarında M.Ə.Rəsulzadə olmaqla çar Rusiyasına qarşı yığıncaqlar, iclaslar, toplantılar keçirir, məsləhət, məşvərtlərlə Azərbaycanı müstəmləkəçilikdən qurtarmağın yollarını arayırdılar. Onların arasında bolşevik ruhlu, bolşevik əqidəli insanlar da var idi. Onlar xalqın qurtuluş yolunu yenə “böyük rus xalqı”nın ətəyindən sallanmaqda görürdülər. Təbii ki, bəsirət gözləri açıq M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib kimi gənclər xalqlarını “böyük rus xalqı”nın ətəyindən yapışib sonra da dibi görünməyən uçuruma yuvarlanmağını

istəmirdilər. Odur ki, “Hümmət”çilər xain Stepan Şaumyan, minsifətli “Koba”nın (Stalin) qərar tutduğu bu təşkilatdan uzaqlaşaraq görkəmli hüquqşünas, publisist, alim və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun “İttifaqi-müslimin”, başqa bir siyasi-ictimai xadim, publisist Əhməd bəy Ağaoğlunun “Difai”, sonra onu əvəz edən “Fədai” təşkilatına üzv oldular. Elə bu ərəfədə el ağsaqqalı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə buraxılan “Kaspi” nəşriyyatının nəzdində Azərbaycan türkcəsində 1905-cı ildə “Həyat” qəzeti fəaliyyətə başladı. Qəzetin nəşirləri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev idi. Həsən bəy Zərdabinin 1873-1875-ci ildə buraxdığı “Əkinçi”dən sonra bu qəzet doğma dilimizdə buraxıldığı üçün onu oxuyub-yazmağı bacaran hər kəs oxuyurdu və bu məcmuənin bütün nüsxələri xalqı maarifləndirərək nicat, qurtuluş yolunun yalnız “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək”də olduğunu bəyan edirdi. Təbii ki, gənc Ə.Müznib də tərəddüd etmədən bu cərəyana qoşuldu. O, xalqın azadlığı uğrunda bir məşəl kimi yanan bu ziyalıları görüb yazırdı ki, 1900-1910-cu illərdə Azərbaycan türk mütəfəkkirlərindən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və başqaları Qafqazdakı türk və islam balalarına türklüyünü, islamlığını bildirmiş, “Həsbü nəsəbi”ni öyrətmiş, “abavü əcdadını” tanıtmışdı. Lakin onların getməsi Qafqaz əhalisini (müsəlman əhali nəzərdə tutulur) başsız, böyüksüz buraxmışdı. Çünki o cənablar dinsizlərin dini, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər bu böyük maarifçilər yetim qalan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idilər.

Əli bəy Hüseynzadənin yenə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə 1906-cı ilin sonundan nəşrinə başladığı “Füyuzat” jurnalı azadlıq arzularını daha da çiçəkləndirdi və Ə.Müznib çox böyük həvəslə bu jurnalda fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin bir ildən sonra bu jurnal qapandı, buna görə də Müznib Azərbaycanda milli-azadlıq ideyalarının qarçılarından biri, məşhur publisist Haşım bəy Vəzirovun nəşiri olduğu “Tazə həyat” (1907-1908) və “İttifaq” (1908-1909) qəzetlərində çıxışlar edirdi.

Ə.Müznib yaradıcılığa əksər Bakı ədəbi mühitinin yetişdirmələri kimi Mövlana Füzuli eşqi, Füzuliyə olan sevgisi ilə başlamışdı. Buna görə də ilk şeirləri başqa Bakı şairləri kimi Füzuliyə nəzrirlərdən, təxmislərdən və irfani qəzəllərdən ibarət idi:

*Gülər iqbalı-ülviyyət sənə tək can olan yerdə,
Həqiqət, çox səadət var, gözəl canan olan yerdə.*

*Cəhənnəm lövhəsi məhbus olar burası firdovsun,
Nigarım, sən kimi bir xalığı-xuban olan yerdə.*

*Səmər bəxş eyləməz hərgiz cahandə ayeyi-münzil,
Yüzün tək ən gözəl mənalı bir Quran olan yerdə.*

*Əqlsiz zahidə baxma, gəzər Kövsər sorağında,
Ləbi-ləlin kimi bir çeşmeyi-heyvan olan yerdə.*

*Rəvadırımı Züleyxa Misrdə əğyara dil versin,
Əzizim, nazlı yarım, Yusifi-Kənan olan yerdə.*

*Ümid etmək rəvamı, qeyrilər ehsanına, ey dil,
Şərəfət sahibi bir mənbeyi-ehsan olan yerdə.*

*Xəta izhar edər şeytan, xətasından uzanmazmı?
İlahi ki, rizayi-Qadiri-Sübhan olan yerdə [27, s.258-259].*

Lakin 1906-cı ildən Azərbaycanın çox qüdrətli romantik şairi Məhəmməd Hadinin bənzərsiz üslubu Müznibi özünə çəkir. Hadinin 1906-cı ildə qələmə aldığı “Nəğməyi-əhraranə” (Hüriyyət nəğməsi) şeiri bir çox azadlıqsevər şairlərdə hüriyyət arzusu oyatdığı kimi Müznibin də qəlbinə nüfuz edir. Çünki Hadinin hüriyyət manifesti kimi səslənən bu şeiri heyrətamiz təşbihlərlə, söz və məna gözəllikləri, poetik sözün ecazkar qüdrətilə əhatə olunmuşdu:

*Göründü mətləi-ümmidimizdən bari-hürriyyət,
Təbəssümrizi-istiğnaydır rüxsari-hürriyyət.
Əsarət zülməti məstur edirkən vəchi-afaqi,
Üfüqdən doğdu nəgəh şəmsi-pərtövbari-hürriyyət.
Niqabı sal üzündən, ərzi-ruyi-ibtisam eylə,
Görənlər söyləsinlər dilbəri-səhhari-hürriyyət!
Nə gülsən növnihali, hansı cənnət hurizadisən,
Görənlər hüsnünə məftundür, ey dildari-hürriyyət! [133, s.1]*

Məhz buna görə də AMEA-nın müxbir üzvü, akademik Yaşar Qarayev Məhəmməd Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı müqəddimədə haqlı olaraq yazırdı: “Keçmiş imperiya ərazisində ilk böyük rus inqilabının dalğasında üzə çıxan sosial azadlıq hərəkatı və milli intibah dalğası öz qoşa qanadı və qoşa zirvəsi təzahürünün realist-bədii qanadını Sabirin şeirində tapırsa, romantik qanadını Hadidə tapır” [132, s.7-8].

Yaşar Qarayevin müşahidəsinin bu yekunu elə ilk növbədə Ə.Müznibin yaradıcılığında öz əksini tapırdı. Belə ki, ədib sosial azadlıq hərəkatı və milli intibah dalğasının üfüqlərə qalxan ümmanlarında pərvaz eləməkdən, eyni zamanda yaradıcılığını ədəbi mühitdə yüksək zirvəyə qaldırmaqdan ötrü hər iki misilsiz sənətkarın irsindən ilhamlanmış, daha doğrusu, Hadinin romantizm, Sabirin satira məktəbindən olduqca səmərəli dərslər almışdı:

*Varlılarıq, keyf bizim keyfdir,
Kasıba bayram eləmək heyfdir.
Göz yaşın tök, füqəra, ağla sən,
Boynuna salsana acından rəsən,
Görsən uşaqları acından əsən,
Eyləmərik rəhm, bizik başkəsən! [196]*

Ə.Müznib türkcülük, islamçılıq ideları ilə ruhunu kökləmişdi. Füyuzatçılar haqqında elmi-tədqiqat əsərləri yazanların hamısı onu “füyuzatçı” adlandırırdılar. Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” inqilabi-demokratik orqan olub, satirik bir jurnal idi. Bu səbəbdən də ona molla-nəsrəddinçi demək olmazdı. Belə ki, Müznibin “Molla Nəsrəddin”dəki çıxışları bilavasitə M.Ə.Sabir sənətinə heyranlığından irəli gəlirdi. Müznib “Sabiranə” şeirlər yazır, öz poetik aynasında yaxşını-pisi, əyəri-əskiki əks etdirir, meşşanlıığı, qudurğanlığı, din pərdəsi altında cürbəcür hoqqalardan çıxan saxtakar din xadimlərini ifşa edirdi. Onun Sabirlə şəxsən tanışlığı həm “Molla

Nəsrəddin”də çıxışlar etməsinə səbəb oldu, həm də yaradıcılığının bir qolunu satirik şeirlərə həsr etməsinə yol açdı.

Ədəbiyyatşünas və publisist İslam Ağayev 2006-cı ildə nəşr edilən Əliabbas Müznib “Seçilmiş əsərləri” kitabının ön sözündə yazırdı: “Ə.Müznibin “Molla Nəsrəddin”in böyük şairi Sabir ilə olan dostluğu 1908-ci ilin sonlarında onun poetik yaradıcılığında həm ideya-mövzu, həm də bir üslub baxımından aşkar bir inkişaf yaradır. Milli ictimai həyatın nöqsanlarına qarşı bəslədiyi lirik tənqidi münasibətlər artıq indi satira ilə ifadə olunmağa başlayır. Bu dövrdən Müznibin şeir dili mürəkkəb ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənir. Üslubunda publisist ahəng başlıca yer tutur. Təsədüfü deyil ki, 1909-cu ilin mart ayında Bakıda satirik “Zənbur” jurnalını nəşr edən ictimai xadim və həkim Mirzə Əbdülxalıq Axundov (1863-1950) Ə.Müznibin timsalında özünə çoxdan axtardığı münasib bir əməkdaşı tapır. Çox çəkmir ki, onun “Lağər”, “Ariq”, “Vaq-vaq cinani”, “Azər” imzası ilə çıxmış satirik şeirlərində zamanın ağır siyasi-ictimai təzyiqlərinə məruz qalmış həmvətənlərinin şikayətləri indi satirik şeirin dililə belə ifadə edilir:

Vah-vah, nə yaman dövrüdür, nə möhnət, nə bəladır,
Eylər məni suzan,
Süglüm naləvi fəryadi-nəvadır,
Həm didəsi giryan.
Partlar ürəyim, ah, bu nə zülmü sitəmdir,
Payanə yetişməz.
Zənnimcə bu bir eylə cigərsuzi-ələmdir,
Əfkarə sığınmaz.

Zamanın ağır siyasi rejimindən şikayət edən Ə.Müznibin:

Nə yaman əsrdir, nə dövrü-fəna,
Zərrə mehrü vəfa tapılmazmı?–

Misraları ilə başlayan digər şeirində də öz ifadəsini tapır” [74, s.7].

“Zənbur”da mühərrir kimi fəaliyyətə başlayan sonra Ə.Müznib XX əsrin əvvəllərində el arasında çox məşhur olan qabaqcıl ziyalılar, görkəmli qrafika ustası, rəssam Əzim Əzimzadə və satirik şair Əli Nəzmi ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlayır. Sabir də ona dərin hörmətlə yanaşırdı. O, nə vaxt dahi şairi “Zənbur”a dəvət edirdisə, Sabir dərhal onun dəvətini qəbul edirdi. Onların arasında elə bir qırılmaz yaradıcılıq telləri əmələ gəlmişdi ki, bəzi əsərlərini bir yerdə yaradırdılar. Məsələn, M.Ə.Sabir Bakıda çar senzurası tərəfindən müsəlman mətbuatının bağlanması məsxərəyə qoyan “Ay can, ay can” rədifli satirasını Ə.Müznibin iştirakı ilə qələmə almışdı. Bəzən isə Ə.Müznib dahi şairin satirik əsərlərinin mövzusunda və adından məharətlə istifadə edərək “Sabiranə” üslublu şeirlər yazıb zülmkar insanları satira yağışına qərq eləyirdi.

Sovet dövründə M.Ə.Sabiri əsasən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin iştirakçısı olduğuna görə və “Molla Nəsrəddin”də təkcə xurafata, mövhumata və yaxud din pərdəsi altında pərdələnmiş mollalara qarşı deyil, ümumiyyətlə, İslam dininə sət mövqedə olduqları üçün Sabiri ateist şair kimi qələmə verir, onun saxtakar din xadimlərinə qarşı yazdığı satiraları İslam dininə qarşı yönəldirdilər. Lakin Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox tarixi gerçəklər üzə çıxdığı kimi M.Ə.Sabirin də nəinki ateist, əksinə dindar bir şair olduğu aşkara çıxdı.

Məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərə (s.ə.s) aid şeirlər, İmam Hüseyin əleyhissələmə və “Əhli-Beyt”ə mərsiyələr, növhələr həsr edən Sabirin “Eydi-mövludi-nəbi” əsərində islam aləmi üçün nicatı yolu kimi qiymətləndirilirdi:

*Aləmə zahir olub mərhəməti-Xaliqu-küll,
Aşikar oldu bu gün batini-Qurani-müdidll.
Doldu afaqə səfa, oldu cahan gülşəni-gül,
Mülki-dünyaya qədəm basdı o hadiyi-sübül...*

*Çöhreyi-hur işıqlandı cəmalinə görə,
Taqi-Kəsra yıxılıb taqi-hilalinə görə.
Qızarıb rəngi-şəfəq arizi-alinə görə,
Bəzənib cənnəti-firdovs vüsəlinə görə [151, s.59].*

Ə.Müznib də Sabir məktəbinin ən fəal nümayəndəsi kimi satirik irsində bir çox müasirlərindən fərqli olaraq, islam dininə rəğbətini itirmədən, bu məsələdə ciddi müvazinət saxlayaraq yalnız münafiq din xadimlərinə qarşı iti satira oxları atır, eyni zamanda İslam ehkamlarını, müqəddəs qanunlarını dərinədən bildiyindən irfani fikirlərlə onlara bir növ dərslər keçərək, saxtakar din xadimlərinin savadsızlığını, şarlatanlığını, avam xalqı aldatmaqdan ötrü özlərindən İslam dininə tamamilə aidiyyəti olmayan saxta bir din uydurduqlarını bəyan edir və bununla da xalqı onların sürüklədiyi cəhalətdən ayıldaraq xurafat yayanları ifşa edirdi.

Ə.Müznib “Zənbur”dan sonra “Babayi-Əmir” jurnalında redaktor vəzifəsində çalışmış və çar üsul-idarəsinin zülmünə, zorakılığına, haqsızlığına qarşı etiraz səsini qaldırdığına görə Sibirə sürgün edilmişdi.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rauf Sadıxov “Hacı İbrahim Qasımovun bədii yaradıcılığı” məqaləsində Hacı İbrahim Qasımovun “Ağdan-qaradan” feleytonu ilə bağlı yazır: “*Babayi-Əmir*” jurnalındakı “*Ağdan-qaradan*” başlıqlı feleytonlarında H.İ.Qasımov demək olar ki, gördüyü, rast gəldiyi hər bir xırda məsələlərə öz tənqidi münasibətini bildirməyə çalışırdı. “*Babayi-Əmir*” jurnalının 1915-ci il 21 oktyabr tarixli nömrəsində dərc edilmiş feleytonda rus dilində nəşr olunmuş təqvimdə “*Tənbəki haradan çıxmış*” məqaləsinə müəllif özünün tənqidi münasibətini bildirmiş və orda yazılanların həqiqətdən tamamilə uzaq olduğunu göstərmişdir. Tənbəkinin əmələ gəlməsini Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər əleyhissələmlə bağlayan həmin yazını feleyton müəllifi müsəlmanları məsxərəyə qoyan bir yazı kimi qiymətləndirmiş və digər din nümayəndələrinin belə çıxış etmələrinin səbəbini müsəlmanların qeyrətsizliyindən, namussuzluğundan irəli gəldiyini yazmışdır: “*Müsəlmanlardakı o qeyrət, o namus var, sənə heç bir söz deməz, söyləməzlər*” [141, s.55].

Həmin feleytonda eyni zamanda bir fransız rəssamının qızların, qadınların alt geyimlərində İslam dininin görkəmli nümayəndələrinin adlarının yazılmasına müsəlmanların susmaları, öz etirazlarını bildirməmələrini də onların biganəlikləri kimi qiymətləndirmişdir.

“*Babayi-Əmir*” jurnalının bundan qabaqkı 25-ci nömrəsi oktyabrın 7-də çıxmış və arada 14 gün fasilə olmuşdur. H.İ.Qasımov həmin feleytonda bunun səbəblərini açıqlamışdı. Məlum olur ki, jurnalın fasilə ilə çıxmasına sahibi-imtiyazi

Əbülfəzl Mütəllibzadənin həbsə alınması və onun redaktoru Əliabbas Müznibin Sibirə sürgün edilməsi ilə bağlı olmuşdur” [141, s.56].

Əliabbas Müznib dövrü mətbuatda yalançı siyasətçilərin xalqa yalnız boş vəd verdiklərini əks etdirən silsilə şeirlər dərc etdirirdi. Onlardan birini nəzərdən keçirək:

*Vay, bu yoldaş dediyin əhli-cəfadır deyəsən,
Canımın düşməni, bimehrü vəfadır deyəsən.*

*Görsənirsə gözümə Leyli kimi rəhnümun,
Zülfünü istər edə boynuma zənciri-cünun,
Vadiyi-eşqdə ta edə məni zari-zəbun,
Kəbeyi-səydə mərhumi-səfadır deyəsən! [160]*

“Məcməüş-şüəra”nın üzvləri mənasız realizmin əvəzinə, romantizmin ideya-bədii prinsipləri ilə bolşeviklər kimi boğazdan yuxarı deyil, səmimi qəlbədən, sevərək milli-azadlıq hərəkatına səsləyir, eyni zamanda xalqa milli kimliyini tanıdır, tarixini anladır, özü də xalqı yalançı bolşeviklər kimi dəbdəbəli həyat sürməyə deyil, sadəcə olaraq türkçülük-islamçılıq bayrağı altında birləşib, milli mənlilərini, milli-dini dəyərlərini, adət-ənənələrini qorumağa səsləyir, xalqın malına-mülkünə tamah salıb haqqını yeyənləri isə həcv edirdilər. Bunun poetik təsdiqi kimi Əliabbas Müznib yazırdı:

*Hər kəsdə olsa izzü şərəf, qüdrətli kamal,
Qoymaz hüquqi-millətini məhv edə zəval.
Sevdayi-eşqi-mal ilə satmaz həqiqəti,
Etməz özünü, dini rəzil etməyə xəyal.
Ey nazi-izzilə yaşayıb keyf edən cənab,
Bir dəm ayıl ki, etdi ədu həqqi payimal.
Verməz səmər təməllüq ilə toplanan məlal.
Məzlumi tapdayıb güc ilə yığdığı o pul,
Qəmdir, ələmdir, dərdü bəla, nə var, dürrü bəla [161].*

“Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin türkçülük-islamçılıq ideyası ümumtürk birliyini parçalamaq məqsədilə ortaya atılmış xalqımızın yanlış olaraq “tatar” adlandırılmasına qarşı yönəldilmişdi. Rusların nifrətlə pinti, çirkin, geridə qalmış, mədəniyyətsiz adamların ünvanına dedikləri bu ifadə, Azərbaycan xalqını aşağılamaq məqsədi güdürdü.

Əsasən Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülmüş türkçülük ideyası isə Azərbaycan xalqının milli mənlilərini, kimliyini, soyunun-kökünün hansı millətə mənsub olduğunu ifadə edirdi. Damarlarından türk qanı axan “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri də bu ideyaya sadıq olub, həm öz yığıncaqlarında bunu müzakirə edir, həm də dövrü mətbuatda Azərbaycan xalqının türk oğlu türk olduğunu car çəkirdilər.

Əfsuslar olsun ki, “Məcməüş-şüəra”nın milli-azadlıq hərəkatının carçıları kimi tək Bakı şəhərinə deyil, bütün Azərbaycana yayılan səsləri 1920-ci ilin aprel ayının iyirmi yeddisinə qədər davam etdi. “Yoldaşlar” bolşevik cəlladlara arxalanıb onları ədəbi-ictimai fikir meydanından kənarlaşdıraraq, bu vətən fədailərinə ehkamçı, epiqonçu damğası vurub, sxolastik poeziya daşıyıcıları adlandıraraq, feodal əhvali-ruhiyyənin təbəqələrinin zövqünü oxşayan, cəmiyyəti uçuruma sürükləyən, mətbuatlardakı çıxışlarından qazanc güdən mürtəcelər adlandırdılar.

Yetmiş il totalitar sovet rejimi inqilabdan qabaq baş verən bütün bəlaları məhz bu şairlərin üzərinə yıxsada, sovet rejimi aradan qalxandan sonra türkçülük, islamçılıq ideyaları ilə çıxış edən şairlərin nəinki heç bir günahı olmadığı, əksinə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasında müstəsna xidmətləri olduğu üzə çıxdı.

“Məcməüş-şüəra” 1920-ci ildə ədəbi məclis hərəkatının son akkordunu vursa da, indi bu akkord şairlərimizin yaratdığı şərqlərin sədasında yaşayır.

3.3. Bakı ədəbi mühitinin formalaşmasında Məhəmməd ağa Cürmi, Ağakərim Salik və Əbülhəsən Vaqif yaradıcılığının yeri

Məlumdur ki, lirik şeirlər yüksək bir fikrin, nəcib bir duyğunun şairanə bir ifadəsidir. Bundan əlavə şeir şairin qəlbinin, ruhunun göstəricisidir. Məhəmmədəğa Cürmi “Məcməüş-şüəra”nın təşkilatçısı və yaradıcısıdır. Özü də o qədər qüdrətli bir şair olmuşdur ki, Seyid Əzim Şirvani onu şeirdə peyğəmbər zirvəsinə qaldırmışdır:

*Əgər Məhəmməd edə iddia nübüvvəti-şeir,
Onun nübüvvətinə əvvəla mənəm qail [101, s.159].*

Təzkirəçi Məhəmmədəli Tərbiyət Məhəmmədəğa Cürminin əsərlərinin Seyid Əzim Şirvaninin Təbrizdə çap olunan təzkirəsində yer tutduğunu qeyd edir. Çox əfsuslar olsun ki, sovetlər dönəmində bir sıra klassik sənətkarlarımızın əsərləri itib-batdığı kimi, Cürminin də ədəbi irsi yoxa çıxmış və ondan yuxarıda deyildiyi kimi cəmiyyəti beş qəzəl yadigar qalmışdır.

Məhəmmədəğa Cürminin nə vaxt doğulduğu və öldüyü dəqiq məlum deyil, lakin onun Seyid Əzim Şirvaninin təklifi ilə 1860-cı ildə “Məcməüş-şüəra”nı yaratdığını və XX əsrin əvvəllərindən artıq “Məcməüş-şüəra”nın yığıncaqlarında iştirak etmədiyini, eyni zamanda Seyid Əzim Şirvani ilə dostluğunu və Seyid Əzim Şirvaninin 1831-ci ildə doğulduğunu nəzərə alsaq Cürminin də təxminən bu illər ərzində anadan olduğunu və 1900-cü ildə dünyasını dəyişdiyini ehtimal edə bilərik. Lakin ən əsası odur ki, Cürmi bütün mənbələrə, o cümlədən Cəfər Rəzmizin “Deyilən söz yadigardır”, Nəsrəddin Qarayevin “Poetik məclislər” kitablarına, eyni zamanda Mirzə Əbdülxalıq Yusifin “Təzkirəyi-Yusif” təzkirəsinə əsasən, Cürmi Məhəmmədəli Tərbiyətin yazdığı kimi Təbrizdə deyil, Bakı şəhərində, özü də İçərişəhərdə anadan olmuşdur.

Məhəmmədəğa Cürmidən miras qalan qəzəllər onun poetik təfəkkürünün çox yüksək dərəcədə olduğunu nümayiş etdirir. Belə ki, Cürminin bütün qəzəlləri lirik emosiya ilə müşayət edilir:

*Derlər füsuni-qeyr səni meypərəst edib,
Dil şişəsin bu səngi-mələmət şikəst edib.*

*Mail deyildi şəhdi-ləbin təlx badəyə,
Bilməm nə rəng ilə səni ağyar məst edib.
Bir ahu gözlü yar qılıb seyd könlümü,
Ya Rəb, kəməndi-zülfü ilə paybəst edib.*

Yadi-ləbinlə badəyə meyl eyləsəm, nola,

Ləli-ləbin xəyalı məni meypərəst edib.

*Cürmi, şikayət etmə qəmi-hicri-yardən,
Kilki-qəza rəqəm belə ruzi-Ələst edib [27, s.95].*

Göründüyü kimi, Cürminin dəsti-xəttində də Mövlana Füzulinin təsiri özünü aşkar göstərir. Onun dil və üslubda Füzulidən qaynaqlandığı özünü dərhal büruzə verir. Bu isə təbiidir, çünki Füzulidən bəhrələnməyən Azərbaycan şairinin əsl şair kimi yetişməsi müşküldür. Çünki: “*M.Füzuli dili*” dedikdə biz bütöv bir hadisəni nəzərdə tutmaqla yanaşı, şairin müxtəlif növ və janrlardakı yaradıcılığının diferensial dil-üslub təcrübəsini də anlayırıq: hər şeydən əvvəl Füzuli qəzəl ustadıdır və qəzəl dilinin böyük yaradıcısıdır; ikincisi məsnəvi dilinin güdrətli sənətkarıdır; üçüncüsü isə nəsr dilinin görkəmli müəlliflərindəndir. Ümumiyyətlə, şairin “*Leyli və Məcnun*”u, misilsiz lirik şeirləri və digər əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin klassik üslubu tam formalaşır – təfəkkürün nüfuz və daim ümdə mətləb əlvan, seçmə-tipik ifadə formaları vasitəsilə dahi sənətkarın qələmində klassik zirvəyə qalxır” [115, s.244].

Məhəmmədəğa Cürmi Füzuli məktəbinin əlaçı şagirdi kimi ustadının üslubunu məharətlə davam etdirir və adi ifadələri böyük sənət faktına çevirə bilir, daha doğrusu onun qəzəllərində sözün bədii gücü, estetikası yüksək obrazlarla öz əksini tapır:

*Kim ki, zülf içrə o mahın üzünü yad eylər,
Gecə-gündüz dilini qeyddən azad eylər.*

*Yetər eşqində görüb halını güldükcə rəqib,
Ağlayıb bu dili-biçarə özün şad eylər.*

*Mövsümi-güldü, gülüzlüm, güzər et bir çəmənə,
Arizi-qamətini sərv ilə şimşad eylər.*

*Naz ilə qanımı ol, çeşmi-siyahın tökdi,
Demədim kimsəyə can qəsdi bu cəllad eylər.*

*Cürmiyə, mərdümi-çeşmim axıdıb seyli-sirişk,
Xaneyi-səbrimi bu seyl ilə bərbad eylər [27, s.94].*

Cürminin qafiyə, rədif və bədii ifadələri olduqca dolğundur və klassik şeir qəliblərinin zəngin formasıdır. Cürmi lirik bir şair olduğu üçün onun əsərlərində məhəbbət mövzusu əsas yer tutur. Şairin lirizmi məzmunca zəngin, şəkilcə rəngarəngdir.

Təşbih Azərbaycan poeziyasında ən geniş yayılmış vasitədir. Elə bir Azərbaycan şairi yoxdur ki, təşbihdən istifadə etməsin. Təşbih zənnət özlüyündə bir fəlsəfi kateqoriyadır. Təşbihdə emosional təsir çox güclüdür. Şairlər əsasən təşbihlər vasitəsilə öz şairlik qüdrətinin hansı dərəcədə olduğunu nümayiş etdirə bilər. Cürmi də təşbihlərdən olduqca geniş şəkildə istifadə etmişdir və onun əsərlərində bu bədii ifadə vasitəsi bədii sözün qüvvətlənməsində olduqca mühüm rol oynamışdır. Belə unikal sənət nümunələrindən birinə nəzər salaq:

*Xəta qılıb ləbinin ləlinə şərab dedim,
Bu söz nə sözdü, məni-xanimanxərab dedim?*

*Salıbdı zülfi-ayağına, ahudur bu məgər?
Atubdu dəsti-Xəta içrə mişki-nab dedim.*

*Şikənci-zülfi-siyəhdən yüzünü göstərdi,
Tülu Məğribdən qıldı afıtab, dedim.*

*Qəddin görüb dedilər bu sərvi-rənadır,
Veribdü mərdümi-çəşmim bu sərvə ab, dedim.
Ləbindü qönçə, qəddin sərv, arizin lalə,
O çəşmi-məstivə nərgis dünim xab dedim.*

*Deyəndə Cürmi bu şeiri o qədr məst oldum,
Ki, ləli-yarıma səhv eyləyib, şərab dedim [195, s.26-27].*

Əksər tədqiqatçılar təşbih haqqında danışarkən görkəmli ərəb filoloqu İbn Qüteybə Dinəvərinin fikirlərini əsas götürürlər: “İbn Qüteybəyə görə, şeiriyyədəki müqayisə sadə bənzətmə yaratmaq üçün deyil, predmet, anlam və hadisələri daha dəqiq tanımaq və ayırd etmək məqsədi daşıyır. Oxşar sifətlər və artıq cəhətlər isə şərti xarakter daşıyır. Onlar nə qədər çox olarsa, müqayisə daha mükəmməl sayılır. Bu sayaq qarşılaşmada bu mühakimə başqa bir mühakimənin doğruluğunu vurğulamaq üçün dəlil kimi gətirilir” [48, s.164].

Şeirlərini heyrətamiz təşbih-bənzətmələrlə naxışlayan şair də İbn Qüteybə təliminə sadıq qalaraq sevgili yarının təsvirini yaradarkən onun camalını kamalından ayırmır, onu ülvi hisslərlə, iffətlə vəsf edir:

*Səhni-gülzar içrə ta naz ilə göftar eylədin,
Qönçəni şərməndə qıldın, bülbülü xar eylədin.*

*Laləyə rüxsarını göstərdin, ey şirinləbim,
Məskənin Fərhad tək aləmdə kuhsar eylədin.*

*Hər kəsə sehr ilə qıldın nərgisi-məsti nigah,
Çöhreyi-alın təmaşasilə bimar eylədin.*

*Sünbülü-zülfün dağıtdın, tirə qıldın aləmi,
Sünbülü ol sünbülü zülfə giriftar eylədin.*

*Düşdü rəvnəqdən, tərəvətdən çəmən şahidləri,
Ta ki, çini-zülfdən rüxsarın izhar eylədin.*

*Atəşi-hicranə yandım Cürmiyi-sərgəştə tək,
Məhrəmi-bəzmi-vüsalın ta ki, əğyar eylədin [27, s.95].*

Şeirlərində ərəb-fars tərkibli sözlər işlətsə də, Cürminin dili və üslubu olduqca sadə və rəvandır. Şair ədəbi dilin sintaksisindən elə məharətlə istifadə edir ki, onun şeiriyyətini anlamaqdan ötrü xüsusi lüğətlərə müraciət etməyə ehtiyac duyulmur:

*Məndən o ahugözlü nigarım rəmidədir,
Ram etmək olmaz ani ki, səyyaddidədir.*

*Bilməm, İlahi, netmişəm ol bivəfayə mən,
Məndən həzər nazilə damənkəşidədir.*

*Dil qeyrə vermişən deyübən, tərkim eylədi,
Qıldı bəhanə bir sözü kim, naşənədədir.*

*Kəsmiş, inan, taqətimi bir sənəmüzar,
Gülzari-hüsni-ruyinə xəstə növrəsidedir [27, s.96].*

Cürmi klassik poeziyaya çox yaxşı bələd olduğundan öz əsərlərində bədii təsvirlərə, poetik qəliblərə sənətkarlıqla riayət etmiş, bundan əlavə klassik poeziyada işlənən rəmzlərdən də olduqca məharətlə istifadə etmişdir.

Bundan əlavə, şair əsərlərinin əksəriyyətini süjetlər üzərində qurmuşdur. Bu şeirlərdəki süjetlər obrazların fikir, hiss və davranışlarını əks etdirməklə yanaşı, üsul və şəkillərinə riayət etmiş və şeirin qaydalarını qətiyyənlə pozmadan həyat həqiqətini daha cazibədar, daha parlaq etmişdir. Şairin əsərlərinə diqqət yetirdikdə biz onun şeirlərinin mövzusunda asılı olmayaraq, dil rəvanlığına, mənə aydınlığına, fikirlərin tutumuna, hissələrin səmimiyyətinə, eşqin ülviliyyətinə və reallığına, orijinal üsluba, zəngin bədii ifadə vasitələrinə, navatorluğa və digər xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Şairin lirik əsərləri emosionallıq baxımından çox güclüdür. Şair şeirlərini gözəl və misilsiz həyat lövhələrinə çevirmişdir.

Cürmi kimi onun ətrafında olan şairlər də, sənətkarlar da mənə sərrafi, söz xəzinədarı idi. Onlardan Ağakərim Salik (1849-1910) həm heyvətəmiz təbə malik olan şair, həm də çox tanınmış xanəndə olmuşdur. Musiqi təhsilini Mirzə Səttar Ərdəbilidən almış, ondan muğamlarımızı, bir neçə musiqi alətində çalmağı öyrənmiş, həm də bir çoxlarının ustası olmuşdur. Onun haqqında akademik Rafael Hüseynov özünün "Min ikinci gecə" kitabında "Kamançaçı Mirzə Səttar" bölməsində ətraflı məlumat verir: "*Haqqında bu gün çoxlarının heç bir şey bilmədiyini Mirzə Səttar XIX yüzillikdə yaşamış, vaxtında böyük şöhrət sahibi olmuş kamançaçımızdır. Bakıya ilk dəfə kamançanı Mirzə Səttar gətirib dəb salıb.*

Mirzə Səttar bir neçə kamil musiqiçi yetişdirib. Onlardan biri Qiyas Sabunçulu, ikincisi Salik təxəllüsü ilə şeirlər yazmış Mirzə Ağakərim Hacı Zeynal oğlu, üçüncüsü Fərəc Rzayev olub" [107, s.16-19].

Göründüyü kimi, Ağakərim Salik şair olmaqla yanaşı, mükəmməl musiqi təhsili də almışdır. Mirzə Səttar elə bir musiqiçi idi ki, kamança çalarkən alət sanki nalə çəkirmiş, fəryad qoparırmış, qulaq asanları ağladırırmış. Təbii ki, belə bir musiqiçinin yanında yetişmək bir şairin ruhunun həzinləşməsinə, həlimləşməsinə səbəb olur. Belə ki, həmin şair öz yaradıcılığını bu həzinliyin, bu həlimliyin təsiri altında qurur və təbii ki, zəngin əsərlər meydana gətirir:

*Olur aşkim rəvan daim bu çeşmi-dərdnakimdən,
Vücudum qərqrdir seylabə, qorxum yox həlakimdən.*

Mənə hər dərd versə qaşların, ləlin dəva eylər,

Əgər həngamədir, gör dərd kimnəndir, dəvə kimdən.

*Əgər avaxanlıq rastxanlıqdırsa, ey mütrib,
Əraqi-kabilin mədhuş olur dəstgahi-rakimdən.*

*Tənuri-dildə gərm olsa vücudın atəşə, cana,
Cahan əhlini yandırırım bu şeiri-suznakimdən.*

*Açıb qəm süfrəsin, hatəmlək etdin dəhrdə, Salik,
Odur hər kəs yesə, əl çəkməyir bir qürsə kakimdən [166, s.374].*

Göründüyü kimi, Ağakərim Salikin şeirlərində ərəb-fars tərkibli sözlər kifayət qədərdir. Lakin bu təbii haldır. Çünki klassik şairlərimiz dilimizin incəliklərini, zərifliklərini qoruyub saxlasalar da, ənənədən irəli gələrək ərəb-fars tərkibli sözlərdən geninə-boluna istifadə ediblər. Bu isə onların yaradıcılığına heç bir xələl gətirməyib. Belə ki, bu tərkiblərdən istifadə edərkən onları dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşdırıblar, yəni hər misranı ustalıqla elə tamamlayıblar ki, çox zaman fars, yaxud ərəb dilini bilməyən oxucu onları Azərbaycan dilinin leksik-semantik arxaizmi kimi qəbul edir.

Təbii ki, Ağakərim Salik də sələflərinin ənənələrini peşəkarcasına davam etdirən sənətkarlarımızdan idi və o da qəzəllərində alınma sözdən çox məharətlə istifadə edirdi. Şair misraları peşəkarcasına bir-birinə uyğunlaşdırır, sözün bədii dəyərini gücləndirir, ərəb-fars tərkibli sözlərdən istifadə etsə də, ana dilimizin poetik qüdrətini ən gözəl şəkildə nümayiş etdirirdi. Çünki Ağakərim Salik də “Məcməüş-şüəra”nın bütün üzvləri kimi Mövlana Füzulinin təsiri ilə yaradırdı. Məsələn:

*Dərdü qəmi-pinhanim fəth etdi ol ahimdən,
Yüz ah ki, faş oldu dərdü qəmi-pinhani.*

Mövlana Füzuli bir sıra əsərlərində olduğu kimi, “rəddül əcz ələs-sədr” yaradır, yəni bir misranın sonunda gələn kəlməni özündən sonra gələn misranın əvvəlinə elə şəkildə salır ki, misralar bir-birini olduqca nizamlı şəkildə tamamlayır. Burda nəinki mənə pozulmur, əksinə mənə içində mənə yaranır. Salik mənə açarını misranın əvvəlinə salmasa da, bir beytdəki misraları bir-birinə elə bir şəkildə bağlayır ki, burda bədii mənə və mətləbin ifadə sərrastlığı özünü dəqiq şəkildə büruzə verir. Bundan başqa, Salikin qəzəlləri olduqca oynaq, dinamik şəkildədir. Onun əsərləri oxucunu yormur, əsəblərini sakitləşdirir, bəlkə də şair musiqiçi olduğu üçün qəzəlləri də həzin musiqi avazı kimi ruha sakitlik gətirir:

*Qaşın belimi бүkdü, kəman eylədi, getdi,
Eşqin məni rüsvayi-cahan eylədi, getdi.*

*Bir busə təmənna elədim ləli-ləbindən,
Lütf eyləmədi, bağrımı qan eylədi, getdi.
Bilmişdi ki, bir dəm üzünü görməsəm, ölləm,
Rüxsarını qəhr ilə nihan eylədi, getdi.*

*Bir dəm dedim, ol yar mənimlə ola həmdəm,
Bilməm bu sözümdə nə güman eylədi, getdi.*

*Salik rəhi-eşqində vəfa sağərin içdi,
Eşqində vidai-dilü can eylədi, getdi [26, s.23].*

Ağakərim Salik bu qəzəldə də poetik təfəkkürün enerjisinin gücü ilə işləyib cilalayır, ağır, ləngərli gedişləri poetik emosionallıqla əvəz edir, XIX-XX əsrlər Azərbaycan bədii-elmi təfəkkürünün ənənələrinə çox sadə şəkildə uyğunlaşdırır:

*Dilbər cəfası aşiqinə çün müdamdır,
Qoymuş kənara aşiqin əğyarə ramdır.*

*Saldım xəyalıma o məhin sərv qamətin,
Gördüm qiyamətimdi, qiyamət qiyamdır.*

*Ey zülf, əsir edib məni səhraya salmışan,
Ol tirə mulərin məgər orduyi-Şamdır?*

*Almam piyalə mən dəxi kim, dəsti-saqidən,
Çün gərdəni bəyaz o məhin, çeşmi-camdır.*

*Vaiz deyirdi məscid ara badəni həram,
Qanmışdı “əl-mənafiü lin-nas”ı, xamdır.*

*Bəzmi-vüsaldə o məhin ləblərinə kim,
Çox səhlər edib demişəm ləli-tamdır.*

*Salik! Əgərçi vəsfini bu xubrulərin,
Ta həşr olunca vəsf edəsən, natəmamdır [27, s.41].*

Ağakərim Salik klassik poeziyaya çox yaxşı bələd olduğundan öz əsərlərində bədii təsvirlərə, poetik qəliblərə sənətkarlıqla riayət etmiş, bundan əlavə klassik poeziyada işlənən rəmzlərdən də olduqca məharətlə istifadə etmişdir.

Şairin süjetli lirika nümunələri obrazların fikir, hiss və davranışlarını əks etdirməklə yanaşı, həyat həqiqətini daha cazibədar, daha parlaq ifadə edir. Biz onun şeirlərinin mövzusunda asılı olmayaraq, fikirlərin tutumuna, hissələrin səmimiliyinə, eşqin ülviliyinə və reallığına, orijinal üsluba, zəngin bədii-ifadə vasitələrinə, novatorluğa və digər xüsusiyyətlərə rast gəlirik:

*Hərdəm ki, xatirə o ləbi-ləli-tər gəlir.
Göz yaşı qan olur, üzə xuni-cigər gəlir.*

*Dəymə, səba, o mahvəşin zülfi-mişkinə,
Qorxum budur ki, ahuyi-Çinə xətər gəlir.*

*Gah qaşların qılınca, gah kipriyin oxa,
Can çıxmamış, güman ki, yenə bir xəbər gəlir.*

*Can nəqdini nisarə mühəyya qıl, ey könül,
Derlər əyadətə, o büti-simbər gəlir.*

*Zülfü-hədisini, şəbi-hicran əzabını,
Qulsam nə qədr tul, yenə müxtəsər gəlir.*

*Salik, yetişdi möhnət ilə ömr axıra,
Bir dəm təğafül etmə ki, vaxti-sahər gəlir* [27, s.42].

Bu qəzəldə “gəlir” rədifi ilə şair cümlə silsilələri yaradır, mübtədə ilə xəbəri bir-birinə peşəkarcasına uyğunlaşdırır, əsərdə dəqiq nizam yaradır, eyni zamanda hər bədii ifadəyə dərin fəlsəfi şərh verir və nəticədə mükəmməl bir əsər meydana gətirir.

Ağakərim Salikin bədii irsi ictimai əhəmiyyəti ilə də çox qiymətlidir. O, klassiklərimizin əsrlər boyu damla-damla yaratdığı tükənməz xəzinənin qədrini bilmiş və sələflərindən miras qalan şeir qaydalarına heç vaxt xəyanət etməmişdir.

Ağakərim Salikin poeziyasında hisslə fikir, lirizm ilə ictimai-fəlsəfi əhvali-ruhiyyə vəhdətində götürülmüşdür. Ənənəyə sadiqlik şairin bədii irsinin əsas göstəricilərindəndir. Onun yaradıcılığını vərəqlədikcə klassiklərimizin əsərlərini dönə-dönə mütaliə etdiyinin şahidi oluruq. Şair onların açdığı cığırla şərafle irəliləmişdir, bu səbəbdən də dəruni əsərlər meydana gətirmişdir. Bəs bu sisteməlik zərifliyin əsas səbəbi nədir? Professor Mahirə Quliyeva bu suala belə cavab verir: *“Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, əsasən, müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaq götürən bədiyyat elmi əsas yer tutur. “Sözü bədiiləşdirən, zinətləndirən, ona şairanə gözəllik və məna incəlikləri verən vasitələr bütövlükdə mühəssəsənəti-kəlam (Yəni söz gözəllikləri) və ya sənət (sənətkarlıq) gözəllikləri adlanır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii ifadə vasitələri adı altında verilən bir çox təsvir elementləri bu sistemə daxildir. Lakin poetik təsvirin məzmun dairəsi daha geniş, söz sənətinin bədii təsirini istər emosional və istərsə də estetik cəhətdən təmin etmək imkanları daha çoxdur”* [127, s.147-149].

Bəli, Ağakərim Salik də öz sələfləri kimi şeirlərində Quran poetikasından qidalanan “əks”, “təbdil”, “tədvir”, “züqafiyəfeyn”, “iştiaq”, “lüzum mala-yəlzəm” və ya “inat”, “məzduc” (müzəvvəc), “müvəşşəh”, (tövşih), “müvazinə”, “müdəvvər”, “müləmmə”, “mürəbbə”, “səc”, “rəddül-əc ələs-sədr”, “təkrir”, “tərsi”, “təsbığ”, “tövzi”, “cinas”, “həzf” və başqa bədii ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişdir.

Çox əfsuslar olsun ki, sovet dövründə bütün bu bədii ifadə vasitələri müqəddəs Qurani-Kərim bədiyyatından qaynaqlandığı üçün sovet şairləri onlardan istifadə etməmiş, yaradıcılıqlarını əsasən Lenini, kommunist partiyasını, bolşevizmi, Oktyabr inqilabını tərəif və tərənnüm etmək üstündə qurduqlarından qeyd olunan bədii ifadə vasitələrini, poetik qəlibləri lüzumsuz və köhnəliyin qalığı adlandırdıqları üçün klassik poeziya ənənələrinə olduqca güclü zərbələr vurmuşlar.

Əfsuslar olsun ki, şairin arxivlərdə, ədəbiyyat həvəskarlarında xeyli şeiri olması deyilsə də, cəmi iki qəzəli Nəsrəddin Qarayevin “Poetik məclislər” toplusunda yer almış, həmin qəzəllər də içərisində olmaqla cəmi dörd qəzəli Cəfər Rəminin şəxsi arxivindən tapılmışdır. Bu qəzəllər Sona Xəyalın yeni tərtibatı ilə 2019-cu ildə çapdan çıxan “Deyilən söz yadigardır” toplularında da yer almışdır. Əfsuslar olsun ki, Bakı mühitinin bir sıra şairləri kimi bu cür müqtədir şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında da çox az məlumat vardır.

“XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeir cərəyanı da mühüm yer tutaraq davam etməkdə idi. Zəngin ədəbi ənənələrə və yüzlərcə istedadlı şairə sahib olan bu şeir cərəyanı çox geniş yayılmışdı. Bu cərəyan lirik (qəzəl), irfani və mərsiyə şeiri kimi əsas üç xətdə davam edirdi” [101, s.156].

Doktor Cavad Heyətın bu fikrinə uyğun olaraq deyə bilərik ki, XIX əsrin ikinci yarısında XX əsrin əvvəllərində olduqca zəngin ədəbi bir yol keçmiş Bakı mühitinin ədəbi irsini məhz bu üç xətt təşkil edirdi. Bu mühitin şairləri öz yaradıcılıqlarını məhz qəzəl, irfani şeirlər və mərsiyə poeziyası üzərində qururdu. Düzdür, bu mühitin şairləri içərisində sırf mərsiyə poeziyasına bağlanan şairlər də var idi, lakin böyük əksəriyyəti XX əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi hadisələr dalğalanan, inqilabi hərəkət güclənə, eyni zamanda vətənpərvər ziyalılar tərəfindən türkçülük-islamçılıq ideyası siyasi meydanda zühur edənə qədər şairlərin əksəriyyəti aşiqanə lirik şeirlər, bilavasitə uca Allaha ünvanlanan əsərlər və əsasən İmam Hüseyn əleyhissəlama, Kərbəla vəqiesinə həsr edilmiş mərsiyə poeziyası nümunələri yaradırdılar.

Mərsiyə klassik Azərbaycan poeziyasının aparıcı janrı olmuşdur. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində ziddiyətli, təlatümlü hadisələr başlayana qədər mərsiyə janrının populyarlığı ədəbiyyatımızda davam etmişdir. Belə ki, Azərbaycan ədəbi mühitinin şiə məzhəbli bütün bölgələrində, o cümlədən Gəncədə, Ordubadda, Şuşada, Lənkəranda və Bakıda şairlərin ədəbi irsinin ən azı 80 faizini mərsiyə poeziyası təşkil etmişdir. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan 11-ci Qırmızı Ordu tərəfindən işğal olunandan sonra dini və milli dəyərlər ayaqlar altına atılmış, Azərbaycanın ədəbiyyat xəzinəsinin böyük bir qolunu təşkil edən mərsiyə poeziyası nümunələri iri-iri tonqallarda yandırılaraq külə çevrilmişdir.

Bu haqsızlıq, ədalətsizlik təbii ki, Bakı ədəbi mühitindən də yan keçməmiş, yüzlərcə sənətkarın külliyyəti məhv edilmişdir. Ədəbi irsi talan edilən belə şairlərdən biri də mövzu və mündəricəsi ilə seçilən Əbülhəsən Vaqifdir.

Əbülhəsən Vaqifin qəzəl yaradıcılığı xüsusi diqqətə layiqdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu şeirlər Füzuli ruhundan qidalanıb, gözəlliyi, məhəbbəti böyük ilhamla tərənnüm edir. Onun “olmaz”, “söz”, “eylər”, “yox” rədifli və digər şeirlərinin forma və məzmunu Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı olduğunu təsdiq edir:

*Hər kimin aləmdə sən surətdə bir cananı yox,
Bir müqəvvadır quru, insan tək onun canı yox.*

*Ruyin üzrə zülfünə gər olmasa pabənd kim,
Bu isarü pa kafiri-mütləq kimi imkanı yox.*

*Görməsəydi hüsnin, istərdi könül qılmanı-hürr,
Var behiştin sən kimi bir huriyi-qılmanı? - Yox.*

*Mehrdən, ey mah, hər kim çəksə hicranın sənini,
Xof edər aya görəndə atəşi-nirani? - Yox.*

*Zahid ər pənd eyləyib, mən etsə vəslindən məni,
Qətli vacibdir, iki dünyada qorxma qanı yox.*

*Ey könül, ümmidvar ol hicridə, zar ağlama,
Vəslədən məhrum edərmi Vaqifi-nalanı? - Yox [41, s.32].*

Şairin şeirlərini ilk dəfə ayrıca kitab halında nəşrə hazırlayan filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyeva onun klassiklərə, xüsusən də Füzuli sənətinə bağlılığını sənətkarın mütalihə dairəsi ilə əlaqələndirir: “Əbülhəsən ilk təhsilini Salyanda mədrəsədə almış və orada oxuyarkən fars dilini öyrənmiş, klassik ədəbiyyatı, xüsusilə Xaqani, Nizami, Sədi, Cami, Nəvai, Füzuli əsərləri ilə çox maraqlanmış, bunların da, əlbəttə ki, onun bir şair kimi gələcək inkişafında müsbət rolu olmuşdur. ... Şeirə, sənətə, klassiklərin əsərlərinə məhəbbəti bu istedadlı gənci gündüzlər bərədə işləsə də, gecələr klassik şairlərin, xüsusən Məhəmməd Füzuli əsərlərinin təkrar-təkrar mütalihəsi, təsirlənməsi, onun vurğunu olduğu Füzuli ədəbi məktəbinin XIX yüzillikdə istedadlı nümayəndəsi səviyyəsinə qədər yüksəldə bilmişdir” [40, s.3-4].

Əbülhəsən Vaqifin Mövlana Füzulidən bəhrələndiyi və bir sıra qəzəllərini Füzulidən təzmin etdiyi təsdiqini aşağıdakı beytlərin müqayisəsində tapır:

*Versə can, yetməyə Füzuli nə əcəb,
Hər kişi kim, sevər öz canı üçün cananı.*

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, canın sevər, canın sevər.*

*Canımı canan əgər istəsə, minnət canıma,
Can nədir kim, anı qurban etməyim cananıma.*

*Can ilə bizdən əgər xoşnud isə cananımız,
Canə minnətdir, anın qurbanı olsun canımız [186, s.187].*

Əbülhəsən Vaqif xurafatı pisləyən, fırldaqçı mollalara qarşı səsinə qaldıran, eyni zamanda Allah-Taalanın qüdrətinə, Məhəmməd Peyğəmbərə (s.ə.s) və Əhli-beytə (ə) ürəkdən bağlı olan şairlərdən olmuşdur. Bunu ilhamla yazdığı mərsiyələrində, növhə və sinəzənlərində görürük.

*Səvar olub ata o nuri-çəşmi-Peyğəmbər,
Yetib nə gördü, düşüb Qasimi-mələkmənzər,*

*Alıb başın dizi üstə o şahı-təşnələban,
Edibdir göz yaşını Qasimin üzünə rəvan.*

*Baxanda diqqət ilə gördü, var həzin səs,
Yavaş-yavaş danışır, ölməyib, gəlir nəfəs.*

*Buyurdu: Aç gözün, ey paymalı-sitəmsütür,
Vücudi oxdan olan misli-xaneyi-zənbur.*

*Açanda qanlı gözün eylədi Hüseyinə nigah,
Dedi ki: Əşhədü ən lailahəilləllah.*

Vaqif ola hər kimsə ki, əhvali-Hüseyinə,

*Göz tökər həşrə kimi, hali-Hüseynə.
Çox zülm olunub Şamidə əhvali-Hüseynə.
Bax hali-Hüseynə, əhvali-Hüseynə,
Rəhm etmədi kimsə, ətvali-Hüseynə [41, s.41].*

Göründüyü kimi, Əbülhəsən Vaqif İmam Hüseyn əleyhissəlam müsibətini böyük bir sevgi ilə ifadə edir. Onun bütün mərsiyələri, növhələri kimi bu əsər də ictimai mahiyyət daşıyır. Çünki şairin bu kədəri cəlladlığa, rəzalətə, vəhşiliyə nifrət oyadan bir lirika nümunəsidir. Şairin mərsiyələrində, növhələrində haqsızlığa, zülmə məruz qalmış müqəddəs, mömin insanların qiyamı təkcə Peyğəmbər (s.ə.s) nəslinə təcavüz edən xain cəlladlara deyil, üzlərinə niqab taxmış bütün şeytan xislətli insanlardır.

Şairin mərsiyələrində, növhələrində İmam Hüseyn əleyhissəlamın və bütün Kərbəla şəhidlərinin timsalında azadlıq yolunda şəhid olmağın nə qədər şərəfli olduğunu görürük. Şair qəddar düşmən qarşısında əyilmədən, geri çəkilmədən, son damla qanlarına qədər mübarizə aparan bu müqəddəs insanları şəhidlik zirvəsinə yüksələn həmvətənlərinin mənəvi sələfi hesab edir. Şair burada həm də islamın müqəddəs qadınları həzrət Fatiməyi-Zəhra (s.ə)-ın, həzrət Zeynəbin, həzrət Leylanın İslam ümmətinin azadlığı uğrunda öz əziz övladlarını qurban verdiklərini zəngin poetik lövhələrlə, canlı mənzərələrlə təsvir edir:

*Ələkbərim xəzan oldu,
O qönçə ləblərə ləxtə-ləxtə qan oldu.
Necə səni aparım xeyməgahə, vaveyla,
Bu növ görsə səni, öldürər özünü Leyla.
Düşübdür sərv kimi qamətin, xüram etməz,
Qiyamət olmasa, bu qamətin qiyam etməz.
Qiyam edəndə qəddin Əkbərin qiyamət olur,
Peyğəmbər ümmətinin cürminə şafaət olur.
Gəl qucağıma, öpüm bari o şahla gözüvi,
Səmənsə üzüvi.
Baxıban olmuşam o qamətə can Əkbəri-mən.
Novcəvan Əkbərimə Ümmi Leyla başına
Səyə salır şamü sabah.
Olur, ey kani-vəfa.
Nizə başında başın, Şamə rəvan Əkbəri-mən [41, s.44].*

Müəllifin başqa bir şeirində xanım Zeynəbin Fatimə anamıza xitab edərək yaşadıkları müsibətləri xəyalən bölüşməsi hüznü notlarla belə ifadə olunur:

*Günümü Şamda Şam əhli edib şam mənim,
Bu qara zülfümü ağ eylədi əyyam mənim.
Ana, ya Fatimə, gəl.
Gətirib Şamə nə hal ilə məni Şimri-dəğa,
Tutub ətrafımı yüz novi qəmü dərdü bəla.
Quru yerlərdə yatır, ey anacan, Ali-Əba.
Qəm mənim, qüssə mənim, möhnəti-ələm mənim,
Ana, ya Fatimə, gəl [40, s.42].*

Əbülhəsən Vaqif (1845-1914) Salyan şəhərində doğulmuşdur. Mədrəsə təhsilini də orda almışdır. Mükəmməl dini və dünyəvi biliklərə malik olduğu üçün fırıldaqçı din xaimlərinin xalqı aldatmasına göz yuma bilməmiş, onları həm şeirləri, həm də məclislərdəki çıxışları ilə ifşa etmişdir. Lakin bir yığın saxtakarla tək mübarizə aparmaq müşkül olduğu üçün Bakı şəhərinə gəlmişdir. Əsasən neft mədənlərində və limanda fəhləlik edən şair günlərin birində “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri ilə rastlaşır. Ondakı yüksək şairlik təbini, qaynar istedadı gören bakılı şairlər onu “Məcməüş-şüəra”nın yığıncaqlarına dəvət edirlər. Bu ədəbi məclisin toplantılarında iştirakı onun şairlik istedadının daha da parlamasına səbəb olur.

Əbülhəsən Vaqifin əsərlərində, əsasən, Füzuli lirikasının havası duyulur. Əruz vəznində yazdığı şeirlərini oxuduqda türk qəzəlinin dahisinin bədii ifadə qüdrətindən, məzmun və formasından necə yararlandığı aydın görünür. Füzulinin “*Şəmi-şəmi-fırqətəm, sübhi-vüsali neylərəm? Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm?*”, – beyti ilə başlanan qəzəlinə Vaqifin yazdığı təxmisdəki bir bənd söylənilən fikri təsdiq edir.

Füzulidə:

*Şəmi-şəmi-fırqətəm, sübhi-vüsali neylərəm?
Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm?
... Kəs həyatın qeydin, ey dil, kim, fənadır hasilim,
Ol fənani sorsalar, dərdim bəqadır hasilim,
Bu bəqa olmaqda cövr ilə səfadır hasilim,
Nəxli-qəddim istərəm, kandan bəladır hasilim,
Baxmazam şümşadə, bar verməz nihali neylərəm?*

*Doldu bağı-ömrümə az ömrdə zağü zəğən,
Çox olub dərdü qədim, yoxdur onu dəf eyləyən,
Kamil oldun, Vaqifa, bu dərdü qəm çəkməkdə sən,
Ey Füzuli, qıl kəməli-fəzl kəsin, yoxsa mən,
Kamili-eşqəm, dəxi özgə kəməli neylərəm? [186, s.232]*

Əbülhəsən Vaqifin Füzuli və Nabi qəzəllərindən öz şeirinə təzmin edərək yazdığı təxmisləri də yüksək səviyyəli şeirlər olub çox dəyərlidir. Vaqif Füzulinin “neylərəm” rədifli qəzəlinə başqa, iki qəzəlinə də təxmislər yazmışdır. Nümunə üçün bir neçə Füzuli və Ə.Vaqif qəzəllərini müqayisə edək.

Füzulidə:

*Büti-növrəsim nəməzə şəbü ruz rağib olmuş,
Bu nə dindir, Allah-Allah, bütə səcdə vacib olmuş.*

*...Qəmi-hicridir kim, artar ələm ilə eşq zövqi,
Qələt eyləmiş Füzuli ki, vüsələ talib olmuş [186, s.238].*

Əbülhəsən Vaqifdə:

*Yenə düşdü başə, Vaqif, o məhin vüsali-şövqi,
Kim varımdı gövdənimdə o məhin təraqi-tövqi.
Tutaram qəmini artıq, əgər etmək olsa fövqi,
Qəmi-hicridir kim, artar ələm ilə eşq zövqi,
Qələt eyləmiş Füzuli ki, vüsələ talib olmuş.*

Füzulidə:

*Vəfa hər kimsədən kim, istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyadə gördüm, bivəfa gördüm.
...Füzuli, eyb qılma üz çevirsəm əhli-aləmdən,
Nədən kim, hər kimə üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm [134, s.18].*

Əbülhəsən Vaqifdə:

*Kəsibdir çərxi-dun, lütfün cahən içrə məgər məndən,
Vücudum qərq olub, bəhri-qəmə, bu çeşmi-pürməndən.
Gəlibdir təngə könlüm, Vaqifa, bu qüssəvü qəmdən,
Füzuli, eyb qılma üz çevirsəm əhli-aləmdən,
Nədən kim, hər kimə üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm [41, s.35].*

Əbülhəsən Vaqif dövrünün bir sıra siyasi şəxsiyyətlərinə şeirlər yazmış, onları vəsf etmişdi. O, şeirlərindən birini də Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi Ənvər paşaya həsr etmişdi. Məlum olduğu kimi, Osmanlı dövlətinin hərbi naziri və siyasi xadimi Ənvər paşa Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunu geri oturtmaqdan ötrü 1914-cü ilin dekabrında hucuma keçmişdi. Tarixdə Sarıqamış əməliyyatı adlanan bu yürüş Osmanlı dövlətini fəlakətə sürüklədi. 1915-ci ilin yanvarında Osmanlı ordusu çar ordusuna casusluq edən ermənilərin xəyanəti nəticəsində soyuqdan, xəstəlikdən təmər oldu. Osmanlı ordusunun sıralarında maskalanan, özlərini türk kimi qələmə verən bir yığın erməni olduqca məkrli bir plan həyata keçirərək Sarıqamışa türk əsgərləri üçün göndərilən ərzaqları, çadırları, yanacaqları, isti yataq dəstlərini, tibbi ləvazimatları, külli miqdarda silah-sursatı ələ keçirərək çar ordusunun əsgərlərinə verdilər. Beləliklə, Osmanlı ordusunun on minlərlə əsgər və zabiti 40 dərəcə şaxtada yanacaqsız, çadırsız, yataqsız, ac və silahsız qaldı. Bu səbəbdən onların yarısından çoxu soyuqdan və acından öldü. O biri yarısı isə silahsız, eyni zamanda soyuqdan, acından zəif düşdükləri üçün çar ordusuna əsir düşdülər. Çar ordusunun qəddar əsgərləri onları heyvan yüklənən vaqonlara salıb Rusiyanın cürbəcür bölgələrinə, on mindən yuxarı türk əsgər, zabitini, eyni zamanda Qarsdan, Ərdəhandan, Ərzurumdan 2 yaşından 100 yaşına qədər minlərlə dinc əhalini isə Bakı şəhərinin 22 kilometrliyində yerləşən Nargin adasındakı əsir düşərgəsinə gətirdilər. Burda onlara ermənilər və ruslar tərəfindən insanlığa sığmayan üsullarla işgəncələr verilirdi. Bununla bağlı Osmanlı ordusunun hərbi naziri Ənvər paşa bütün Osmanlı ərazisində səfərbərlik elan edərək Sarıqamışın, Ərzurumun, Ərdəhanın və Qarsın azadlığından ötrü həmin əraziləri işğal etmiş çar ordusu ilə ölüm-dirim savaşına girdi. 1915-ci ilin yayında bu savaş türk qardaşlarımızın parlaq qələbəsi ilə nəticələndi. Həmin ərazilər işğaldan azad olundu. Bunu da unutmamaq olmaz ki, 1918-ci ildə Azərbaycanı erməni və ruslardan ibarət daşnak-bolşevik təcavüzündən, kazak-menşevik, erməni esərlərin, ingilislərin köməyi ilə yaratdığı “Sentra-kaspi diktaturası hökuməti”nin, eyni zamanda general Denstrevilin başçılıq etdiyi Britaniya ordusunun işğalından xilas etmək üçün köməyə gələn qəhrəman “Qafqaz İslam Ordusu”nun baş komandanı Nuru paşanın böyük qardaşı da Ənvər paşa idi. Ənvər paşaya Bakı ədəbi mühitinin əksər şairləri şeirlər həsr etmişdilər. Cəfər Cabbarlı bu cahangirin obrazını “Ədirnənin fəthi” və “Trablis müharibəsi” adlı dram əsərlərində əbədiləşdirmişdi. Əliabbas Müznibin “Qazi Ənvər paşa” poeması isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Müznib də bu poemanı Ənvər paşanın Ədirnəni və

Trablisi düşmənlərdən geri alıb, azad etməsi ilə bağlı qələmə almışdır. Ənvər paşanın anti-erməni, anti-rus, anti-ingilis müdaxiləsi, eyni zamanda hərbi biliyi, heyrətamiz igidliyi Vaqifi də duyğulandırmış, həm də “Gənc türklər” inqilabının və “İttihad və tərəqqi” partiyasının liderlərindən olan bu bahadıra belə bir şeir həsr etmişdi:

*Ey olan dava günündə çün pələng, Ənvər paşa,
Görməyib ömründə Rüstəm beylə cəng, Ənvər paşa.*

*Deyir tək dünyada saldın qəlqələ sən kuhsarə,
Bu səda, bu suləti tıpü tūfəng, Ənvər paşa.*

*Gərd tutmuşdu zəmiri-milləti, pak eylədin,
Qalmadı ayineyi-millətdə cəng, Ənvər paşa.*

*Ayeyi-fəthi-zəfər səndə göründü aşikar,
Qüdrəti-Xaliq sənə oldu peşəng, Ənvər paşa [41, s.48].*

Görkəmli mətnşünas Cənnət Nağıyeva Əbülhəsən Vaqifin “Ənvər paşa haqqında” şeiri barədə yazır: “*Vaqif onun [Ənvər paşa – S.Ə.] ancaq ilk nüfuzlu dövrlərinin sorağını eşitmişdir ki, onu da şeirlərində böyük ruh yüksəkliyi ilə vəsf etmişdir*” [40, s.8].

Əbülhəsən Vaqifin Qacar şahları sülaləsinin sonuncusu olan Əhməd şahın taxta əyləşməsi münasibətilə yazdığı qitə isə iki beytdən ibarətdir:

*Yetdi ol dəm Əhmədə, Cəbrildən hökmi-ilah,
Qoydu başə Xosrovi-tacin olub İslamə şah.*

*Bar İlahə, qıl mübarək, et səlamət sən şahı,
Ədl ilə ömür eyləsin sübhü məsavü salü mah [41, s.47].*

Şairin irsinin xalqa çatdırılmaması səbəbindən onun mənalı lirik şeirlərini bəzən Molla Pənah Vaqifin şeirləri kimi qələmə verilməsi təəssüf doğurur. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatçı Əliabbas Müznib narahatçılıq keçirmiş və “Qızıl qələm” məcmuəsində öz fikirlərini söyləmişdir. Ə.Müznib “Dağınıq vərəqələr” adlı məqaləsində şairin şeirlərindən nümunələr vermiş, şairin ədəbi irsinin haqsızlığa məruz qaldığını belə qeyd etmişdir: “*Təbiətin təzadı hər şeydə zuhur etdiyi kimi Vaqiflər üzərində də cəlvələnmişdi. Mütləqiyyət və istibdad dövrünün yanlış hərəkətlərindən biri də ədibi, şairi rütbə və mənsəbi ilə tanımaqdı. Binaənileyh İbrahim Xəlil xanın möhtəşəm sarayında oturub nazü nemət ilə yaşayan Molla Pənah Vaqif təkrar-təkrar dillərdə söylənib hər cəhətdən təqdir olunmuşdur. Əbülhəsən Vaqif isə gərək aşiqanə qəzəlləri, gərək vətəni (patriotik) mənzumələri mətanət və səlasət və ali-məzmunə-habi bulunduğu halda, behəqqi-təqdirə layiq ikən heç kəsin tərəfindən etinaya alınmamış, zəlil bir halda yaşamışdır*” [159, s.24].

Əliabbas Müznibin bu narahatçılığının təsdiqi olaraq deyə bilərik ki, daim həqiqəti söylədiyi üçün münafiq din xadimlərinin təqibləri üzündən doğma yurdu Səlyandan didərgin olan Əbülhəsən Vaqifin şeirlərinin çox hissəsi özgələrinin imzası altında çap olunmuşdur. Bu mənada filologiya elmləri doktoru Cənnət

Nağıyevanın tərtib etdiyi kitab şairin ədəbi irsinin bütünlüklə gələcək axtarışları üçün tədqiqatçısının yoluna işıq salır [Bax: 103].

Əbülhəsən Vaqifin qəzəlləri fikir, bədii dəyəri və ədəbi xüsusiyyətləri baxımından XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri dövrünün ən gözəl, yetkin nümunələrindən sayıla bilər. Mərsiyə-növhələrində dərin hüzn, kədər, eyni zamanda zülmə, ədalətsizliyə nifrət ifadə edən şairin qəzəllərində məcazi eşq ilə həqiqi eşq, təsəvvüf ilə vəhdəti-vücuda bir-birini tamamlasa da, sevginin tərənnümü daha parlaq şəkildə ifadə olunur.

Şairin qəzəlləri sadə, tez anlaşılan cümlələrdən ibarətdir. Onlarda ərəb-fars mənşəli sözlər azlıq təşkil edir, ağır nitq konstruksiyaları tamamilə gözə çarpmır, beytlər axıcı və nizamlı bir şəkildə tamamlanır. Bir sözlə, Əbülhəsən Vaqif sənətə heç bir xələl gətirmədən mükəmməl sənət əsərləri yaratmışdır:

*Ey qönçədəhan, sən kimi qönçədəhən olmaz,
Gülşəndə üzün tək gülü bərgü səmən olmaz.*

*Sordum nə qədər sirri-dəhanın ürəfadən,
Böylə dedi: get, get, belə rəmzi bilən olmaz.*

*Çin-çin eləyib tökmə üzə zülfü, xətabdır,
Dil yarəsində məlhəm o müşki-Xütən olmaz.*

*Ey sərvqədim, gülşəni-hüsnün gül açıbdır,
Gülzari-behişt içrə bu sərv-i-çəmən olmaz.*

*Sındırdı könül şişəsini nərgisi-məstin,
Eşq içrə, könül, sən kimi peymanşikən olmaz.*

*Təlx etmə mənə badəni, ey zahidi-nadan,
Vaqif kimi hərgiz dəxi şirinsüxən olmaz [166, s.379].*

Göründüyü kimi, Əbülhəsən Vaqif Azərbaycan-türk dilinin incəliklərinə riayət edərək yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qəzəlini mükəmməl bir “şirinsüxənliklə” tamamlayır. Şairin aşağıdakı qəzəli Füzulinin məşhur “Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı” qəzəlinə nəzirə olmasa da, feili bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri, bədii sual, nida və əmr cümlələri ilə həmin qəzəllə çox uzlaşır:

*Dilbərə cövrü cəfadən sən usandırma məni,
Bu qədər atəşi-hicranına yandırma məni.*

*Demədimmi sənə, ey zülfü kimi üzü qara,
Vədəyi-vəsl verib, başda dolandırma məni?*

*Badeyi-eşqin üçün yatmış idim, məstü xərab,
Uyqudan söyləmədimmi, gəl, oyandırma məni?!*

*Dedim, ey qönçədəhan, sorma mənim əhvalım,
Səndə yox rəsmi-vəfa, gəl, heç inandırma məni!*

*Eşq dərdinə, təbibim, edə bilməzsən əlac,
Şərbəti-təlx ilə, gəl, bunca bulandırma məni.*

*Nərdi-hüsnündə məni mars qılıb, etmə xəcil,
Arizində o qara xalə dolandırma məni.*

*Vaqifa, hüsnü-Həsən getdi, daha gəlməz ələ,
Xəlg arasında umub busə, utandırma məni [166, s.379].*

Əbülhəsən Vaqif Bakı ədəbi mühitinin digər nümayəndələri kimi Füzulinin aşağıdakı hikmətamiz tövsiyəsinə peşəkarlıqla riayət etmiş və buna görə də bir-birindən nəfis, gözəl sənət əsərləri meydana gətirmişlər.: “Allahın lütfü kərəmindən, iltifatından məhrum olsun o kəslər ki, onların kobud ləhcəsi-nitqi mövzunu, deyilən kəlamı təhrif eləməklə mənasız bir danışmaq halına salar və yaramaz tələffüz ilə nəzm binasını-şeyr mülkünü dağıdıb, süst, ölgün söhbəti ilə zövq əhlinin ovqatını təlx, dilxor edər” [84, s.22].

Bakı ədəbi mühitinin məziyyətləri bundadır ki, onların əsərləri əsasən süjetli olmuş, fəlsəfi, əxlaqi, ictimai görüşlərini və iztirablarını əks edən lövhələri olduqca maraqlı şəkildə oxucuların nəzərinə çatdırmışlar. Onların əsərləri mütərəqqi milli ədəbiyyatımızın inkişafında böyük rol oynamışdır. Əfsuslar olsun ki, sovet dövründə onların əksəriyyətinin bədii irsi gizlədilmiş, çox az qisminin əsərləri günümüzə qədər çatmışdır. Bu da, əsasən, onların əsərlərinin daha çox dini dəyərlərə bağlı olmasından irəli gəlirdi. Özü də dini motivlər ön qatda olduğundan tədqiqatçılar heç cürə onları da başqaları kimi guya dinə qarşı mübarizə aparana kimi qələmə verə bilməmişlər.

Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri yaradıcılığında haqq-ədalətə, nuri-həqiqətə, ülvi məhəbbətə çağırılmışlar. Onlar Füzulidən miras qalan mütərəqqi ideyalara sadıq qalmış, humanizmə, kamilliyə aparıcı yol ilə getmişlər. Əbülhəsən Vaqif də bu qaynaqdan bacardığı qədər qidalanmış və zəngin əsərlər meydana gətirmişdir.

Fəslin ayrı-ayrı paraqraflarında gəldiyimiz elmi qənaətlər ümumiləşdirilərək ““Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında Füzuli ənənələri”, “Bakı ədəbi mühitində – “Məcməüş-şüəra”da şifahi ədəbi ənənələr”, “XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Bakı-Abşeron ədəbi mühiti”, ““Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi və onun ədəbi-tarixi prosesində yeri”, “Məcməüş-şüəra” və Şərqi ədəbiyyatı”, ““Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında dini motivlər”, “Haşım bəy Saqib”, “Əbülhəsən Vaqifin lirikası” başlıqlı məqalələrimizdə təqdim olunmuşdur [Bax: 201; 217; 63; 51; 62; 59; 52; 72].

IV FƏSİL

XIX-XX ƏSRLƏR BAKI ƏDƏBİ MÜHİTİ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ PROSESİN MƏRHƏLƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

4.1. Azərbaycan regional ədəbi mühitinin ədəbi inkişafda rolu

XX əsrin əvvəllərində türkçülük, islamçılıq, müasirlik ideyaları ilə köklənən bir sıra mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi. Bu milli ruhlu mətbuat orqanları ilə yanaşı, həmin ərəfədə Azərbaycanda sosial-demokratlar adından da bir neçə qəzet

və jurnal çap olunurdu. “Hümmət”, “Dəvət-qoç”, “Bakinski raboçi” («Бакински работчи»), “Bakinskiye vesti” («Бакинские вести»), “Bakinski prolitar” («Бакински пролетар»), “Qudok” («Гудок»), “Volna” («Волна»), “Naşa jizn” («Наша жизнь»), “Təkamül”, “Yoldaş”, “Bakı həyatı” və s. mətbu orqanlarında azərbaycanlı bolşeviklər çıxış edirdilər [Bax: 10, s.111, 133].

Sadalanan mətbu orqanlarda ateizm, materializm, marksizm-leninizm təbliğ olunur, İslam dininin hökmlərinə əməl edən insanlar fanatik kimi təqdim olunur, milli ruhlu, türkçülük, islamçılıq ideyaları ilə köklənmiş insanlara böhtan atılır, kasıb-kusuba, ehtiyacı olanlara əl tutan zəngin müsəlmanlara qara yaxılır, beynəlmiləçilik pərdəsi altında xalqın adət-ənənələri məsxərəyə qoyulurdu. Bu qəzet və jurnallarda Ə.Qarayev, D.Bünyadzadə, R.Axundov, Q.Musabəyov, M.Əzizbəyov, H.Sultanov, Ə.Axundov, M.Axundov, S.M.Əfəndiyev və başqaları çıxışlar edirdi. Bu adamlar dövrü mətbuatda kilsələrin adını qətiyyənlə çəkmir, lakin məscidlərin, ibadətgahların, ziyarətgahların bağlanması məsələsini ortaya qoyur, dini və milli dəyərləri aşağılayır, klassik sənətkarlarımızı cəfəngiyyat yazan şairlər adlandırır, bununla da kifayətlənməyib, Azərbaycan xalqını ruslaşdırmaq istəyirdilər.

Lakin türkçülük, islamçılıq, müasirlik ideyaları ilə çıxış edən mətbu orqanlar onların tam əleyhinə, xalqın dini və milli dəyərlərinə böyük ehtiramla yanaşır, məscidləri, ibadətgahları mənəvi kamilliyə çağıran məkan və tarixi mədəniyyət abidələri kimi qiymətləndirir, xalqı rusların boyunduruğundan xilas etməyə çalışır, ən əsası isə vətənin istiqlalına, hürriliyə qovuşması üçün əllərindən gələni əsirgəməyirdilər.

Bu dövrdə, eyni zamanda, “Şəlalə”, “Dirilik”, “Məktəb” kimi məcmuələr də savadlı insanların masanın üstündə olurdu.

Lakin elə insanlar var idi ki, onlar 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti qurulan zaman onların sıralarında yüksək mövqə tutmuş, lakin Azərbaycanda Şura hökuməti qurulandan sonra dərhal bolşevik firqəsinə üzv olmuş, bu da azmış kimi vaxtilə özünün tərənnüm etdiyi türkçülüyn, islamçılığın əleyhinə publisistik çıxışlar etmişdir. Halbuki 1919-cu ildə parlamentdə çıxışlar bu tərzdə idi: *“Biz də müsəvat söyləyən zəmindəyik ki, bir istiqlal var, onun ətrafında toplaşmışıq. Şəxs özünü tanımalıdır. Bunu tanıtdırmaq, bir tarixə düşmək çox böyük nemətdir. Millətin içindən az adam tapılar ki, bu fikrindən qaça və xain ola”* [9. s.270].

XX əsrin əvvəllərində Bakıda çoxlu maarifçi cəmiyyətlər yaranmışdı: “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”, “Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Səadət”, “Qeyrət”, “Səfa” və s. Bu cəmiyyətlər milli oyanışda, xalqı maarifləndirməkdə mühüm rol oynayırdılar. “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” isə eyni zamanda xalqın yoxsul təbəqəsinə imkanı daxilində maddi yardım göstərirdi. Belə ki, bu cəmiyyətin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, qadın qolunun sədri isə 1915-ci ildə Nargin adasından türk əsirləri qaçırdığına görə çar üsul-idarəsinin jandarmları tərəfindən həbsə alınıb, jandarmeriya idarəsinin zirzəmisində yoldaşlarını ələ verməməkdən ötrü özünü asıb intihar edən Sona xanım Hacıyeva idi.

“Nəşri-maarif” və “Nicat” cəmiyyətləri kitabxanaların təşkilinə, ana dilində qəzet və kitab nəşrinə diqqət yetirir, “Səadət” və “Səfa” maarifçi cəmiyyətləri isə

müsəlmanların maariflənməsində, uşaqların təhsilində mühüm rol oynayırdılar [Bax: 12, s.408].

Səmədəğa Ağamalıoğlu yeni əlifbanın altı illiyilə bağlı təşkil edilmiş bir iclasda vaxtilə Azərbaycan xalqına qarşı qətlə törədən daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrinin sıralarında yüzlərlə günahsız və silahsız insanı qanına qəltan eləmiş, həmin iclasda isə türkçülük, islamçılıq ideyalarını təhqir edən Mosinyanla Mirzəyana dəstək olmuşdur. O, yeni əlifba haqqında “Elmdən və tarixdən” adlı kitabçada yazırdı: *“Yenə yeni əlifbanın ziddinə danışanlar var. Burada firqəçilik hesabı ortaya gəlir. Tərsinə danışanlar musavatçılardır. Hansılar ki, bu əlifbanı da istəyirlər əllərində öz partiyalarının nəfi üçün alət etsinlər. Bu fikirlərlə ki, hələ türk cəmiyyəti çox axmaqdır, çox qaranlıqdadır. ...Amma müsavat bilmir ki, xalqın keçmiş qaranlığını revalutsiya dalğaları yudu, apardı, getdi”* [2, s.23-24].

S.Ağamalıoğlu R.Axundov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov, S.M.Əfəndiyev və başqaları ilə birlikdə dinimizi, peyğənbərimizi təhqir etməkdən çəkinmir, müqəddəs Qurani-Kərimin ayələrini yalan hesab edir, islamın Azərbaycan xalqına zəlalətdən başqa bir şey gətirmədiyini qeyd edirdilər. Onlar məhərrəm təziyədarlığını vəhşilik ayini kimi qələmə verirdilər. Lakin özlərinin təriflər yağdırdığı yeni quruluşun törətdiyi vəhşilikləri ört-basdır edirdilər.

Məsələ burasındadır ki, istər Səməd ağa Ağamalıoğlu, istərsə də Bakının dindar kəndlərindən biri Şüvələndə anadan olmuş və ömrünü Allaha ibadətlə keçirmiş, yaradıcılığının böyük bir hissəsini növhələr, mərsilər, dini mövzulu şeirlər təşkil edən Haşım bəy Saqibin himayəsində böyümüş Ruhulla Axundov, istər dinə çox bağlı bir məkan olan Şamaxıda doğulub boya-başa çatan Əliheydər Qarayev və s. təbii ki, fanatik ruhanilərin aşura günü baş yarıb, sinə döyməsinin İslam dininin əsas ehkamları ilə bağlı olmadığını çox gözəl bilirdilər, lakin Leninin ateizm prinsipləri ilə köklənmiş bolşevik hökumətinə daha da şirin görünmək, daha yüksək vəzifələr almaqdan ötrü bu cür üsullara əl atırdılar.

Azərbaycan xalqının 1918-ci ilin may ayının 28-dən hüriyyətə qovuşaraq azad, müstəqil yaşaması Ruhulla Axundovu qıcıqlandırır və o, gizli yollarla əl ataraq hələ də Azərbaycan xalqına qarşı qətlə törətməkdə olan erməni, rus bolşeviklərdən dəstək alaraq guya Azərbaycan xalqını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti buxovlarından azad etmək istəyirdi. O, Azərbaycan xalqının soyqırımını gücləndirməkdən ötrü qətlə başçılıq edən Stepan Şaumyana hər gün vaqon-vaqon silah-sursat, canlı qüvvə göndərən Vladimir İliç Lenini dünyanı işıqlandıran günəşə bənzədərək yazırdı: *“Avropanın qara buludları parlaq günəşin üzünü qapamaq istəyir. Ancaq Şərq ələmi günəşsiz, yəni Leninsiz yaşamaz, məhv olar. Şərq ələmi dağınuq səflərini birləşdirərək qara buludlara hucum etməlidir. Kəsirli dumanları dağıtmalıdır. Dağıtmalıdır ki, günəşimiz parlansın, mühitimizi şəfəqlərilə ziyalandırsın. Lenin yoldaşımız yaşasın, ürəklərimizdə cahən inqilabına qarşı ümidlərimizi möhkəmlətsin. Zəif əqidələrə cahən inqilabının mümkün olduğunu subut etsin”* [170, s.29].

1920-ci ilin aprel ayının sonunda Ruhulla Axundovun və onun məsləkdaşlarının arzuladığı kimi Azərbaycanın müstəqilliyi süqut etdi və Azərbaycan yenidən yadellilər tərəfindən işğal olundu. Azərbaycanda bolşevik hökuməti qurulan kimi Ruhulla Axundov da məsləkdaşları kimi Azərbaycan

xalqının yeraltı, yerüstü sərvətlərini böyük məmmuniyyətlə ruslara, ermənilərə yedirtməyə başladılar. Sonra isə daha “əziz” olmaqdan ötrü günahsız insanlara, ən dəhşətli isə xalqın qabaqcıl ziyalılarına böhtanlar atıb, ləkələr yaxıb kütləvi şəkildə həbsə alınmaqları üçün dəridən-qabıqdan çıxdılar və proses 1937-ci ilə qədər davam elədi. Lakin əslində aldadılmış, tuzağa salınmış bu böyük bolşeviklər birdən-birə şirinliklərini itirib heç bir səbəb olmadan tutdurduqları, həbsə saldıqları, güllələtdirdikləri, Sibirə sürgün elətdirdikləri minlərlə insan kimi bir gecənin içində erməni Markaryanın və Qriqoryanın başçılıq etdiyi NKVD əməkdaşları tərəfindən qandallanıb qara maşınlara mindirilərək NİKVD-nin zirzəmilərinə aparıldılar və bir müddət sonra “vətən xaini”, “xalq düşməni”, “əks-inqilabçı” kimi ittiham edilərək güllələndilər. Teymurçin Əfəndiyev “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında turançılıq” kitabında bu barədə yazır: *“Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkün keçmişinə baxış, turançılıq ideyasının intişar tapmasına səbəb olub. Turançılıq elmi siyasi və bədii düşüncədə demək olar ki, eyni vaxtda paralel olaraq gündəmə gətirilir. Xüsusilə Avropada panislamizm, pantürkizm və panturanizm ideyasına qarşı formalaşan ictimai fikir türk mühitində bu mövzuya marağın artmasına gətirib çıxarıb. Turan sözü ictimai fikirdə oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları və b. türkləri birləşdirən ümumi ad olaraq görülürdü. Bu ad altında bütün türkləri birləşdirmək mümkündürmü? Dövrün ictimai fikri və bədii düşüncəsi məhz bu suala cavab axtarmağa çalışır və bu fikri formalaşdırırdı. Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu, Ziya Gökalp və b. məqalələrində turançılıq məfkurəsini, türkçülüyn yayılması üçün ən yaxşı vasitə kimi görürdü. Turançılıq ideyasının bədii ədəbiyyatda ilk nümunəsi kimi Əli bəy Hüseynzadənin “Sizlərsizniz, ey qövmi-macar, bizlərə ixvan, əcdadımızın müştərəkən mənşəyi turan” sətirləri ilə başlayan qitəsi hesab edilir. 1892-ci ildə yazılmış bu şeir o zaman dərc edilməsə də, türkçü dairələrdə geniş yayılmışdı. Bu barədə müxtəlif vaxtlarda Y.Akçura, Z.Gökalp kimi fikir adamları da məlumat vermişdilər. Maraqlıdır ki, Əli bəy Hüseynzadə həmin şeiri 1904-cü ildə bir məqaləsinə əlavə edərək Misirdə çıxan türk qəzetinə göndərsə də, şeirin çapı burda da mümkün olmur” [44].*

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri, “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri Azərbaycandakı bütün ədəbi məclislərin üzvləri ilə məktublaşmış, mənzumələr yazmışlar. Lakin “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri bununla kifayətlənməmiş klassik şairlərimizi mütaliə etməklə yanaşı, müsəlman Şərfinin ədəbiyyatının müqtədir şairlərinin, məşhur sənətkarların əsərlərini olduqca diqqətlə oxumuş, bununla da bütün müsəlman Şərfinin, o cümlədən ərəb, fars və Osmanlı ədəbiyyatı arasında zamanın tələblərinə uyğun olaraq imkanları daxilində bir az da sıx əlaqələr yaratmışlar. Ələlxüsus XX əsrin əvvəllərində baş verən inqilabların, təlatümlərin, ziddiyyətlərin, o cümlədən rusların yüz ildən çox Azərbaycanda tüğyan elməsinin daha da şiddətliyi dövrə, avam əhalinin gözünü açmağa çalışmışlar. Onlar fırlıdaqçı mollalar tərəfindən aldadıldıkları üzündən müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin hikmət-möcüzələrindən, tərbiyəvi əhəmiyyətindən, əxlaqi zənginliyindən xəbərləri olmadığı, saxtakar din xadimlərinin “cadu”, “sehr” və başqa zəhərlərin yaratdığı mövhumata, xurafata, fanatizmə uyduğu üçün ziyalılar müqəddəs Quran ayələri, islam ehkamları, Peyğəmbər hədisləri ilə köklənmiş klassik şairlərimizin ədəbi irsini, o cümlədən öz ecazkar ifadələri, əsərləri ilə tək

Şərq aləmində deyil, bütün dünyaya səs salmış islam mütəfəkkirlərinin ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği üçün çalışırdı. İndi ədəbiyyatımızın qarşısında duran ən vacib məsələ və Bakı ədəbi mühitinin “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvləri ən ümdə vəzifəsi xalqı maarifləndirmək, gözündəki qəflət pərdəsini açmaq, mövhumata, xurafata, fanatizmə uymamağı tövsiyə etmək, eyni zamanda adlarını bolşevik qoymuş ruslardan, ermənilərdən ibarət azğınlaşmış təcavüzkarlara qarşı mübarizə aparmaq, onlara inanmamağa səsləmək idi. Bu səbəbdən də XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatımızda müsəlman Şərqlinin klassiklərinin tərcümə edilməsi, onların əsərlərinin Azərbaycanda daha yaxşı tanınması və öyrənilməsi üçün müsabiqələr təşkil olunurdu. Məsələn, 1915-ci ildə “Dirilik” məcmuəsi Şeyx Sədi Şirazidən qitələr seçib tərcümə etmək üçün elan verdiyi zaman “Məcməüş-şüəra”nın ən fəal üzvləri Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Seyyid Zərgər, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Məşədi Azər və başqaları bu müsabiqədə fəal iştirak etmişlər. Onlardan Seyyid Zərgər (1880-1920) Sədinin 58 əxlaqi-didaktik, ibrətamiz mənzum hekayədən ibarət olan “Mizanül-ədələt” əsərini böyük ustalıqla tərcümə etmişdir. Şair bu tərcüməsində elə bir məharət göstərmişdir ki, əgər əsəri oxuyan adam bunun Sədiyə aid olduğunu bilməsə, Seyyid Zərgərin özünə məxsus olduğunu düşünər. Bunun təsdiqindən ötrü həmin tərcümədən dörd misraya nəzər yetirmək kifayətdir:

*Əgər vardır səndə əql, ey cəvan,
Eşit sirəti-mərdi-rövşənrəvan.
Çəmənzarə gər varsən, əhli-dil,
Qoy ahəstə pa, etmə rəncidə gil [181, s.138].*

Bundan başqa, Seyyid Zərgər Şeyx Sədi Şirazinin ən məşhur əsərlərindən biri olan “Bustan” əsərini də tərcümə etmiş və bu barədə belə demişdir: “*Vəli “Bustan”-i-Sədi əleyhırrəhmənin bəzi zəmanəyə müvafiq farsı-nəzmdən türki-nəzmi lisanına tərcümə edib, qariyi-möhtərəm və möhtərəmələrin nəzərlərində cilvələnməgin məsləhət gördük*” [181, s.25].

“Məcməüş-şüəra”nın çox görkəmli üzvü Məşədi Azər də (1870-1951) Əbülqasim Firdosinin “Şahnamə”sindən “Rüstəm və Burzu” dastanını, Şeyx Sədi Şirazinin “Gülüstan”, “Bustan” poemalarından bir neçə babı, Hafiz Şirazinin, Ömər Xəyyamın əsərlərindən tərcümələr etmiş və bədii tərcümə sahəsində nüfuz qazandırmışdır.

“Məcməüş-şüəra”nın üzvlərində fars şairlərindən əsasən Şeyx Sədi Şiraziyə çox böyük sevgi, məhəbbət olmuşdur. Təsədüfü deyil ki, yaradıcılığı əsasən türkçülük ideyası ilə köklənən Əliabbas Müznib, Sədinin “Gülüstan”ından təbdil etmiş, yəni məzmununu “Gülüstan”dan alaraq “İnsaf güzgüsü” adlı poema yazmışdır. Poemadan bir parçanı təqdim edirik:

*Cənnəti-zövq, bəzmi-irfanda,
Solmayan daimi “Gülüstan”da.
Şeyx Sədi, o möhtərəm ustad,
Böylə bir vəqəə eləmiş inşad:
Kişvəri-əqlə şah olan bir şah,
Yəni ən bir həqiqi zillullah.
Bir əsirin o hökmdari-zaman,
Vermiş idi ki, qətlinə fərman.*

*Zur ilə çərxi tərsinə dönsün,
Şöleyi-ömrü qəhr ilə sönsün* [80, s.89].

Tədqiq olunan dövrdə ədəbi məclislər Azərbaycan poetik mühitinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərməkdə idi. Seyid Əzim Şirvaninin “Rəbiül-ətfal”, “Qafqaz əhlinə xitab”, “Ruhanilik təhsili”, “Əkinçi və xan”, “Köpəyə ehsan”, Hacı Ağa Fəqir Ordubadinin “Kürdün qul satması”, Mirzə İsmayıl Qasirin “Əskinaz”, “Ərə verdi”, “Qara pul”, qarabağlı şair Mirzə Ələsgər Növrəsin “Pəndi-ətfal”, Mir Möhsün Nəvvabın “Türkcə şeirlər divanı”, “Erməni-müsəlman münaqişəsi”, “Nəsihətnamə”, Əbdülxalıq Yusifin “Divan”ı, Əbdülxalıq Cənnətinin “Fəxriyyə”, “Nəsihətnamə”, Məşədi Azərin fars dilində yazan bir sıra klassiklərimizdən etdiyi tərcümələr, Əliabbas Müznibin “Müxtəsər ənbiya və islam tarixi”, müqəddəs Qurani-Kərimin “Yusif” surəsinin motivləri əsasında qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” romanı, ərəb və Avropa yazıçılarından etdiyi tərcümələr və s. əxlaqi-didaktik əsərlər, satiralar, Səməd Mənsurun “Həpsi rəngidir”, “Gülməlidir”, Haşım bəy Saqibin “Kim-kimədir” şeirləri və s. ümumi ədəbi inkişafa heyrətamiz bir şəkildə təsir göstərir, eyni zamanda xalqı əsrin elm-biliklərini mənimsəməyə çağırır, saxtakar din xadimlərinin uydurduğu mövhumatla deyil, cahiliyyət pərdəsini yırtıb əsl İslam dininin nuruna bürünməyə, dünyanın inkişaf etmiş millətləri ilə ayaqlaşmağa səsləyirdi.

4.2. Bakı ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz qolu kimi

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində əsasən milli-estetik fikrin inkişafı əsas rol oynayırdı. Məhz Bakı ədəbi mühitinin bədii irsi müasir tarixi-tipoloji tədqiqat üsulunun elmi və nəzəri prinsiplərini işləmək üçün alimin qarşısında imkanlar açır, Azərbaycanda mütərəqqi romantizmin tarixi və milli fərdiliyini müqayisəli-elmi kontekstdə, klassik poeziya ilə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində açmağa şərait yaradır. Həm də burda sosial-ideoloji amil həm ədəbi-estetik tərəqqini, həm də bədii inkişafın başlıca amili səviyyəsində əyaniləşir. Çünki XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi və ictimai rolu, klassik irsə münasibət, ideya-estetik meyarın dəqiq müəyyənlişməsi, poetika, üslub və sistem xüsusiyyətləri, aydın ideya cəbhəsi və estetik prinsiplər Bakı ədəbi mühitinin qiymət kriteriyasının əsasında dururdu.

Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında Bakı mühitində milli məfkurə əsasında formalaşmış maarifçilik cərəyanı mövcud idi. Bakı ədəbi mühitində hələ “Məcməüş-şüəra” təşkil olunmamışdan qabaq da maarifçilik məfkurəsi yeganə fikir cərəyanı idi. Məsələn, XVIII əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış Mürsəl adlı şair vətənimiz hələ Azərbaycan adlı müstəqil dövlət yaradılmamışdan ən azı yüz otuz il əvvəl gələcəkdən xəbər verib, ölkəmizi Azərbaycan adlandıraraq xalqın milli məfkurəsinin oyanışından ötrü, xalqımızın bir millət olaraq qədim dövrlərdən təşəkkül tapdığını poetik lövhələrlə göz önündə canlandırırdı:

*Qəmli könül, qəm çəkmə, fikr eyləmə,
Azərbaycan ölkəmizdir, əzimidir.
Təəllüqü yoxdur onun kimsəyə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.*

*Dil vermişəm mən o qara gözlərə,
Söz demərəm bir kəlmə dilsizlərə,
Baxma könül, nahəq, batil sözlərə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.*

*Mən aşiqəm məhrulərin dürdinə,
Gözündəki əyağinin dərdinə.
Düşmən qalmaz burda dönər yurdinə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.
Qum üstünə əncir, mövüc sərmərik,
Yad bağinə girib üzüm dərmərik,
Ölkəmizə təkə-məkə qoymərik,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.*

*Görüm Mürsəl, sözümüz var, dilmiz var,
Bağımız var, bostanımız, gülmüz var,
Bədxahları vurmağə də əlmiz var,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir [27, s.16-17].*

Sovet dövründə ədəbiyyatçılar XIX əsrdə insan zəkasının dini-mövhumu təsəvvürlərin buxovundan xilas etməyi, ictimai həyatda onun mövqeyini təmin etməyi, vətəndaşlıq hüquqlarını başa salmağı maarifçilik məfkurəsinin başlıca məqsədi və spesifik xüsusiyyəti kimi qələmə verirdilər. Lakin bu ağ yalan olduğu qədər də gülünc idi, çünki maarifçiliyin əsasında milli şüurun formalaşması, insanın özünüdərk, tarixini bilməsi, dini və milli dəyərlərinə sahib çıxması dururdu.

Bakı ədəbi mühitinin ideya-estetik qayəsinin mayasında ənənəvi dini-fəlsəfi baxışlar, irfani görüşlər dururdu. XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin əvvəllərinədək formalaşan ədəbiyyatın əsasında da bu baxışlar özünü göstərməkdə idi. Bakılı maarifçilərin məfkurəsi bu əsasda inkişaf edirdi, onlar kainatı, həyatı, varlığı, məxluqatı, bütün mövcudatı onu yaradan uca Allahın qüdrətini nümayiş etdirməsi kimi dərk edir və əsərlərində də bu ideyanı təbliğ edirdilər.

Bəzi nadan, nankor insanlar kimi Darvinin cəfəng nəzəriyyəsinə uyub yaradanı danmır və tarixi dəqiq mənbələrdən əxz edir, maarifçilik məfkurələrini bu bazaya yönəldirdilər. Ona görə də əqidə müxalifləri tərəfindən mühafizəkar, mürtəcə adlandırılırdı.

Həm də bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatını materializm və ateizm prinsiplərinə söykənən “axundovlaşma” təhlükəsi bürümüşdü. Bu prinsiplərdən uzaqlaşmağın yolu islam əxlaqına, dinin mütərəqqi ehkamlarına söykənən ədəbi-estetik, nəzəri-fəlsəfi bazanı formalaşdırmaq idi. Yalnız bu yolla xalqın başının üstündə fırlanan dinsizlik kabusundan yaxa qurtarmaq olardı. Əslində Azərbaycanın hər yerində ədəbi məclislər elə bu səbəbdən fəaliyyətə başlamışdı. Çünki bu ədəbi məclislərin hansının ədəbi irsinə nəzər yetirsək, M.F.Axundovun ələ saldığı, məsxərəyə qoyduğu mərsiyə ədəbiyyatının üstünlük təşkil etdiyini görürük. Ələlxüsus ədəbi məclis rəhbərləri Hacıağa Fəqir Ordubadi, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab və s. mərsiyə poeziyası formasında

xüsusi məharət göstərdiklərinin şahidi olarıq. Çünki mərsiyələr təkcə “məzlumnamələr” kimi təqdim olunmurdu, onlar Seyyidüş-şühəda İmam Hüseyn (ə)-in azadlıq mübarizəsi ilə öz poetik təsdiqini tapırdı.

Ədəbiyyatımızda möhkəm təməli olan mərsiyələr təkcə göz yaşı tökməkdən ötrü vasitə deyildi, onlar xalqa yüksək mənəvi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər, ən əsası isə heyrətamiz dərəcədə vətənpərvərlik hissləri aşılayırdı. Mövlana Füzulinin qələmə aldığı “Həqiqətüs-süəda” əsəri isə Firudin bəy Köçərlinin dili ilə desək, türk dilində ən şirin ləhcə ilə yazılmış bir əsər idi və bu misilsiz sənət nümunəsilə dahi şair insanı mənəvi kamilliyə, eyni zamanda əqidə və amal uğrunda savaşağa səsləyirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər bölgəsində kifayət qədər qüdrətli şairlər var idi və onlar zaman-zaman bir-birinə mənzumələr yazır, məktublaşır, bir-birini mədh, bəzən də həcv edirdilər. Şair-ədiblərimiz hansı regionu təmsil etməsindən asılı olmayaraq, bir-birilə qardaşlaşır, bir-birinə olduqca dərin hüsn-rəğbət, ehtiram bəsləyirdilər. Həm də bu şairlər çox gözəl anlayırdılar ki, bu xalqı maarifləndirməkdən ötrü milli-mənəvi birlik vacib məsələdir. İndi bu mənzumələr, məktublar, şeirləşmələr həmin əqidə birliyini nümayiş etdirən təkzibolunmaz arxiv sənədləri, mühüm istinad mənbələridir.

Ömrünün yarısından çoxunu ədəbi məclislərin tədiqiqinə həsr etmiş, tanınmış araşdırıcı Sona Xəyal Əbdülxalıq Yusif haqqında yazır: *“Əbdülxalıq Yusif təkcə şairliyinə görə deyil, eyni zamanda insanlığına görə hamıya nümunə olan səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə hörmət qazanmış, sevilmişdir. Təsadüf deyil ki, heç bir şair həmkarları tərəfindən onun qədər mədh olunmamışdır. Təkcə “Məcməüş-şüəra”nın deyil, həmçinin Gəncə, Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Lənkəran və s. bölgələrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin üzvlərinin də Yusifə həsr etdiyi mədhiyyələr bu gün bizə şairin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi mühitdə oynadığı görkəmli rolunu, habelə ustad sənətkarlığı, yüksək elmi səviyyəsi haqqında ətraflı məlumat verir”* [110, s.72-73].

Sona Xəyal həmin ədəbi əlaqələrlə bağlı hadisələrdən biri haqqında yazır: *“Divan ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Ə.Şirvaninin Yusifə həsr etdiyi qəzəllər də diqqəti cəlb edir. Deyilənə görə, Seyid Əzim o dövrdə Yusifin sorağını eşidib onu görmək üçün Bakıya gəlmişdir. Şairin qəzəllərində bu məhəbbət açıq-aydın hiss olunur. “Gəlmədi” rədifli qəzəli bu cəhətdən səciyyəvidir. “İntizarım həddən ötdü, gülüzarım gəlmədi.*

Sonrakı beytlərdə də şairin intizarı, hicran əzabı, çərxi-fələkdən şikayəti görünür:

*Eylədin axır məni, ey çərx, Yusifdən cüda,
Misri-könlüm təxtinə ol tacidarım gəlmədi.*

Yusifin arxiv materialları içərisində Seyid Əzimə yazdığı bir məktubu var ki, burada Yusif onu Qasiri (Sona Xəyal burda Lənkəranda ədəbi məclisin yaradıcısı Mirzə İsmayıl Qasiri (1805-1900) nəzərdə tutur - S.Ə.) həcv elədiyi üçün qınayır. Lakin bu məzəmmətlərlə yanaşı, onun böyüklüyünü, ustad sənətkar olduğunu da qeyd edir. Məzəmmətlərində də o qədər səmimi, mədəni davranır ki, tənqid, tərif təsiri bağışlayır. Ümumiyyətlə, o dövrdə şairlərin bir-birinə yazdıqları həcvlərin əksəriyyəti bu şəkildədir. Bəlkə də, bu böyüklük, bu humanizm onları ustad sənətkar etmişdir” [110, s.96].

Bundan sonra isə Sona Xəyal Qarabağın görkəmli şairlərindən biri Əbdül Qarabağının Əbdülxalıq Yusif haqqında yazdığı “Yusif” rədifli şeirindən iki misranı nümunə gətirir:

*Ey olan məmləkəti-nəzmdə sultan Yusif,
Vey qulami-Həbəşin nəsrədə Loğman Yusif* [195, s.64].

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın başqa-başqa bölgələrindən olan şairlər bir-birinə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazırdılar. Məsələn, Xurşidbanu Natəvanın “oleydi” rədifli qəzəlinə onlarla nəzirə yazılmışdır. O cümlədən Seyid Əzim Şirvaninin “aparır” rədifli qəzəlinə, Mirzə Əbdülxalıq Yusifin “imış” rədifli qəzəlinə, Səməd Mənsurun “naz et” qəzəlinə, “rəngidir” şeirinə kifayət qədər nəzirələr yazılmışdır. Məhz bütün bunlar da Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafına olduqca müsbət təsir göstərirdi. Ən əsası odur ki, bu şairlər şeirin qanunlarından, poetik qəliblərdən, bədii ifadə vasitələrindən nə zaman, hansı nizamlarla istifadə eləməyi bir-birindən öyrənir, bununla da xoşməramlı rəqabətə girir, eyni zamanda bu qardaşlıq müsəqibəsində iştirak edərək bir nəfər kimi ən yüksək pilləyə yüksəlirdilər.

Mirzə Əbdülxalıq Yusifin (1833-1924) yaradıcılığının əsasını dini mövzular təşkil edir və bu mükəmməl ilahiyyat təhsili görmüş şair dini mövzuda yazdığı əsərlərinin əksəriyyətini klassik şairlərimizin istifadə etdiyi bəlağət elminin tələbləri əsasında yazmış və bununla da Azərbaycan poeziyasına heç vaxt xəyanət etməmişdir. Sona Xəyal Bakı şairlərinə həsr etdiyi “Bakı gülzarının bülbülləri” kitabında Əbdülxalıq Yusifin yaradıcılığını təhlil edərək, şairin məhz müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən qaynaqlandığını, əsərlərinin Quran hikmətləri təsiri altında qələmə aldığını qeyd edir. Alim yazır: “*Şairin oğluna nəsihət kimi yazdığı mürəbbə-müstəzadəndə də dünyanın mənasız, fani bir şey olduğunu, insanı insan edən elmin, mərifətin, əxlaqın vacibliyini göstərən şairin ümumiləşmiş şəkildə bütün insanlara ünvanlanmış nəsihətinin şahidi oluruq. Şair deyir ki, ey oğul, hər bir şəxsi, bir ağıllı, ayıq-sayıq hesab elə, arsızlar kimi rəftar eləmə ki, sonradan xəcalət çəkməli olmayasan. Əgər bu mənaları bilsən, mənfəət əldə edərsən. Hər görmədiyini, tanımadığın adamı ağıl sahibi bil, yaxşını yaxşı, pisi pis bil, danışığına fikir ver, bu sözləri məşhur tarixi sənəd kimi qəbul elə, məzmununu bütöv öyrən, ondan sonra o ünvanın əbədiliyindən xəbərdar ol! Aqilsən əgər, hər gün cəhd elə gözəl bir yol tut! Cahilsən əgər, əvvəlcə elm öyrən, düşüncəni, fikrini genişləndir, dünyagörüşünü artır. Kamilsən əgər, qulpu olmayan kuzəni iki əl ilə tut, miskin adamlara həqarətlə baxma! Əxlaqını hər rəngü riyadan uzaq elə, insanlara insan kimi bax, təkəbbür etmə, onlarla ünsiyyəti kəsmə, hər bir işin aqibətini düşün ki, sonra ziyan çəkməyəsən, tutduğun işlərdə ziyankar olmayasan. İnsanlığa layiq olmayan işləri görmə, heç kimlə ədavət eləmə, məclisdə elm əhlini görsən hörmət et, söz söyləmə, lal ol, vicdan, vəfa sahibi ol, zülm edən olma*” [110, s.23].

Uca Allah müqəddəs Qurani-Kərimin 31-ci “Loğman” surəsinin 16-19-cu ayələrində oğluna öyüd-nəsihət etməkdə çox bəyəndiyi Həzrət Loğmanın dili ilə Ona iman gətirmiş bütün insanlara xitab edir: “*Loğman öyüd-nəsihətinə davam edərək dedi: “Oğlum dünyada gördüyün (hər hansı yaxşı, yaxud pis) iş xardal dənəsi ağırlığında olsa da, bir qayanın (daşın) içində yaxud göylərdə, ya yerin təkində olsa da, Allah onu qiyamət günü ortaya gətirər (onun haqq-hesabını çəkər). Həqiqətən,*

Allah lətifdir (bütün nazik işləri biləndir, lütfkardır) hər şeydən xəbərdardır! Oğlum, namaz qıl! İnsanlara yaxşı işləri görməyi əmr et, pis işləri qadağan elə! Bu yolda sənə üz verəcək müsibətlərə döz. Həqiqətən, bu dediklərim vacib əməllərdir! Adamlardan təkəbbürlə üz çevirmə! Yer üzündə lovğa-lovğa gəzib-dolanma! Həqiqətən Allah heç bir özündən razını, fəxr edib lovğalananı sevməz! Yerişində müvazinət gözlə! (Nə çox yeyin, nə çox asta get) və danışıqda səsini qaldırma, çünki ən çirkin səs uzunqulağın səsidir!”

Göründüyü kimi, Bakı şairlərinin maarifçi baxışlarının, didaktik görüşlərinin əsasında məhz Quran əxlaqı durur. Əbdülxalq Yusif də bir qare, bir hafiz olduğu üçün Quran ayələrinin, o cümlədən “Loğman” surəsinin hikmətlərini çox gözəl bilirdi və həyatını, yaradıcılığını da bu hikmətlər, bu hökmlər əsasında qururdu.

Göründüyü kimi, burda şair çox incə mətləblərə toxunaraq, oxucularını humanizmə, əxlaqa, mərifətə çağırır. Bunun üçün isə şəri hökmlərə vəqif olmağa çağırır, Quran ayələrinə nəzər salmağı tövsiyə edir:

*Kəllər qayıdan vaxtıda dünbalə düşər büz,
Övqatə nəzər qıl!
Dünyadan ötər eyləmə kuşış gecə-gündüz,
Əmvatə nəzər qıl!
Din elminə bax, eyləmə təzvir, düz ol düz,
Ayatə nəzər qıl!
Qarun kibi cəm eyləmə çox dirhəmi dinar,
Bildinmi, əzizim?! [110, s.23-24]*

Ə.Müznib Əbdülxalq Yusifi bir sıra məziyyətlərinə, Azərbaycan, ərəb, fars dillərində eyni dərəcədə mükəmməl əsərlər yaratdığına, müxtəlif janr və formalarda yüksək dərəcədə poetik nümunələr meydana gətirdiyinə, eyni zamanda ağsaqqallığına görə “Qafqaz şairlər ordusunun başında dayanan” sənətkar adlandırmışdır.

Şairin yaradıcılığının böyük bir hissəsini qəzəllər təşkil edir ki, bu qəzəllər ilk baxışda oxucuya aşıqanə nümunələr kimi görünsə də, məna içində məna meydana gətirən şair əsərlərinin dərinliklərində poetik qəliblərin incəliklərindən, məna açarlarından olduqca məharətlə istifadə etmişdir:

*İstəsən olmağa mətlubi-zərü sim kimi,
Safü pakizədil ol, çeşməyi-təsnim kimi.*

*Mənbeyi-müttəsil ol, feyz yetir dünyaya,
Xəlqə rövşənlik üçün vasitə ol sim kimi.*

*Baxma xəlqin sözünə, cəhd elə öz əqlinə bax,
Sındırıb bütləri tərək eylə Bərahim kimi.*

*Məhfili-ünsdə şərh et ləbi-canan vəslin,
Nə ki, bir guşədə ləbbəstə otur “mim” kimi.*

*Aç, müfəssəl deginən mətləbi məxluqə əyan,
Ruh ver məqsədinə sureyi- “Ha-mim” kimi.*

*Nəf ver aləmə səy et, hərəkət eylə müdam,
Dayanıb gözləmə divarda təqvim kimi.*

*Qane ol, əhli-qənaət olur aləmdə əziz,
Hiç bir rütbə deyil, rütbeyi-təslim kimi.*

*Ey həris, eyləmə bu qədri təfəkkür, tutalım,
Şahsən, məmləkətin var idi iqlim kimi.*

*Zahida, mən rəhi-meyxanə tutum, sən məscid,
Görəlim aqibətində aparır kim-kimi.
Yıxma hər xanəxərabın evini zöhdinlə,
Tutma hər bixirədi kəlmeyi-təxfim kimi.*

*Yusifə, şərtidir arayışi-təkmiliyi-kar,
Hər zaman olma açıq, dəftəri-təlim kimi [150, s.29-30].*

Məsnəvi başdan-başa öyüd-nəsihət, qururlu, lovğa insanlara “Onsuz da bu dünyadan heç nə apara bilməyəcəksən” tövsiyəsi, eyni zamanda özlərini zahid kimi qələmə vermiş fırıldaqçılara ünvanlanan poetik qəliblərin “bəyan” növündə “kinayə” formasıdır. Şair bu məsnəvidə eyni zamanda “Sındırıb bütləri tərək eylə Bərahim kimi”, - dedikdə bütləri sındırıb təkallahlığı bəyan edən həzrət İbrahim əleyhissəlamı nəzərdə tutur və oxucusunun uydurma bütpərəstliyə, atəspərəstliyə və s. deyil, tək olan Allaha iman gətirməyi tövsiyə edir və müqəddəs Qurani-Kərimdəki “Ha Mim”, “Hürufi-müqəttə” hərfləri ilə başlayan “Fusillət” (müfəssəl izah edilmiş), “Əhqaf” (qumsal təpələr), “Zuxruf” (qızıl bəzəklər), “Mumin” (mömin), “Casiyə”, (diz çökmüş camaat) “Duxan”, (duman) mübarək surələrində hökm olunduğu kimi bütün mətləbləri açıq-aşkar ərz etməyi nəsihət edir.

Bütün bunlar Əlbülxalığ Yusifin müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinə necə dərinədən bələd olduğunu açıq-aydın nümayiş etdirir və onu qeyd etmək lazımdır ki, zəatən yaradıcılığını müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən qaynaqlanaraq qələmə almışdır və şairin bədii irsinə nəzər saldıqda onun bir Quran təfsirçisi olduğu, mübarək ayələrin hökmlərini nəzmə çəkərək özünəməxsus şəkildə izah etməyi nümayiş olunur.

Sona Xəyal, Mirzə Əbdülxalığ Yusifin “Qəzəllər” kitabının ön sözündə şairin yaradıcılığında söz və məna gözəlliklərinin yüksək dərəcədə qərar tutmasını belə bəyan edir: “*Yusif yaradıcılığında sözün bədii dəyərini, şeiriyyəti yüksəltmək üçün bədii vasitələrdən gen-bol istifadə etmişdir. Sadə məcazlardan, təşbeh və epitetdən tutmuş, mürəkkəb məcazlara, mübaliğə, kinayə və istiarəyə kimi işlədilən bədii vasitələr şeirin emosional təsir qüvvəsini artırmış, Yusif qələminin qüdrətini daha da yüksəltmişdir. Poetik nitq təşbehlərlə bəzənmiş, epitetlərlə zəngin olanda, onun oxucular tərəfindən yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi qəbul olunması ehtimalı daha yüksək olur. Məsələn, şairin qəzəllərində rast gəldiyimiz bəzi məqamlara diqqət edək: “Xəlqə rövşənlik üçün vasitə ol sim kimi”, “Şir tək qıl həmlə dərdü qəm əfvacinə” misralarında xalqa xoşbəxtlik, işıqlı gələcək bəxş edən insanın elektrik*

naqili ilə müqayisəsi, dərdə, qəmə daim sinə gərən, tülkü kimi rahatlıq tapmaq üçün hiyləgərlik etməyib, mübarizə yolu ilə öz-özünə dolanışığı üçün lazım olanları əldə edən insanın şirə bənzədilməsi şeirin bədii cəhətdən dəyərini daha da artırmışdır. Eləcə də “Müjgan oxun atanda ol mahparə bir-bir”, “Kimdir ki, sevməsin könül əbrukəmanlara” misralarında sevgilinin, yarın, ümumiyyətlə məşuqun ay parçası, qaşıkaman və s. verilməsi şeirlərin poetikasını yüksəltmiş və emosional təsirini çoxaltmışdır” [150, s.4].

Əbdülxalığ Yusif müqəddəs Qurani-Kərimin hərflərinin fəlsəfi şərhini poetik nizama belə düzür:

*Bu hərflər o əlif qamətin “bey”indəndir,
Bu məstliklər o meyخانənin meyindəndir.*

*Bu nəhrlər ki, olur bəhri-eşqdən cari,
O dilrübənin iki çeşməli “hey”indəndir.*

*Bu nəşələr o “şərabən-təhur” nəşəsidir,
Bu badələr o ləbi Kövsərin “sey”indəndir.*

*Əbəs deyil ki, gəlir əhli-eşqdən bu nəva,
Bu nalələr hamı ol “nun”un neyindəndir.*

*Əgərçi “rey” səbəbi-ahi-eşq idi, leyk,
Bu nəşə də kim, o büti-növrəsin “rey”indəndir.*

*Bu badələr, bu tərəblər, bu eşqü cazibələr,
O hüsn sahibinin bilmirəm nəyindəndir.*

*Diriltdi aləmi eşqin nidası, ey Yusif,
Bu zindəlik də onların zikr, ya “hey”indəndir [150, s.104].*

Bu məsnəvidə şair eyni zamanda çox güclü rəmzlərdən istifadə etmişdir. “Dilruba”nı eşq rəmzi kimi seçərək onun qamətini “əlif”ə, gözlərini dəryaya axan nəhrlərdəki iki çeşməyə, ləblərini cənnətdəki Kövsər suyuna, əhli-eşqin daim ney kimi nalə çəkməyinə bənzədir.

Əbdülxalığ Yusif bədii ifadə vasitələrinin, indiki dillə desək, poetik sintaksis, yaxud sintaktik fiqurlarına çox mükəmməl bələd olduğundan əsərlərində bədii ifadə vasitələrində bədii suallardan, bədii nidalardan, bədii xitablardan, təşbihlərdən, istiarələrdən, təkrirlərdən, mübaliğələrdən, litotalardan, inversiyalardan, kinayə və bədii təzadlardan məharətlə istifadə etmişdir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində fəaliyyət göstərmiş ədəbi məclislərin üzvlərinin yaradıcılığına ümumi nəzər yetirəndə onların hamısının əsasən bir bulaqdan su içdiyini, klassik sənətkarlarımızın, ələlxüsus Füzulidən, Qarabağ ədəbi mühitində isə Füzuli ilə yanaşı M.P.Vaqif ədəbi məktəbindən qidalandığını görürük. Lakin Azərbaycan klassikləri Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Şah Xətəinin, M.V.Vidadinin, eyni zamanda Şərq aləminin yaxşı tanıdığı Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Əbülqasım Firdovsinin də təsiri təbii ki, danılmazdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın bütün regionlarından olan ədəbi-mühit şairləri fars dilində

yazılmış klassiklərimizdən əlavə, fars şairlərinin, o cümlədən həm fars dilində, həm də cığatay ləhcəsi ilə yazan özbək şairi Əlişir Nəvainin də bir sıra əsərlərini dilimizə tərcümə etmişlər. Bu da həqiqətdir ki, Azərbaycanın bütün bölgələrindən olan şairlər ərəb-fars dillərini mükəmməl bilirdilər və ona görə də klassik ənənəyə sadıq qalaraq fars dilində də zəngin poeziya nümunələri yaradırdılar.

Bu isə bizim sənətkarlarımızın tolerantlığından, mədəni irsə multikultural yanaşmasından, eyni zamanda fars şairlərinin fəlsəfi və bədii tutumu möhtəşəm olan əsərlərini mütalifə etdiklərindən irəli gəlirdi. Məsələn, Azərbaycanda elə bir şair yox idi ki, Şeyx Sədinin “Gülüstan”, “Bustan” əsərlərini, Ömər Xəyyamın rübailərini, Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” əsərini, Hafız Şirazinin “Divan”ını oxumamış olsun. Məsələ burasında idi ki, bütün bölgələrdəki ədəbi mühit üzvlərinin yığıncaqlarında öz klassiklərimizlə yanaşı, yuxarıda adı hallanan fars şairlərinin də əsərləri müzakirə olunur, təhlil edilir və bəzi hallarda məclislərə dəvət olunan xanəndələr bu şairlərin qəzəllərini fars dilində muğam üstündə oxuyurdular. Bu da təsadüfi deyil ki, o zamanın Qarabağ, Şamaxı, Bakı, Gəncə xanəndələri fars dilini yaxşı bilirdilər və yeri düşdükcə məclislərdə böyük ustalıqla bu dildə də ifa edirdilər. Bir sözlə region ədəbi mühiti bir-birini olduqca gözəl bir şəkildə tamamlayır və şeirin, sənətin, o cümlədən musiqinin inkişafına güclü təkan verirdi.

Bakı ədəbi mühitinin Azərbaycanda gedən vahid ədəbi prosesin ayrılmaz qolu olmasını, daha doğrusu cənublu-şimalı Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mərkəzlərlə qırılmaz tellərlə bağlı olmasına dair kifayət qədər materiallar vardır. “Məcməüş-şüəra”nın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Məşədi Azərin Azərbaycanın hər bölgəsindən itirdiyi şair dostlarının ruhları xatirinə yazdığı məsnəvisi buna bariz nümunədir:

*Ey xoş ol vaxtlar, xoş ol dəmlər,
Cəm idi həmzəbanlar, həmdəmlər.
...Yad edim gördüyüm ədibləri,
Mərəzi-cəhlimə təbibləri:
...Biri Əbdürrəhimi-Təbrizi,
...Hədsiz idi onun təlamizi.
Məni-aciz də onların biriyəm,
Heyf, o öldü, leyk mən diriyəm.
Biri də Əndəlibi-Kaşani,
Ürəfa bəzminin süxəndanı.
Ah, Ədibülməmaliki-İran,
Fövti könlüm evin edib viran.
...Fənni-əşaridə mənə ustad,
Mirzə Şahin idi, o paknihad [140, s.12].*

Əliabbas Müznib Əlyazmalar İnstitutunda B-1620/3245 [38] şifrəsi altında saxlanan iri həcmli bir məqaləsində Əbudülxalıq Yusifin Qarabağ, Şirvan və s. bölgələrin şairlərilə müşavirəsi olduğunu qeyd edir.

Məlum məsələdir ki, Azərbaycan xalqı ürəyirəhmlı, səxavətli, qonaqpərvər bir xalqdır. Bakı camaatı da istisna deyil, onlar da bu yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahibdir. Bakı şəhərində və onun kəndlərində istər toy-düyünlərdə xanəndələrin

muğam üstündə oxuduğu qəzəllər, istərsə də yas mərasimlərində hüznü şəkildə ifa edilən mərsiyələr, növhələr bunu ətraflı şəkildə bəyan edir.

Onu da qeyd edək ki, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbani Natəvan və XIX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan digər şairlərin qəzəlləri toy-düynlərin bəzəyi olmuş, mərsiyələri, növhələri isə həm Kərbəla şəhidlərinin əzadarlıqlarında, təziyələrində, Aşura mərasimində, eyni zamanda hüznü məclislərində ney kimi nalə çəkən dərvişlər tərəfindən oxunaraq məclis iştirakçılarına göz yaş tökməyə məcbur etmişdir.

Bu da məlumdur ki, Mirzə Həsib Qüdsinin, Qumrunun, Racinin, Sərrafın mərsiyələri, növhələri də əzadarlıqlarda, təziyələrdə, hüznü məclislərində dərvişlər tərəfindən ürəksızladan avazla ifa olunmuşdur. Toy-düynlərdə səslənən qəzəllər, əzadarlıqlarda, yas mərasimlərində ifa olunan mərsiyələr çox zaman müəllifinin kim olduğunun fərqiə varmadan qulaqlara süzölmüş və bu nadir sənət incilərinin müəlliflərinin kimliyiə kimsə maraqlanmamışdır.

İstər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti şairlərindən Mirzə Əbdülxalıq Yusifin, Mirzə Əbdülxalıq Cənnətinin, Buzovnalı Asinin, Haşım bəy Saqibin, Hacıəli Pərişanın, Kərbəlayi Muxtar Bisavadın tək Bakıda və onun kəndlərində deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində əsərləri dillər əzbəri olmuşdur. Onlardan bir nümunəyə baxaq:

*Mən necə hər bir nəfəs fəryadü əfğan etməyim,
Aləmi fəryadimə çaki-giriban etməyim.*

*Mən necə yaddan çıxardım Kərbəla qovğasını,
Mən necə başdan çıxardım bu Hüseyin sövdasını,
Parə-parə etdilər nahəq yerə əzasını,
Ey gözüüm, qan ağla, qan, dut bu Hüseyinin yasını.
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü əfğan etməyim,
Aləmi fəryadimə çaki-giriban etməyim.*

*Ey Hüseyinin bilməyən aləmdə qədrü qiymətin,
Salmısan dildən-dilə, biqədr edibsən hörmətin,
Kəsb özünçün etmişən nadanlığın keyfiyyətin,
Sən özünlə heç müqabil dutma Allah hüccətin,
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü əfğan etməyim,
Aləmi fəryadimə çaki-giriban etməyim.*

*...Dut Hüseyinin damənin, Saqib, yetər imdaduva,
Rəhmət olsun hər zaman, hər dəm sənün ustaduva,
Bu Hüseyindən başqa yoxdur yetməyə fərayaduva
Həşrdə, hər bir nəfəs halın görüb sal yaduva,
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü əfğan etməyim,
Aləmi fəryadimə çaki-giriban etməyüm [96, s.426-427].*

XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində mərsiyə janrı təkə Bakı ədəbi mühiti üçün deyil, Azərbaycanın bütün bölgələri üçün xarakterik idi. Xalq bir növ Kərbəla

şəhidlərinin simasında yaşadığı müsibətlərə ağlayır, 1905, 1918, 1920-ci il qırğınlarının qurbanlarını anırdı.

Məsələn, Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Nadim Naxçıvani Kərbəla qəhrəmanı və bayraqdarı şəhid Əbülfəzl Abbasa öz dərin sevgisini bu şəkildə nümayiş etdirirdi:

*Aç bircə qanlı çeşmim, ey bavəfa Əbülfəzl,
Yaxşı evimi yıxdı əhli-cəfa, Əbülfəzl.*

*Bülbültək ayrı düşdüm bu səhndə gülümdən,
Bir dadrəs tapılmaz ənsardən, elimdən.
İcma edib ədulər, aldı səni əlimdən,
Bir qəmküsarım olmaz səndən sora, Əbülfəzl.*

*Aldı əlimdən əda qəbiləmi, elimi,
Təll üstə Ali-Taha gözlər hamı yolumu,
Qardaş müsibətində sındırdılar belimi,
Aç gözlərin doyunca eylüm vida, Əbülfəzl [105, s.409].*

Yaxud Şamaxı ədəbi mühitinin yetişdirməsi M.Ə.Sabir hələ on doqquz yaşında ikən Kərbəla müsibətindən bir səhnəni ən kövrək duyğularla, hüznünlü ifadələrlə göz önünə gətirirdi:

*Baxdı çün Əkbərinin nizadə Leyla üzünə,
Gördü zülfü tökülüb, çün şəbi-yelda üzünə.*

*Gəldi şurə dedi: - Ey şəmi-şəbistanım, oğul,
Yetmədin kami-muradə məhi-tabanım, oğul.
Həşrədək dildə qalıb çıxmadı bu canım, oğul,
Gəlməyəydi anan, ey kaş, bu dünya üzünə.*

*Ey səba! Bircə əs, ol zülfü-pərişanı dağıt,
Xanimani-dili-viraneyi-Leylanı dağıt,
Dili-viraneyi-Leyla kimi dünyanı dağıt,
Qoyma düşsün dəxi il zülfü şəmənsə üzünə.*

*Dedilər: kimdi bu övrət, bizi nalan eləyən,
Yoxsa Leyladı, bu Məcnun kimi əfğan eləyən,
Səni, ey tazə cavan, qanına qəltan eləyən,
Necə məhşərdə baxar, Həzrəti-Zəhra üzünə?!*

*Sabira, hər il əza saxla Əli Əkbərə sən,
Kərbəladə gedib ağla o şəhi-davərə sən,
Gəl qiyamətdə bu cəm ilə səfi-məhşərə sən,
Qalma həsrət iki dünyada bu mövla üzünə [142, s.554].*

Burda, şair Həzrət Əli Əkbərin anası Həzrət Leylanın Kərbəla müsibəti zamanı əziz balası Həzrət Əli Əkbərin azgın düşmənlər tərəfindən vəhşicəsinə şəhid edildiyindən ən müsibətli gecəsini, şəbi-yeldaya (“ən uzun gecə”, yəni dekabr ayının 20-dən, 21-nə keçən gecəyə - S.Ə.) bənzədərək heyrətəməz bir təşbih yaratmışdır.

Yaxud Təbrizli şair Sərraf Kərbəla şəhidlərinə olan öz eşqini ürəksızladan hisslərlə bu şəkildə bəyan edirdi:

*Bu çöldə, bacı, möhnəti-hicran sənin olsun,
Ağlar göz ilə zülfi-pərişan sənin olsun.*

*Əhd eyləmişəm burda gərək təşnə verəm can,
Başsız bədənim isti qum üstə qala üryan,
Mənlən yara bu çöldə gərək yetmiş iki can,
Şam içrə, bacı, mənzili-viran sənin olsun.*

*Bu dəşti-bəla olmuş əcəb bəzmi mürəttəb,
Qəm camın ediblə meyi-möhnətlə ləbaləb.
Təqsim olunub Ali-Peyəmbər, bacı Zeynəb,
Abbas mənim, abidi-nalan, sənin olsun.*

*Tərk eylər ədu hörməti-Quranı niqabi,
Yəğməyə gedər Fatimənin taqətü tabi.
Mən Əsgəri ağuşa alım, sən də Rübabi,
Bu şərtlə peykan mənim, əfğan sənin olsun [101, s.109].*

Qarabağlı şair Sədi Sani Qarabaği də (1841-1914) İmadəddin Nəsiminin insan ruhunu lərzəyə gətirən əsərinin təsirilə nalə çəkmişdi:

*Mahi-matəmdir, təmam aləm yanar, ağlar bu gün,
Aləm ağlar, aləm içrə hər nə var ağlar bu gün.*

*Ərşü fərş ağlar, fələkü əfrak ağlar bu dəm,
Bərqü baran ün verər, əbri-bahar ağlar bu gün.*

*Ağlamaq babında bu gün məndə yoxdur ixtiyar,
Didə ağlar, dildə səbr ağlar, qərar ağlar bu gün.*

*Sinəçək ağlar, o pak ağlar, həlak ağlar, həlak,
Şəhrəbanu sər bezanu zar-zar ağlar bu gün.*

*Kəbə ağlar, Kərbəla ağlar, bəla ağlar, bəla,
Məşhədə qalxar Nəcəfdən bir qübar ağlar bu gün [184, s.287].*

Bütün bu mərsiyələr istər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının dilinin əzbəri idi və bu da öz növbəsində həm Bakı ədəbi mühitinin, həm də Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi məclislərin bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlılığından xəbər verirdi.

4.3. Bakı ədəbi mühitinin inkişafında Ağadadaş Müniri, Məşədi Azər Buzovnalı, Mirzə Əbdülxalq Yusif, Əbdülxalq Cənnəti və b. şairlərin rolu

XIX əsrin ikinci yarsında XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndələri Mirzə Həsib Qüdsi (1828-1908), Məhəmmədəğa Cürmi (1835-

1900), Ağakərim Salik (1849-1910), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Ağadadaş Müniri (1863-1940), Məşədi Azər (1870-1951), Səməd Mənsur (1879-1927), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Seyyid Zərgər (1880-1920), Hacıəli Pərişan (1876-1944), Əliabbas Müznib (1882-1938), Əlipaşa Səbur (1885-1931) və s. idi.

Onların əksəriyyətinin bədii irsi günümüzdə qədər fraqmentlər şəklində çatmış, zamanında mətbuatda, şeir antalogiyalarında işıq üzü görən, xırda kitabçalar halında çap olunan, arxivlərdə, ədəbiyyatsevərlərin şəxsi dəftərlərində qorunan əsərləri sonralar toplanaraq çap olunmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz ədiblərdən Məhəmmədəğa Cürmi “Məcməüş-şüəra”nın yaradıcısı və ilk sədri olmuş, Ağadadaş Müniri “Dirilik” məcmuəsində (1916-cı il), “Türkcə qəzəllər” kitabında (1917), “Ədəbi parçalar” jurnalında (1926) çap olunmuş, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Məşədi Azər, Səməd Mənsur və Əliabbas Müznib isə vaxtaşırı dövrü mətbuatda çıxış etmişlər.

Əbdülxalıq Cənnətinin “Təkamül”, “Füyuzat”, “İrşad”, “Həyat”, “Səda”, “Tərəqqi”, “Tuti”, “Məktəb”, “Dirilik”, “Maarif və mədəniyyət” və s. qəzet, jurnallarda xeyli şeirləri çap olunmuşdur.

Məşədi Azər Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal olunmamışdan əvvəl “İrşad”, “Səda”, “Sədayi-həq”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “Dirilik”, “Zənbur”, “Babayi-Əmir”, “Nüsrət”, “Şərqi-rus”, “İttifaq”, “Molla Nəsrəddin”, işğaldan sonra isə “İnqilab alovları”, “Şərq qadını” məcmuələrində şeirlər dərc etdirmişdir.

Səməd Mənsur “İqbal”, “Səda”, “Bəsirət”, “Tuti”, “Zənbur”, “Şeypur”, “Molla Nəsrəddin”, “Ədəbi parçalar” və s. məcmuələrdə iştirak etmişdir.

Bakı ədəbi mühitinin üzvləri arasında Ə.Müznibin yaradıcılığı çox şaxəliliyi ilə diqqəti çəkir. O, şair, ədəbiyyatşünas, publisist, naşir, redaktor, ictimai xadim kimi tanınmışdır. Poetik yaradıcılığında satirik və romantik üslubların vəhdətinə arxalanan şair bir yandan ictimai eybəcərliyi tənqid atəşinə tutur, digər tərəfdən milli faciələrin romantik tərənnümünə nail olurdu. “İttifaq”, “Zənbur”, “Hilal”, “Şəhabisaqib”, “Dirilik”, “Babayi-Əmir”, “Dirilik”, “İqbal”, “Qarabağ füqərası”, “Övraqi-nəfisə”, “Azərbaycan”, “Şeypur” və s. mətbuat orqanlarında çoxsaylı şeir və məqalələrlə çıxış etmiş, milli ictimai-siyasi fikrin və mədəni hərəkətin yüksəlişinə xidmət etmiş ədib “Muxtarnamə” (1912), “Napalyonun müəşiqəsi” (1912), “Əfğan tarixi” (1914), “Müxtəsər ənbiya və islam tarixi” (1917), eyni zamanda mərsiyə, növhə, sinəzənlərdən ibarət “Şükufeyi-qəm” və s. əsərlərinin, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair çoxsaylı araşdırma, məqalə və tədqiqat əsərlərinin müəllifidir.

Mirzə Həsib Qüdsi Bakuyinin (1828-1908) hələ “Məcməüş-şüəra” yaranmamışdan öncə də Bakı ədəbi mühitində xüsusi yeri və məqamı var idi. Mirzə Həsib Qüdsi İranın Tehran şəhərində mükəmməl ilahiyyat təhsili almış və Bakıda özünün açdığı mədrəsədə ərəb-fars, türk-Azərbaycan dillərinin, bu dillərin morfolojiya və sintaksisi (sərf-nəhv), həmçinin təcvid elminin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində bakılı şairlərin əksəriyyəti, o cümlədən tək Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqiində tanınan görkəmli ilahiyyat alimi, Azərbaycanda müqəddəs Qurani-Kərimi ilk dəfə dilimizə çevirən və islam dini ilə bağlı kitablar yazan Əbu Turab Axundzadə də Mirzə Həsib

Qüdsinin mədrəsində təhsil almış, eyni zamanda şeirin bir sıra qanunlarını ondan əxz eləmişlər.

Mirzə Həsib Qüdsi “Gülşəni-raz” adlı divan yaratmış, həmin divanı əvvəlcə Təbrizdə, sonra Bakıda nəşr etdirmişdir. Tək Bakı ədəbi mühitində deyil, dini məclislərdə də ehtiram sahibi olan Mirzə Həsib Qüdsi mərsiyə poeziyasının inkişafında da müstəsna xidmət göstərmişdir. Onun mərsiyələri, növhələri dillər əzbəri olmuş, əksər əzadarlıq məclislərində gözəl avazı olan dərvişlər tərəfindən ifa edilmişdir. Bu nümunələrdən sadəcə birini, İmam Həsənin (ə) zəhərlənərək şəhid olması ilə bağlı hüznü mərsiyəni nəzərdən keçirmək onun yüksək şairlik qüdrətini, eyni zamanda Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasına çalışdığını təsəvvür etmək üçün kifayətdir:

*Verdilər zəhri-cəfa sən kimi dildarə, Həsən,
Cigərin oldu sənün yetmiş iki parə, Həsən.*

*Tutdu məzlum Hüseyinin əlini şahı-əlim,
Bəs imamət gühərin xazinə etdi təslim.
Çıxdı bu bürcdən, ol bürcdə tam oldu müqim,
Qütbədək seyr verib gərdişi-pərgarə Həsən.*

*Zeynəbin düşdü o şahənəyə çünki nəzəri,
Zərf hazır elədi ta ki, olubdur xəbəri.*

Bir təhərrük elədi teştə töküldü cigəri,

Bülbüli-Qüdsi kimi getdi ol gülzarə Həsən [117, s.103].

Lakin Mirzə Həsib Qüdsi ədəbi mühitdə tək-cə mərsiyə janrında olan mükəmməl əsərləri ilə deyil, mətbuat səhifələrində dərc olunan müxtəlif mövzulu poetik nümunələrilə də tanınırdı. O, Bakıda nəşr olunan “Məktəb”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Dəbistan”, “Tazə həyat” və s. kimi mətbəi orqanlarda çıxan ictimai məzmunlu şeirlərilə, “Füyuzat” jurnalı fəaliyyətə başlayandan etibarən isə burada dərc olunan əxlaqi-didaktik, maarif və mədəniyyəti təbliğ edən şeirlərilə oxucuların rəğbətini qazanmışdı. Onun “Füyuzat” jurnalında dərc etdirdiyi “Kamal” rədifli qəzəli bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Əsərdə insanın əqli-kamalı onun ən gözəl neməti olduğu halda, bir sıra meşşan insanların cahiliyyə dövründə olduğu kimi bilikli, kamallı insanlara istehza etmələri tənqid olunur, Müəllif ağıllı-kamallı insanların məsxərəyə qoyulmasına və cahil insanların cahilliyi səbəbindən əqlin-kamalın yerini cəhalətin tutmasına təəssüf edir. Şair dərin fəlsəfi lövhələr yaradaraq bu problemi oxucusuna çatdırmağa çalışır:

*Bülbülani-çəmənün zağü zəğən tutdu yerin,
O zamandan ki, solub cəhl ilə gülzari-kamal.*

Doğru söz zahir edən şəxsə olur xəlq ədu,

Çün deyil cəhlü səfa əhli səzavari-kamal [128].

Artıq qeyd olunduğu kimi, Mirzə Həsib Qüdsi “Füyuzat” jurnalı ilə məcmuə nəşrə başlayandan əməkdaşlıq etmişdir. Onun bu jurnalda çıxan ilk şeiri “Cülusiyyə” adlanır [Bax: 154].

Bu şeir ictimai məzmun daşıyır və sənətkarın İran xalqının gələcəyinin xoşbəxt olacağı ümidi ilə bağlıdır. Mirzə Həsib Qüdsi bu şeiri 1906-cı ilin dekabrın 25-də vəfat etmiş Müzəfərəddin şahın yerinə hakimiyyətə gələn oğlu Məhəmmədəli şah Qacara həsr etmişdir. Məhəmmədəli şah Qacarın taxta çıxmasından sonra İran xalqının bəxtəvər yaşayacağını, fars sovinzminin yoxa çıxacağını və İranda bütün millətlərin bərabər hüquqda ömür sürəcəklərini düşünən şairin bütün ümidləri puça çıxmışdı. Çünki Məhəmmədəli şah Qacar daha çox baş kəsdirmiş, xalqın əzadlığını tamamilə əlindən almış və hətta atasının verdiyi Məşrutə fərmanını ləğv edərək riyakarlıqla sərdari-milli Səttarxanı və onun məslək arxadaşı Bağırxanı həbs etdirib qətlə yetirmişdi.

“Məcmüüş-şüəra”nın üzvləri də bu janrda dərc olunurdular. Ağadadaş Müniri bu janrda bir novator kimi çıxış edərək “ani”yyə formasını yaratmış və mükəmməl əsərlər meydana gətirmişdir. Onun Əli (ə) və Fatimənin (ə) evlənməsi mövzusunda olan qəsidəsi bu klassik janrın nə qədər zəngin nizama və füsunkarlığa malik olduğunu nümayiş etdirir:

*Dur, əya sadıqi-gülçöhrə, gözüün qurbani,
Eylə ləbriz, gətir bir qədəhi-səhbani.*

*Rəşki-Firdovsi-bərin oldı bu saət aləm,
Həzzi-zövqi aparır silsileyi-ruhani.*

*Sünbülü susəni seyri-fərəhəngiz etmiş,
Gətirib naləyə gül bülbüli əlhani.*

*Yetirib badi-səba özgə tərəvət çəmənə,
Ətribar etdi rəyahini-əbirəşşani.*

*Nəstərən əldə dutub bir dolu sağər, gözlər,
Nərgisi-məst ilə həm sağər ola pünhani.*

*Nəhrlər səhni-gülüstanə verib abi-həyat,
Çeşmələr həm saçub afaqə düri-qəltani.*

*Ətri-bu güllər ilə zib tapıb səhni-çəmən,
Turi-Sinayə çəkib atəşi-gül Musani [106, s.126].*

Məlumdur ki, klassik şairlərin hamısı rəmzlərdən istifadə etmişlər, çünki rəmzlər şeirdə mənə çalarları yaratmaqla yanaşı, bədii-estetik mahiyyət də daşıyır və şairin intellektual bazasından xəbər vermiş olur. Bu səbəbdən də Ağadadaş Müniri şeirlərini rəmzlərlə bəzəməyə üstünlük verirdi. Məsələn:

*Sən o gülsən, rəng vermiş ləblərin gülbərginə,
Səndədir feyzi-təmaşası gülün hər rənginə.*

*Yarın ecazi-dəhanın istəməz hərgiz görə,
Zahidin bax zövqünə, büxlinə, çeşmi-tənginə.*

*Getməz aləmdə büsati bircə gün bərham tapar,
Gər Süleyman başqa təhqir ilə muri-tənginə.*

*Baxəyal ol, yadə sal Cəmşidi, cami-mey götür,
Çox da pabənd olma dəhrin əfsəri-övrənginə.*

*Nik namilə gəz, istərsən həyati-cavidan,
Bağlama bel bu cahanın rənginə, neyrənginə.*

*Ey Müniri, söhbəti-irfani əxz et, vermə guş,
Naşinin hənginə, çənginin sədayi-çənginə [149, s.17].*

Bu qəzəldə “gül”, “ləb”, “mey”, “cam” rəmzlərdir. Onlar klassik ədəbiyyatımızda bədii şərti obrazlar kimi çoxdan öz yerini tutan “büt”, “gözəl”, “sənəm”, “üz”, “yanaq”, “dodaq”, “boy” simvolları kimi ilahi gözəlliyə bir işarə olub, insanın əslinə qovuşması vasitəsi mənasında işlədilir. Klassik poeziyada “zülfi”, “qaş”, “göz”, “qəmzə” isə kəsrət mənasındadır, yəni dünya nemətlərinə işarədir, daha doğrusu “Hüsni-mütləq”ə yetişməyə maneçilik törədən rəmzlər kimi qəbul olunur.

Ağadadaş Müniri elmsizlik, savadsızlıq içində çapalayan insanların saxtakar din xadimlərinin əslində islam dininin tam əleyhinə olan uydurmaları ilə yenidən cahiliyyət dövrünə qayıtdığını və bunun nəticəsində bütün yüksək mənəvi keyfiyyətlərin itirildiyini təəssüf hissi ilə vurğulayır:

*Aləmi-İslami dutmuşdur cəhalət yanğısı,
Dəstü pa vurduqca artar bu zəlalət yanğısı.*

*Yanmağa tən vermişik, heyhat məqami-cəhldə,
Bir könüldə görmərik əsla nəqamət yanğısı.*

*Bülhəvəs dəryüzələr kimi dolandıq rusi-dəb,
Yandırıb dil mülkünü yeksər kəsələr yanğısı.*

*Yanarıq od içrə, əsla bilmərik biz od nədir,
Bəs ki, yanmışıq ürüqi bu fəlakət yanğısı.*

*Bilmərik hümmət nədir, qeyrət nədir, cünbiş nədir,
Çün düşüb biz millət içrə bu ləcacət yanğısı.*

*Xoşladıq biz ittihad əmrin, rüsumin bilmədik,
Payimal etmiş bizi yeksər əsarət yanğısı.*

*Felimizlə qövlümüz bir ləhzə pabərca deyil,
Zərrəcə bizlərdə yoxdur istiqamət yanğısı [156].*

“Cəhalət” sözü Ərəbistan yarımadasına, yəni ərəb aləminə İslam dini gələnə qədər hökm sürən “cahiliyyə dövrü” ilə bağlı bir ifadədir. O, büdpərəst müşriklərin heç bir ədəb-ərkan bilmədən, mədəniyyət nə olduğunu anlamadan, ögey anaları ilə evlənməsi, yoldan ötənləri soyub, qız uşaqlarını diri-diri torpağa gömməsi,

kərtənkələ, ilan yumurtası yeməsi, öz əlləri ilə düzəltmələri bützlərə tapınması kimi xoşagəlməz halların təsviri üçün istifadə olunan ümumi bir termindir. Ərəbistanda islam dini bərqərar olandan sonra isə bu yeni dinin kanonlarına söykənən şəxslər hər tərəfə mədəniyyət ətri saçdı. İmana gəlmiş insanlar, heç bir mədəniyyət sərhəddi bilməyən büt-pərəstləri “cahil”, yəni “ədəbsiz”, “dar düşüncəli”, “insanlığa sığmayan üsullarla ömür sürən”, “vəhşi” və i. adlandırmağa başladılar.

Ağadadaş Müniri də bu “yanğısı” rədifli məsnəvisinin ilk misralarında yuxarıda qeyd olunduğu kimi insanların “cahiliyyət” dövrünə qayıtmaqlarını ürəkəğrısı ilə vurğulayır. Şair ətraf mühitin od içrə yandığı halda, insanların bundan xəbərsiz olduqlarını söyləyir. Bildirmək istəyir ki, bütün bu bədbəxtliklər avam insanların islam dini, ehkamları, əxlaqından xəbərsiz olması ilə bağlıdır. Bu da öz növbəsində Ağadadaş Münirinin də bir sıra müasirləri kimi islamçılıq idealına sadiqliyi ilə bağlılığından irəli gəlir. Şair əqidə birliyində olduğu müasirləri kimi xalqının da xoşbəxtliyini türk-islam ittifaqında görür. Şairin fikrincə, islam ehkamlarını dərk eləmədən heç bir vüsətə nail olmaq mümkün deyil. Çünki müsəlman yalnız qail olduğu dinin hökmlərindən xəbərdar olandan sonra bir şəxsiyyət kimi formalaşa və mənsub olduğu xalqa xeyir verə bilər. Əks təqdirdə, əsasən İrandan gələn fırlıdaqçı “din xadimləri”nin din pərdəsi altında bol-bol para qazanmaqdan, eyni zamanda on bir, on iki yaşında qızıcığazları bədbəxt eləməkdən ötrü uydurduqları saxta dinin yaratdığı uçurumda faciəvi sonluğunu gətirə bilər. Bu bəla şairi çox narahat edirdi. O da əksər müasirləri kimi avam xalqı ayılmaqdan, maarifləndirməkdən ötrü yollar axtarırdı.

Münirinin poeziyasında məhz bu amil əsas yerlərdən birini tutur. Şair tez-tez xalqı maarifləndirməkdən ötrü bəşəri kədəre bürünür, fəqət sənətkarlıq baxımından olduqca mükəmməl əsərlər meydana gətirirdi:

*Bir dəlirik bizi bədbəxt hünərdən xali,
Bir nihalıq ki, əbədiliklə səmərdən xali.*

*Bir sipehrik ki, onun əncümiyü kövkəbi yox,
Bir səmayıq ki, o xurşudü qəmərdən xali.*

*Ruhsuz bir bədənlik, nitqi-Məsiha lazım,
Neyi-şirin-şəkərik, leyk şəkərdən xali.*

*Tuti-yi-natiqəmiz, ayineyi-fikrətimiz,
Kim deyil nəqsdən, ənduhi-kədərdən xali.*

*Danışan dil varımızdır, vəli bihudə yerə,
Həm görən göz varımız nuri-bəsərdən xali [154].*

Şair bu şeirdə pərişanlıqla Allahın bizə şüur, zəka verməsinə rəğmən, istedadımız olduğu halda, bütün bunlardan istifadə edə bilməməyimizə ağlayır. Zülmkarların qarşısında hünərsizlik göstərməyimizə məyus olur. Bildirir ki, Günəş başımızın üstündə şəfəqlər saçsa da, onun istiliyinə isinə bilmirik, ruhsuz bədənlik, daim susuruq, qulağımız olsa da, kəriq, həqiqətləri eşitmirik. Nə tarixdən xəbərimiz

var, nə haqq dinindən, nasehin etdiyi nəsihət də, vazehin söylədiyi xütbələr də bica yerədir, onsuz da biz heç bir şey anlamırıq və buna görə də hamıdan geridə qalmışıq.

Ağadadaş Müniri də bir sıra müasirləri kimi Mövlana Füzuli məktəbindən qidalanmış sənətkar idi və türk dünyasının poeziya günəşinin qəzəllərinə təxmis və nəzirələr yazmışdı. Məsələn, Füzulinin:

“Dust bipərva, fələk birəhm, dövran bisükun,

Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun” – beyti ilə başlanan qəzəlinə böyük peşəkarlıqla təxmis yazmışdı [129, s.422].

Füzuli şikayətinin bir Müniri olaraq onun bəşəri kədərini öz poeziyasında ifadə etməyi bacarmışdı:

Dil pərişan, bəxt rugərdan, fərəh əyyami-dun,

Aşına biganəməslək, məslək əhli-pürfünun.

Rəy bitədbir, qəl aciz, sirişki-didə xun,

Dust bipərva, fələk birəhm, dövran bisükun,

Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun [131, s.344].

1920-ci ildə bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra milli-dini dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz ayaqlar altına atıldı və minillərdən bəri formalaşan poetik ənənə də köhnəliyin qalığı kimi yasaq olundu. “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin bir qismi bu rəzaləti görüb daha əllərinə qələm götürmədilər. Bəziləri də yazsa da, bəyənilmədi, çap olunmadı, təqib olundu.

Çünki “Məcməüş-şüəra” üzvləri klassiklərimizdən dərslər almış, müqəddəs Qurani-Kərim bəlağətinə söykənən poetik qanunlara əsaslanan şeirlərini ləfzi incəliklərlə, mənə gözəlliklərilə qələmə almış, dahi Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin təbirilə desək, “boş üçün deyil, baş üçün” yazmışdılar. Bəzi şairlərin “boş üçün” yazdıqları Lenini, Stalini, Oktyabr inqilabını tərənnüm edən şeirləri zəif, süni alındı. Həm də onlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu şeirləri yazmaqla Şura hökumətindən bəzi yaltaqlar kimi ad, mükafat, vəzifə və başqa şeylər istəmədilər, sadəcə olaraq əzizlərini, doğmalarını qəddar rejimin ölüm püskürən zəhərindən qurtarmaq istəyirdilər. Təbii ki, Ağadadaş Müniri də onlardan biri idi və buna görə də yaradıcılığına yaraşmayan şeirlər yazmağa məcbur olmuşdu. Lakin zaman keçdi, haqq yerini tapdı və bütün “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri qeyrətli alimlərimizin, ziyalılarımızın sayəsində yavaş-yavaş üzə çıxarılmğa başladı və şeir həvəskarları da zaman-zaman onların külliyyətləri ilə tanış olmağa başladı.

XIX əsrin ikinci yarısında Bakının Maştağa kəndində də tez-tez poetik məclislər keçirilirdi. Belə məclislərin birində Seyid Əzim də iştirak edidi. Bakı şairlərinin tədqiqatçısı Sona Xəyal özünün “Maştağa şairləri və Mir Cəlal” kitabında yazır: “*Bakının əksər kəndlərində olduğu kimi Maştağada da daim ədəbi məclislər olmuş, şairlər ustad saydıqları şairlərin evlərinə gedib müşavirələr, müsahibələr etmiş, şeir-sənətlə bağlı məlumatları bir-birinə çatdırmışlar. Belə zəngin mühitdə gənclər üçün püxtələşmək imkanı yaranmış və bu zəncirvari davam edərək, kəndin qədim ənənəsinin qorunmasına, bu günə qədər gəlib çatmasına səbəb olmuşdur.*

Hələ XIX əsrdə Molla Əhmədin evində dini şeir məclisləri keçirilmiş. Deyilənə görə, həmin məclislərin birində Seyid Əzim Şirvani də iştirak etmiş və Maştağa şairlərinin hamısının bədahətən şeir deməyinə heyran qalmışdır” [112, s.8].

Bir çox mənbələrdən məlum olur ki, Seyid Əzim müasirləri olan Bakı şairlərini çox yaxşı tanıyır, onlarla şeirləşir, dostluq edirdi. Bir dəfə yeddi çox qüdrətli şairin iştirak etdiyi məclisdə Seyid Əzim Əbdülxalıq Cənnətinin poetik üslubuna, bədii ifadə vasitələrindən yerli-yerində, ölçülü, sığallı şəkildə istifadə etməsinə, şeirindəki dərin fəlsəfi mənalara məəttəl qalıb ona deyir: *“Təəccüb edirəm ki, bunlar hamısı məşhur ikən Siz nə üçün belə kəmənam qalmısınız?”*

Cənnəti dahi şairin sualını bu şəkildə cavablandırır: *“Kiminin məşhuru olur, kiminin hünəri”* [143, s.293].

Onu da qeyd edək ki, görkəmli ədəbiyyatşünas və yazıçı Mir Cəlal Paşayev də Cənnətinin dəsti-xəttinə yüksək dəyər vermiş, onu Azərbaycanın ən qüdrətli romantikləri ilə bərabər tutmuşdur: *“Abbas Səhhət ən çox hissə, incəlik, gözəllik mövzularına vurulduğu, zərifliyə çox rəğbət, diqqət yetirdiyi, A.Divanbəyoğlu kəndi, təbiəti, “pak insan” və saf adətləri idealizə, Əbdülxalıq Cənnəti əxlaqi nəsihət ruhlu mənzumələrdə müvəffəq olduğu halda, M.Hadidə mücərrəd fəlsəfəyə, ümumi təfəkkürə, ictimai mücadilələrin mənasını axtarmağa, insanları yalnız öz işləri, öz münasibətləri haqqında deyil, həm də ümumən varlıq haqqında düşünməyə çağırmaq, mövcud “sirli” aləmin mübhəm suallarından xilas üçün çarə tapmaq həvəsi, insanın acizliyinə dözməmək arzusu üstündür”* [145, s.179].

Əbdülxalıq Cənnətinin haqqında dəyərli məlumat AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yeddi qovluqda saxlanılır. Fr-1475 [37] şifrəli fraqmentdə şair haqqında ətraflı məlumat verilir. Görkəmli tədqiqatçı Nəsrəddin Qarayevin 1963-cü ildə çap etdirdiyi məqalədə Əlyazmalar İnstitutunun fondunda şair Əbdülxalıq Əbdülqafar oğlu Cənnətinin (1855-1931) B-1545 [32], B-1199 [30], B-2700 [33] və M-152 [29] nömrəli şifrələr altında avtoqraflarının saxlandığı qeyd olunur. B-1545 [32] şifrəli ümumi dəftərdə Cənnətinin ictimai xarakter daşıyan şeirləri toplanmışdır. B-2700 [33] şifrəli avtoqraf əlyazma əsasən Azərbaycan və fars dillərində yazılmış aşiqanə qəzəllərindən ibarətdir. Cənnətinin iri həcmli avtoqraf əsərləri B-1199 [30] şifrəli ümumi dəftərdədir. Burada onun “Qız qalası”, “Qılınc və qələm” poemaları, “Qurd və tüklü” təmsili, “Bülbül”, “Kəhər at” və başqa əsərləri vardır. Yaradıcılığa təzə başlayarkən “Vasif” təxəllüsü ilə yazdığı Azərbaycan və fars dillərində olan qəzəlləri M-152 [29] şifrəli ümumi dəftərdədir.

Əlyazmalar İnstitutunda bundan başqa, B-7791 [34] şifri altında Cənnətinin Salman Mümtaza müraciəti və şeirləri, B-1530 [197] şifri altında “Vasif” təxəllüsü ilə yazdığı poetik əsərləri vardır ki, bunlar da avtoqrafdır. D-750 [35] şifri altında qorunan əlyazmada da Cənnətinin xeyli əsəri vardır. Bunları Ə.Müznib müxtəlif mətbuat orqanlarından toplamışdır.

Cənnəti əksər Bakı şairləri kimi dindar bir şair olmuş və dini mövzuda da əsərlər qələmə almışdır. Onun dini mövzuda “Mühəssənəti-şəriyyə” adlı risaləsi, bir nəsihətnaməsi, “Yənbiül-hikmət”, “Təhvili-övzan” adlı qəvaidi-ədəbiyyə kitabı, əxlaq elminə dair üçcildlik əsəri, altı min beytlik bir “Divan”ı, “Əs-səfər fil-həzər” adlı bir romanı vardır.

Şair XIX əsrin ikinci yarısında, gənc ikən lahuti qəzəllər yazsa da, XX əsrdə yaradıcılığını əsasən türkçülük, islamçılıq ideologiyasına yönəltdi, eyni zamanda Azərbaycanın ay-ulduzlu bayrağına şeirlər həsr etmişdir:

Uğurlusan xoşyəminsən, gözəlsən,

*Sayəndə yaşarız vəcdi-hal ilə,
Nöqsansızsan, bimisli bibədəlsən
Kamalə yetmisən bir hilal ilə.*

*Köksündə ay, yıldız səma misali,
Şanın çox yüksəkdir, rütbəndir ali.
Sənə baş endirər alivü tali,
Xidmətində durar canü mal ilə.*

*Rayəti-nüsrətsən, fatehi-kişvər,
Bayraqlar içində yox sənə bənzər.
Tənəhhüqün görcək buludlar titrər
Öylə kim, dəryalər bir şimal ilə.*

*Vacib olmuş biz millətə hörmətin,
Haqq artırsın günü-gündən rifətin.
Gər bilməsən sən qədrü qiymətin,
Yaşarız dünyədə infial ilə.*

*Sayəndə ordumuz olmuşdur cəri,
Sözümüzün səninelədir kəsəri.
Hilalında vardır nüsrət əsəri,
Əsrlərlə nə ki, mahü sal ilə.*

*Rəzmgah içində sabitqədəmsən,
Aləmlərdə şöhrətinlə ələmsən.
Cənnəti, sən əgər sahibqələmsən,
Yaz sancağın vəslin xoş məqal ilə [111, s.36-37].*

Bu şeirdə Cənnəti müstəqillik rəmzi olan ay-ulduzlu bayrağımızın Azərbaycan xalqı, dövləti və torpağı üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını, istiqlalımızın aynası olduğunu, eyni zamanda bir millətin hürriyyətinin atributu kimi buludları titrədəcək qədər yüksəklərə qalxdığını ən zəngin poetik boyalarla, heyrətamiz bədii vasitələrlə göstərir.

Biz Cənnəti haqqında nə bilirik? Əbdülxalıq Cənnəti 1855-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Atası Əbdülqafar daşyonan idi və ailəsini alın təri, əlinin zəhmətilə dolandırırtdı. Əbdülqafarın atası Həsənqulu Bakı xanlarının sarayında “rikabdar”, yəni üzəngi tutan idi, Həsənqulunun atası Səfərəli Soltan isə Bakı şəhərini işğal eləməyə gələn erməni Sisyanovun başını kəsmiş Hüseyinqulu xanın “əmiri-şikar”ı, yəni ovçubaşısı olmuşdu. Hüseyinqulu xanın özü, ailəsi, qonaqları üçün ceyran, cüyür, maral, qırqovul, kəklik, turac ovlayan Səfərəli Soltan xanın yanında böyük hörmətə malik bir insan idi və xandan yaxşı maaş aldığına görə iri malikanəsi, geniş torpaq sahəsi, dəniz kənarında bir neçə hektarlıq bağ, cins atları var idi. Lakin çar Rusiyası Azərbaycanı işğal edəndən sonra bir çoxları kimi onun da varidatını, torpaqlarını, atlarını, bağını əlindən aldığından kasıblamış, bir mlüddət sonra isə dünyasını dəyişmişdi. Bakı xanlarının sarayı isə rus işğalçılarının əlinə

keçdiyindən Səfərəli Soltanın oğlu da bir müddət işsiz qalmış, zaman keçəndən sonra isə yəhər qayıрмаqla məşğul olaraq ailəsini dolandırmağa başlamışdı. Onun oğlu Əbdülqafar isə “daşyonan”lıq sənətinə meyl etmiş, gəncliyindən bu sənəti öyrənərək ruzi qazanmışdır. Əbdülqafarın oğlu Əbdülxalıq isə on iki yaşından kasıb ailələrinə kömək etməkdən ötrü fəhləlik eləməyə başlamış, hər gün evlərinə az da olsa, pul gətirmişdir. Yeniyetmə vaxtlarında işdən sonra axşamlar qonşuluqda yaşayan ilahiyyat alimi Mirzə Mehdidən şəriət elmlərini, müqəddəs Qurani-Kərimin qiraətini, təcvidini, bəlağətini, eyni zamanda ərəb-fars dillərini, həmçinin tibb elminin incəliklərini öyrənən Əbdülxalıq, on səkkiz yaşından etibarən qazandığı pulların bir qisminə kitablar alıb mütaliə eləməyə başlamış, klassik Şərq şairlərinin əsərlərinə mükəmməl şəkildə bələd olmuşdur.

Əbdülxalıq Cənnəti onu bir çox elmlərə vaqif etmiş ustadı Mirzə Mehdini ömrünün axırına qədər unutmamış, müəlliminə çox yüksək dəyər vermiş, müəllimindən aldığı elmlər sayəsində bir çox bilgiləri mənimsədiyini şirin xaitələrlə canlandırmış və ona gözəl bir şeir həsr etmişdir:

*O dəmlər Mirzə Mehdi əhli-hikmət,
Yeni təhsildən qılmışdı övdət.*

*Biz ol şeyx ilə vardıq mücavir,
Olurdum xidmətində gahi-hazir.*

*Bu minval ilə keçdi xeyli müddət,
Bənimçün olmadı əsla fərağət.*

*Dedim, kəsbi buraqsam, keçməz əmrim,
Əgər tərək etsəm elmi, heçdir ömrüm.*

*Münasibdir yenə halımla məktəb,
Bənim vəzimplə uyğundur bu mətləb [31, s.5].*

Ə.Cənnətinin “Məsnəviyyat”ını nəşrə tanınmış mətnşünas Samirə Əliyeva yazır: “Gənc Əbdülxalıq ərəb və fars dillərini mükəmməl surətdə öyrənmiş, İslam şəriəti, Qurani-Kərim və həmçinin klassik Şərq şairlərinin əsərlərinə dərinləndən vaqif olmuşdur. ... Cənnətidən başqa tələbələr də Mirzə Mehdinin yanına təhsil almaq üçün gəlib-gedirdilər, Lakin onların marağı əsasən fiqh və şəriət elmlərinə idi. Cənnəti isə əsasən tibb elminə marağ göstərirdi” [31, s.4-5].

Cənnəti zətən irfan əhli idi və yaradıcılığının böyük hissəsini də dini mövzulu əsərlər təşkil edirdi:

*Həyatə basdı qədəm, bir xocəstəpey mövlud
Ki, ismi-paki Məhəmməddir, Əhmədi-Məhmud.*

*Cəzürətül-ərəbə qıldı bir sitarə nüzul
Ki, ondan eylədi ənvarlən aləmə süud.*

*Xitamə yetdi hamı bəhsi-sədü nəhsi-nücum,
Həqiqətin günəşi qıldı aləmi məsud.*

*Doğuldu madəri-əyyam bir xələl ki, onun,
Misalını nə görüb, nə görər zali-vəlud.*

*Necə xəlil ki, onun əmri ilə dünyanın,
Tamam rübi edər gah qiyam, gah sücud.*

*...Nifaqi-küfr ilə məşhuri-dəhr idi ərəb,
Zəbuni-cəhli-vəsavis, əsiri-cinnü xümud.*

*Məşyyəti-əzəli eylədi müqərrər kim,
O qövmün ayinəsi olmaya qübaralud.*

*Xilas qılmağa bu qövmi zillətdən,
Peyəmbər eylədi irsal Kirdigari-vədud.*

*Ərəb ki, tihi-zəlalətdə idi kəlmədum,
Onun hidayəti feyzlə etdi kəsbi-vüçud.*

*...Nəbi mədinədir elmə, Əli ona qapıdır,
Xəta degilmi desəm, bəbi-elmdir məsdud?*

*...Nə bak Cənnətiyə yetər tən düşməndən,
Nəbi məhəbbətdir, anə cövşəni-Davud [24]*

Əbdülxalıq Cənnəti bir çox ilahiyyat elmlərinə bələd idi və ilahiyyat elmlərindən çox vacib olan Quran təcvidi haqqında iki hissədən ibarət “Təcvidül-müntəxəb li ətfalil-məktəb” adlı mükəmməl bir əsər meydana gətirmişdi. Bu əsər həm Azərbaycandakı mədrəsələrdə, həm də yeni üsullu məktəblərdə şagirdlərə Quran təcvidini öyrətmək üçün dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Samirə Əliyeva “Əbdülxalıq Cənnətinin həyat və yaradıcılığına dair” adlı məqaləsində yazır: “1905-1907-ci ildən sonra Əbdülxalıq Cənnətinin yaradıcılığında sosial motivlər daha da gücləndi. Onun yeni ruhda yazılan şeirləri mətbuatda dərc olunur və böyük maraqla qarşılanırdı. Bir müddət sonra Azərbaycan mətbuatında daha çox əsərləri dərc olunan şair Əbdülxalıq Cənnəti oldu” [205].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulandan sonra işıqlı ümidlərlə, xoş arzularla yaşayan Cənnəti 1920-ci ilin aprel ayının 28-dən etibarən Azərbaycanın müstəqilliyi əlindən alınandan sonra bolşevizmə satılmamış, əqidəsini, simasını dəyişməmiş, bir sıra şairlər kimi sosializmi tərənnüm etməmiş, yenə də yaradıcılığının ana xəttini islamçılıq, türkçülük, hürriyyətçilik üzərində qurmuş, dini-millət dəyərlərə bağlılığını nümayiş etdirmişdir. Məsələn, şairin 1924-cü il aprel ayının 24-də “Maarif və mədəniyyət” qəzetində dərc olunan “Dəmir” şeiri onun islam dininə, müqəddəs Qurani-Kərimə nə qədər bağlı olduğunu açıq-aşkar bəyan edir:

*Ey bibəsirət, aç gözüün ətrafə qıl nəzər,
Əfsürdə olmasın səni fiqdani-simü zər.*

*Torpağı zər yapar, kişi olsa ər oğlu ər.
Gər açsa cövhərin dəmirin sahibi-hünər,
Ecaz göstərib bəşəri mat edər dəmir,
Zatında cövhər olduğun isbat edər dəmir.*

*Fani olar cəsəd, əgər olmazsa onda can,
Ənhar tək odur ki, axar cism içində qan.
Gər olmasaydı qanda dəmir ruh tək rəvan
Ecaz göstərib, bəşəri mat edər dəmir,
Zatında cövhər olduğun isbat edər dəmir.*

*Bəsi-şədid sahibi olmaqdadır ələm,
Çox işlədikcə cövhər açar, anlamaz ələm.
Var həqqi, çəksə filizatə gər qələm,
Ver fikr, Cənnəti, nə deyir gör dəmir qələm,
Ecaz göstərib, bəşəri mat edər dəmir,
Zatında cövhər olduğun isbat edər dəmir [36, s.84-85].*

“Məcməüş-şüəra”nın ən fəal üzvlərindən biri olan Əbdülxaliq Yusifin yaradıcılığı da həm janr, həm də məzmun rəngarəngliyi ilə seçilir. Bir müddət Aşqabadda yaşayan, Seyid Əzim, Molla Ağa Bixud kimi Şirvan şairləri ilə yaxın dostluq əlaqələrində olan şairin külliyyatında fars dilində də zərif poeziya nümunələri yer almaqdadır. Bu şeirlərdə ustalıqla yaradılmış təbiət təsvirlərinin, məşuqənin gözəl simasının mükəmməl bənzətmələrlə, rəssam dəqiqliyi ilə işləndiyinin şahidi oluruq:

بهار چون خبر از یار میدهد خوب است
لطفات گل باد بهار محبوب است...

...من از فراق تو صابر نمیتوانم شد
کسیکه صبر در این درد کرد ایوب است.

در این چمن ابداً غم نمیکند یوسف
که از گیاه گلستان یار محسوب است.

*Bahar yarımından xəbər verir, çox yaxşı,
Gülün lətafəti bahar yeli ilə sevilir.*

*Mən sənənin ayrılığına səbr edə bilmirəm,
Kim ki, bu dərdə səbr edir, Əyyubdur.*

*Bu çəməndə Yusif heç vaxt qəm çəkməz
Ki, gülüstanın çiçəklərini yar hesab etmək olar [39, s.3b].*

Ə.Yusifin fars dilində qələmə aldığı qəzəllərində klassik Şərq ədəbiyyatından gəlmə ənənəvi poetik obrazların yeni ovqatda təqdimi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, aşağıda misal gətirdiyimiz qəzəl buna bariz nümunədir. Şair burada yarın üzünü gecəni aydınladan ayla müqayisə edir, lakin yenilik edərək ritorik sualdan yararlanıb üstünlüyü sevgilinin aydan nurlu çöhrəsinə verir. Məşuqəni ənənəvi olaraq zəriflikdə çiçəyə, qamətdə sərvi ağacına bənzədirsə də, onun naz etməsini təsvir

edərkən təşxisin intəhasız imkanlarından bəhrələnir. Özünün “Yusif” təxəllüsünü bədii vasitə kimi istifadə edən şair Günəş və Ay kimi göy cismlərinin təbii xüsusiyyətlərini mənalandıraraq yeni poetik sistem daxilində təqdim edə bilir, həmçinin Quran qissəsinə təlmih edərək “Yusif və Züleyxa” dastanını yada salır:

شب شمع کجا پرتو رخسار مه من
يا مهر کجا ماه شب افروز شه من...

...مرغ چمن عشقم سرو خط گلزار
بر صد گل صد برگ بنازد گیاه من.

من يوسف عاشق کتش و خورشيد جمال
اينک رنج دلکش و دلبنده چه من.

*Gecələr şam hara, mənim yarımın üzünün nuru hara?
Günəş hara, ya gecəni işıqlandıran mənim ayüzlü yarım hara?*

*Mənim eşq çəməninin quşu gülzarın sərvidir,
Yüz gülə, yüz yarpağa mənim (çəməninin) otları naz edər.*

*Mən aşiq öldürən Yusifəm, günəşüzliyəm,
İndi ürək dağlayan əziyyətlərin quyusundayam [39, s.4b].*

Ə.Yusif özü əsərlərinin ana xəttinin eşq olduğunu göstərir, şairin əsərlərinin mündəricəsi də bunu təsdiqləyir. Şairin yaradıcılığının leytmotivini ifadə edən aşağıdakı beyt də bu baxımdan xüsusi maraq doğurur:

همیشه الفت و مهر و وفا نما يوسف
که الفت است کمال تو والسلام الفت.

Yusif, həmişə ülfət, məhəbbət və vəfa göstər

Ki, sənin kamalın ülfətdir, vəssəlam [39, s.2b].

Bakı ədəbi mühitinin təbliğində çox vacib məsələlərdən biri də şairlərin əlyazmalarının toplanması, bir müəllifin yaradıcılığından parçaları divan halında, yaxud ayrı-ayrı sənətkarların irsindən nümunələri təzkirə şəklində tərtibi və imkan daxilində nəşri idi. Təzkirəçilik sənəti Azərbaycanda qədim dövrlərdən mövcud idi və bu sənəti XIX əsrin ikinci yarısında Mir Möhsün Nəvvab, Həsənəliyağa xan Qaradaği, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Müdərriş Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani davam etdirirdilər.

Bu dövrdə tərtib olunan təzkirələrdən biri Mirzə Əbdülxalıq Yusifin təzkirəsi, digəri isə Əliabbas Müznibin demək olar ki, Bakı ədəbi mühitini başdan-başa ehtiva edən dəftərçəsidir. Bu təzkirələrin həcmi o qədər də böyük olmasa da, dövrün sənətkarları haqqında mühüm və daha dürüst məlumat əldə etməyə kömək edir.

Belə ki, bəzi tədqiqatçılar, xüsusilə də sovet dövründə klassik irsimizi toplamaqla məşğul olmuş alimlər məcburən öz araşdırmalarında saxtakarlığa yol verməli olmuşlar. Məsələn, görkəmli şərqşünas Məmmədəğa Sultanov Bakı ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Məşədi Azərin yaradıcılığını xarakterizə edərək ilk dövrünü, yəni inqilaba qədərki dövrünü bədbin ruhlu, inqilabdan sonrakı dövrünü

nikbin ruhlu dövr adlandırmışdır. Yəqin ki, Məmmədağa Sultanov sosializm ideologiyasının ədəbi irsimizə qarşı hördüyü qara haşiyənin çərçivəsindən çıxmağın çox təhlükəli olduğunu bildiyi üçün belə bir “qənaətə” gəlmişdir. Çünki sovet dövründə “Leninin gətirdiyi işığın “şəfəqləri” altında bədbinliyə qapılan hər bir sənətkar buna nəinki öz canı və qanı ilə, nəslinin edamı ilə cavab verməli olurdu. Tədqiqatçılar da öz araşdırma obyektlərini ədəbiyyat tarixinə gətirəndə sovet dövrünə qədərki mərhələ ilə sosialist inqilabının qələbəsindən sonrakı mərhələni mütləq fərqləndirməli, birincini qaranlıq, ikincini nurlu təsvir etməli idilər.

Məşədi Azər yaradıcılığının birinci dövründə heç də bədbinliyə qapılmamış, inqilabaqədərki bir sıra əsərlərində mövcud tənqidi fikirlər, yaxud zəmanədən narazılıq motivləri isə, əsasən, çar istibadının, müstəmləkəçilik siyasətinin əleyhinə yönəlmişdi. 1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra Məşədi Azərin yaradıcılığında sevdalı bir xətt özünü göstərməyə başlamışdır. Hamının bildiyi kimi, sovet dövründə türkçülüyə, turançılığa qarşı olduqca sərt təzyiqlər olsa da, Məşədi Azər öz ideallarına sadıq qalmış, 1925-ci ildə “Oğuznamə”, 1935-ci ildə “Çinigiznamə” və “Bakı xanı Dərya xanın Bikə xanım ilə olan əhvalatı”nı qələmə almışdır.

Görkəmli folklorşünas professor Məhərrəm Qasımlı onun “Oğuznamə” məsnəvisi haqqında yazır: “...”Oğuznamə”ni Azər Buzovnalıdan başqa Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Azərbaycan türkcəsində ortaya qoyan bir qələm sahibini mən tanımıram. O mənada Azər Buzovnalının bu ədəbi-tarixi işi və onun içərisində yer alan türkçülük-oğuzçuluq düşüncəsi Azərbaycanda sovet ideologiyasının tüğyan etdiyi bir dövərdə – XX əsrin 20-ci illərində ərsəyə gəlməsi, yenə də qeyd edirəm ki, heyrətamiz bir məsələdir” [18, s.8].

Şairin irsində dini-tarixi mövzulu əsərlərin də xüsusi yeri var. Onun 1908-ci ildə qələmə aldığı irihəcmli “Qəzavatnamə” əsəri də bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Azər Buzovnalının irsini ilkin mənbələr əsasında araşdıran Könül Bağirova İslam dini uğrunda şəhid olanların şücaətlərinin böyük coşğu ilə tərənnüm edildiyi həmin əsərdə yalnız dini müharibələrdən deyil, eyni zamanda oğuz igidlərinin sərgüzəştlərindən də söhbət açılmasını qeyd edir. Bu isə “Qəzavatnamə” müəllifini həm də bir türk təəssübkeşi kimi tanıdır [15, s.19].

Bəlkə də, məhz bu səbəblərdən onun irsi sovetlər dönəmində tədqiq olunmamış, yuxarıda qeyd olunduğu kimi əsərləri dərsliklərə salınmamışdır. Onun ahıl vaxtlarında yazdığı bir qism əsərlərində isə zəmanədən şikayət motivləri hökmrandır. Ömrünün son çağında yazdığı bir qəzələ nəzər etsək, sosializm ideologiyasının haqsızlığını açıq-aydın görə bilərik:

*Nə söyləsəm sözüümü bir yol da alan yoxdur,
Adam hesab eyləyib, qeydimə qalan yoxdur.
Kimə salaməleyk desəm, əleykə deməz,
Qəribə bu ki, səlamım da alan yoxdur.*

*Qocalıq bəzmi-əhvadən edibdir məni,
Salmış axır ki, yaman halə bu mənzur məni.
Olmuşam el-obanın xeyir-şərindən məhrum,
Qorxuram el-oba zənn eyləyə məğrur məni [6, s.5].*

Onu da qeyd etməliyik ki, quruluşdan asılı olmayaraq, Məşədi Azərin yaradıcılığının əsas qayəsi xalqına, vətənə, torpağa xidmət etmək olmuşdur. O, fitri istedadını xalqını, vətənini, torpağını tərənnüm etməyə, islami dəyərləri təbliğ etməyə sərf etmişdi. Müstəqillik illərində onun irsini öyrənən tədqiqatçılar da onun irsində bu faktları qiymətləndirmişlər.

Filoloq, şair, ədəbiyyatşünas, ilahiyyatçı Ramiz Fəseh, Məşədi Azərin yaradıcılığının gözəllik və özəlliyi haqqında deyirdi: *“Məşədi Azər öz lirikasında poetikanın bir sıra problematik xüsusiyyətlərindən, daha dəqiq desək, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, məcaz və onların müxtəlif növlərindən olan epitet (bədii təyin), təşbeh (bənzətmə), metafora (istiarə), mübaliğə (şişirtmə) və təlmihlərdən (mübaliğəni müəyyən bir tarixi, dini, əsatiri və əfsanəvi şəxs və hadisələrə gözucu nəzər etmək) çox məharətlə, eyni zamanda özünəməxsus yeni bir üsul və orijinal şəkildə istifadə etmişdir:*

Görüb şəhdi-ləbi-təmannasını Musadə,

Kəfi dəsti-Kəlimullaha Haqq oldur əcəl çəkmiş.

Şair bu beytdə Həzrət Musa əleyhissəlamla əlaqədar müqəddəs Qurani-Kərimin 20-ci “Taha” surəsinin 22-ci ayəsinə istinad etmişdir. Həmin ayədə Uca Allah buyurur: “Əlini qoltuğunun altına qoy ki, əlin (oradan sənənin peyğəmbərliyinə dəlalət eləyən) başqa bir möcüzə olaraq eyibsiz-qusursuz, ağappaq çıxsın (günəş şüası kimi gözqamaşdırıcı şafəq saçsın)” [140, s.21].

Məşədi Azər heyrətamiz hafizə və təfəkkür sahibi idi. O, ərəb, fars, rus dillərini mükəmməl öyrənmiş, osmanlı ləhcəsində rahat oxuyub-yaza bilmişdir.

Təsadüf də deyil ki, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar”, “Yeddi gözəl” poemalarından bir hissəni, Şeyx Sədi Şirazinin “Gülüstan”, “Bustan” poemalarından bir neçə babı, Xaqaninin, Hafizin, Xəyyamın əsərlərindən bəzilərini orijinaldan bədii tərcümə etmişdir.

Məşədi Azər Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəviyə böyük ehtiram və sevgi bəsləmişdir və onun haqqında dövrü mətbuatda məqalə dərc etdirmişdir. Məqalənin aftoqrafı AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunur. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında bəhs edən həmin məqalə bu sözlərlə başlayır: *“Nizaminin tərcümeyi-halı. Əql, hücnər və zövq sahiblərinə gizli deyil ki, nəzm imarətinin ən böyük memarı, söz sənəti dəstgahının ən kamili, qütblər qütbü və şeyxlər şeyxi Nizami Gəncəvi olub” [17, s.1].*

Göründüyü kimi, Məşədi Azərin yaradıcılığı çoxşaxəlidir və o olduqca zəngin bir irsə malik olmuşdur. Azər qüdrətli bir şair olmaqla yanaşı, “Quran təsvidi” sənətinin mütəxəssislərindən biri, eyni zamanda ərəb dilinin sərf və nəhvini bilicisi idi. Belə ki, o, gənclərin Quran əlifbasını öyrənməkdən ötrü “Məşq dəftəri” tərtib edib. Bu əsər də Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Bundan əlavə, müəllifin ərəb və fars dillərinin qrammatikasına dair əsərinin də əlyazması burada qorunur.

Deyilənləri arxiv materialları da təsdiqləyir. Məsələn, Əmin Abidin 1928-ci ildə Azər Buzovnalıya göndərdiyi və Əlyazmalar İnstitutunda ikincinin şəxsi arxivində qorunan məktubunda müəllif adresata belə müraciət edir: *“Möhtərəm və ustad şair, əziz Azər əfəndi” [Bax: 88].*

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri yeni tarixi şəraitə uyğunlaşmağa çalışır, sinfi və məfkurəvi mübarizələrin son dərəcə kəskinləşdiyi bir dövrdə milli-mənəvi dəyərləri qorumağa cəhd edirdilər. Lakin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən çaxnaşma şəraitində bu, heç də asan başa gəlmirdi. Bu mürəkkəb proses şairlərin dünyagörüşündən, məfkurəvi mövqeyindən, savad dərəcəsindən asılı olaraq cərəyan edirdi. Bəzən fikir ayrılıqları da baş verirdi. Bəziləri müasir ədəbiyyatın vacib məslələri ilə məşğul olmağı daha məqbul hesab edirdilər. Bu da ədəbiyyatın inkişafının yalnız xeyrinə idi.

Bu mürəkkəb ədəbi-mədəni mühitin bədii əksini ehtiva edən bədii örnəklərdən biri də Məşədi Azərin “Can verir yüz xəstəyə ol sərv bir naz eyləsə” misrası ilə başlayan qəzəlidir. Şair 1928-1930-cu illər arasında qələmə alınan şeir dəftərində yer alan bu avtobioqrafik səciyyə daşıyan əsərində təkcə qocalıqdan şikayət etmir, zamanənin təsvirini verir, qəmli günlər yaşadığını da nəzərə çatdırır [Bax: 7].

Azər Buzovnalının şəxsi arxivində qorunan, dostu Səməd Mənsura ünvanladığı və keçmiş günləri təəssüf hissi ilə yad etdiyi məktubunda da zamanədən şikayət motivləri var. Mazini kino lentası kimi göz önündə canlandırıldığını bildirən qocaman şair müasir dövrdə ədəbiyyatda baş verənlərə heyrət etdiyini bildirir [Bax: 8].

Eyni əhval-ruhiyyəni Səburun “Möhtərəm Azər əfəndiyə” sərəlvhəli, “Müdam zövqi-vüsalınla, ey sevgili nigar” misrası ilə başlayan mənzum məktubunda da görürük. Azər Buzovnalının şəxsi arxivində qorunan bu yazıda da zamanədən şikayət motivləri kifayət qədərdir [Bax: 183].

Belə ki, bu elə bir dövr idi ki, nəzmin qanunlarından və poeziyanın tələblərindən tamam bixəbərlər də şeir yazırdı. Təsədüf deyil ki, Səməd Mənsur ən yaxın dostu Haşım bəy Saqibə müraciətlə bu cür şairlər haqqında yazırdı:

*Bazarə baxıb müştərigir eylədi malın,
Yəni qələm ərbabı bu gün sövdəgər oldı.*

*Birdən-birə İslam əcəb bəxtəvər oldı!
Şam idi günü yazığın, imdi səhər oldı!*

*Yağmışmı məarif yağışı şəhrə və kəndə,
Kim, xəlq hamı əşardə sahibhünər oldı?!*

*Min-min qələm əhli törənüb, çabukü çalak,
Kim istədisə, sahibi-təbü əsər oldı!*

*Yazdı kimi “millət”, kimi elmi, kimi ədyan,
Mövsüfi neçə şairin “incə kəmə” oldı.*

*Bazarə baxıb müştərigir eylədi malın,
Yəni qələm ərbabı bu gün sövdəgər oldı! [167]*

Beləliklə, Bakılı şairlər şeirin yad ünsürlərdən, nəzmin qanunlarından uzaqlaşmasından, başı-ayağı olmayan cızma-qaraya dönməməsindən ötrü mübarizə aparır, yollar axtarırdılar. Çünki min il yol gəlmiş klassik ənənənin saxlanması vacib idi. Bakılı şairlər bəlağət elminə riayət olunması, poetik qəliblərin qorunması üçün

mövzunu müasir həyatdan alıb, formanı klassik üslubda işləməyi məqbul bildilər. Əliağa Vahid kimi şairlərin bu cəhdi Azərbaycan şeirinə öz həqiqi simasını qorumağa imkan verdi və poeziyamıza öz müsbət təsirini göstərdi.

XX əsrin sonunda Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə ab-hava dəyişilərkən hər sahədə olduğu kimi poeziyada da bir canlanma özünü göstərdi, daim qadağalarla üzləşən əruz vəzinli şeirin nümayəndələri ədəbi məclisləri bərpa etmək təşəbbüsləri irəli sürdülər. Bakıda “Məcməüş-şüəra”nın bərpası məsələsini isə ən əvvəl görkəmli qəzəl ustası, şair Həkim Qəni qaldırdı. Həkim Qəni bu təşəbbüsü Xalq yazıçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik Kamal Abdullaya bildirdi, o isə öz növbəsində dövrünün ən məşhur qəzəl şairi, əsərləri xanəndələrin dilində əzbər olan, füzulişünas, filologiya elmləri namizədi Hacı Mail Əliyevə müraciət etdi. O zamanlar Mədəniyyət Fondu təmirdə olduğu üçün müvəqqəti yer axtaran bu üçlük elə Hacı Mailin Nardarandakı evində “Məcməüş-şüəra”nın bərpası məqsədilə təsis yığıncağı keçirməyi qərara aldı. Ələmdar Mahir, Cəfər Rəmzi, Yaşar Cahid, Qəzənfər xan Talıb, Məmmədəli Şəfai, Rüstəm Samit, Amil Məlikzadə, Elnarə Əsgərzadə, Hikmət Məhəmmədəğa oğlu, Mirzə Müştak, Əbülfəzl Vəfa, Kərbalayi İdris Qor, İlham və s. şairləri ətrafına yığan ədəbi məclis bir müddət sonra fəaliyyətini dayandırsa da, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İrs Komissiyasının sədri Sona Xəyalın təşəbbüsü ilə “Füzuli məclisi” adı ilə işinə davam etdi. 1994-cü il dekaabr ayının 23-də Hacı Mailin sədrliyi, Şahin Fazil, Südəbə Cəlil, Natiqə Yusifqızı və Sona Xəyalın iştirakı ilə “Füzuli məclisi” ilk yığıncağını keçirdi. Az keçmədən məclis üzvlərinin sayı xeyli artdı, onun haqqında tanınmış jurnalistlər məqalələr dərc etdirdi, televiziya kanallarında fəaliyyəti işıqlandırıldı. Əfsuslar olsun ki, Hacı Mailin dünyasını dəyişməsilə sonuncu ədəbi məclisin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

4.4. Azərbaycan ədəbi mühitində epiqonçuluq problemləri

Uzun müddət XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik poeziyası səhvən epiqonçu ədəbiyyat adlandırılıb. Göstərilən dövrdə fəaliyyət göstərən şairlərin bir-biri ilə sənət yarışında ərsəyə gətirdikləri və bir çox hallarda həyat hadisələrinə yanaşma, mövcud reallığın bədii dərkə və təqdimi baxımından sələflərini üstələyən, müasirlərinin irsi fonunda seçilən rəngarəng əsərləri məhz bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiqatdan kənarda qalıb, ənənə daxilində novatorluq edən sənətkarların yaradıcılıqları lazımınca öyrənilməyib və nəşr olunmayıb.

Professor Raqub Kərimov XIX əsrdə qarşılıqlı bədii yaradıcılıq və nəzirəçilik ənənələri haqqında danışarkən XX əsrin əvvəllərində də ədəbiyyatımızdakı bu meylin güclü olmasına toxunaraq yazır: “... *bu sənətkarların əksəriyyəti nəzirə yazarkən seçdiyi sənətkarları kor-koranə təqlid etməmiş, ona yaradıcı şəkildə yanaşaraq əksər hallarda orijinal poeziya nümunələri yaratmağa nail olmuşlar. Bu da maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər nəzirəçilik, nəzirə ədəbiyyatı qəbahət hesab olunmamış, hətta bu qəbil şeirlər hər bir şairin orijinal əsərləri ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilmişdir*” [121, s.161-162].

Bəli, bu ədəbiyyatın nümayəndələri öz poetik irsində ənənədən gəlmə formanı qorumağa və inkişaf etdirməyə çalışmış, klassiklərimizin, xüsusən də dahi Füzulinin təsiri ilə bədii nümunələr ərsəyə gətirmişlər. Düzdür, onların şeirlərində ənənədən gəlmə motivlər, rəmzlər və epitet, istiarə və təşbihlərdən istifadə olunurdu, amma bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin özünün müstəqil yaradıcılıq yolu, siyasi, ictimai baxışları var idi. Yəni forma elementləri ənənəvi olsa da, məzmun yeni idi. Yəni Füzulinin XVI əsrdə istifadə etdiyi eyni bədii təsvir və ya ifadə vasitəsi artıq XX əsrin əvvəllərində məqsədini dəyişmiş, fərqli məzmun kəsb etmişdi.

Bu baxımdan Mirzə Əbdülxaliq Yusif və ya Ağadadaş Müniri kimi şairlərin irsini epiqonçu ədəbiyyat adlandırır, üzərindən xətt çəkmək ən azından ədalətsizlikdir.

Ədəbiyyatşünas Əzizağa Nəcəfzadə “Mirzə Ağadadaş Münirinin “Bahar ağlayışı” şeirində mart soyqırımı faktları” adlı məqaləsində bu problemə toxunaraq yazır: *“Müəllif klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bənzətmə şablonlarını tamamilə fərqli məqsədlə, yeni məzmununda tətbiq edir. Əsərin birinci bəndini oxuyan şəxs onun bahariyyələrdən biri olduğunu düşünür. Oxucu baharın gəlişi, çiçəklərin açılması, bülbüllərin oxuması və s. təsvirlərlə qarşılaşır. Yalnız həmin bəndin son misrasını oxuduqdan sonra onun fəci bir əsər olduğunu anlayır. ... M.A.Müniri “Bahar ağlayışı” şeirində istiarədən də məqsədli şəkildə bəhrələnir. İkinci bəndin sonunda “naləyə gəldi buludlar” ifadəsini işlədən müəllif Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan yağışın yağmasını buludun ağlamasına bənzətməklə bu təbiət hadisəsinin özündə də fəciliyə edilən vurğunu qabardır”* [165, s.31-32].

Ümumiyyətlə, klassik şairlərin çoxu rəmzlərdən istifadə etmişdir, çünki rəmzlər şeirdə hər bir beytin bədii-estetik və ritmik emosional təsirini gücləndirməklə yanaşı, mənə çalarları baxımından da bədii əsərə xüsusi bir zənginlik gətirir. Məşuq”, “yar”, “canan”, “dildar”, “sevgili” bilavasitə Allaha ünvanlanır, “gül”, “saqi”, “mey” “badə”, “şərab”, “piyalə”, “ney”, “ay” (mah), “busə”, “qaş” (əbru), “günəş” (aftab), “göz” (çəşm) və başqa rəmzlər Allah rəhmətindən insan qəlbində yaranan fərəh və sevinci bildirir. “Saqi” irşad sahibi, mürşidi-kamil, pir, şeyxdir ki, müridə - Haqq yolçusuna ilahi elm və hikmət, mərifət öyrədir. Mey, badə, şərab, piyalə - ilahi eşq, vacibül-vücudə bəslənən eşqdır. “Ney” vücudi-küllədən ayrılıb cüvz aləminə düşən, öz əslindən ayrıldığı üçün fəryad qoparan, “ay” (mah) İlahi varlığın camal sifətlərinin nişanəsi və həqiqi gözəllik simvolu, “busə” söz və kəlam, Haqqın varlığından və bilgisindən alınan zövq və nəşə, “qaş” (əbru) qiblə və mehrab, eyni zamanda Həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) Merac zamanı Uca Allaha yaxınlaşdığını ifadə edən “qabi-qövseyin” anlamı, “günəş” (aftab) həm vəhdət, birlik, həqiqət, həm də gözəllik, üz və camal, “göz” (çəşm) isə bəsirət rəmzidir [Bax: 14, s.45-49].

Rəmzlər hər dövrdə ədəbiyyatda məqsədli şəkildə istifadə olunmuş, oxucuları düşündürməyə yönəlmiş, bir növ həqiqəti pərdələmək məqsədi güdmüşdür. Lakin bu pərdənin Füzulidə məqsədi bir, onun məktəbinin davamçılarının yaradıcılığında başqa olmuşdur.

Görkəmli Füzulişünas Hacı Ələmdar Mahir dahi şairin əsərlərində işlətdiyi irfani-rəmzlərə yüksək peşəkarlıqla izah verir:

*“Məst can verdim, məzarın üzrə təzim eyləyim,
Qübbə yapıb daneyi-əngur, eyvan tutdu tak.*

Məzmun: Mənim məst halda ölən görüb, uca tutaraq qəbrimin üstündə üzüm giləsi günbəz düzəltdi, tənək də çardağ qurdu.

Şərh: Biz irfani rəmzlərin müxtəlifliyindən dəfələrlə söz açmışıq. Meyin, meyxanənin, takın necə mənada işləndiyini qeyd etmişik. Bəzi hallarda mey İlahi eşq, daneyi-əngur, yəni üzüm gilələri İlahi eşqin yollarını göstərənlər, tənək isə üzümün və üzümdən əmələ gələn meyin əsas səbəbi olan ağacdır. Məst o adama deyirlər ki, mey ilə, yəni İlahi eşq ilə vücudunu varlıq çirkinliklərindən təmizləsin. Buna nail olmaq üçünsə şəriətin hökmlərinə əməl etmək lazımdır. Ariflərə bu yolları göstərən Peyğəmbərin (s.ə.s) pak Əhli-Beytidə (ə). Necə ki, üzümün və üzümdən əmələ gələn meyə səbəb tənəkdir, eynilə də şəriətin hökmlərinin və o hökmləri çatdıran Əhli-Beytin (ə) başında duran Məhəmməd (s.ə.s) Peyğəmbərdir. Beytdə deyilir ki, vücudumu varlıq çirkinliklərindən təmizləmiş olsəm, məni əziz tutaraq Peyğəmbər (s.ə.s) qəbrimin üstünə mübarək kölgəsini salar. Əhli-Beyt (ə) isə qəbrimin üstündə günbəz qurar” [129, s.105].

Göründüyü kimi, rəmzlərdə mənə içində mənə vardır ki, sovet ideoloqları bunları ya anlamadıqları, ya da anlamaq istəmədikləri üçün də buna epiqonçuluq, sxolastik poeziya deyir, Kommunist Partiyasını, komsomolu, Lenini, Şaumyanı ilahiləşdirən şairlərə yüksək qiymət verib, göylərə qaldırırdılar.

XX əsrin 20-30-cu illərindən sonra çox az Azərbaycan şairi yaradıcılığında ənənəyə sadıq qala bilmişdi. Əgər həmin dövrün poeziyasında ilahi eşqin ifadəsini axtarsaq, çap olunan şairlərimizin əsərlərində onun ya pərdəli şəkildə təqdim olunduğunu, ya da heç müzakirə obyektinə çevrilmədiyini görürük. Mövcud axının əksinə getməyə müvəffəq olan belə azsaylı şairlərimizdən biri də Əliağa Vahid idi.

Professor Mahirə Quliyeva “Füzuli ənənələri və Vahid yaradıcılığı” məqaləsində bu məsələyə belə aydınlıq gətirir; “Üzü müasirliyə doğru gəlincə, şairlərin və yazarların yaradıcılığında aqıl və kamil insanın canına-qanına hopmuş, onları əməlləri ilə haqqa, ədalətə, hörmət, izzət və əməlisalehliyə aparan karvanın yolçusu etmişdir. Lakin dünyəvi eşqin tərənnümü heç də klassik ənənəyə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən xali deyildir. Müasir eşqin təsvirində aşiq-məşuq və onların müqabil tərəfləri, eşqin dəyərləndirilməsində mütəsahib kimi çıxış edən pərvanə, şəm, gül və bülbül kimi simvolik rəmzlər şəkildə işlədilməkdədir.

Əliağa Vahid yaradıcılığında bəşəri eşqin tərənnümü özünü iki şəkildə göstərir:

1. Füzuli və ümumiyyətlə, klassik yaradıcılıqda istifadə edilən istilahlarla məhəbbətin tərənnümü (aşiq-məşuq, pərvanə-şəm, gül-bülbül və s.);

2. Quran ifadə və istilahlardan istifadə etməklə məhəbbətin dəyərləndirilməsi və açıqlanması (cənnət, cəhənnəm, baqi, fani və s.) [125, s.227].

Vahid kimi şairlərin yaradıcılığı da dövrünün populist ruhlu şairləri tərəfindən qınaq obyektinə çevrilirdi. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri, ədəbiyyatşünaslar əsasən rəmzlərlə əhatə olunmuş yaradıcılığı epiqonçuluq kimi qiymətləndirir, sxolastik poeziya, yəni çürümüş poeziya kimi qələmə verirdilər. Azərbaycan şeiri isə əsrlər boyu rəmzlər üzərində qurulmuşdu. Dövrün ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri bunları heç cür inkar edə bilmədikləri üçün ya

üstündən qara xətt çəkib cəhalət göstəricisi adlandırır, yaxud müasir prinsiplərlə şərh etməyə cəhd edirdilər.

Məsələn, sovet ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatçılar “eşq” anlayışını yalnız hansısa qadını, qızı sevmək, aşiq olmaq mənasında qəbul edir və qəzəl yazan klassik şairlərimizin əsərlərini bir nəzərin qıza aşiq olmaq, eyş-işrət mənasında yozurdular. Lakin bu tamamilə yanlışdır, çünki klassik poeziyada “eşq” məfhumu həyatın cövhəri, insan əxlaqının saflığını, paklığını, ülviliniyini bildirən bir gövhərdir.

Ədəbiyyatşünas alim Ataəmi Mirzəyev özünün “XIII-XIV əsr anadilli Azərbaycan epik şeiri” dərslər vəsaitinin üçüncü bölməsində şair Şəmsin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin təhlilində klassik poeziyada “eşq”in rəmzi mənasının fəlsəfi şərhini belə verir: *“Eşq bir vadidir, səhradır ki, ora düşən ləl-cəvahirat mədənləri tapar. Eşq sultandır. Poeziyada eşqin belə onlarla adı vardır və o, nəhayətsizdir və bütün yer üzünü, kainatı bürümüşdür, heç bir şey eşqin kəməndindən qaça bilməz, eşq mənəvi kamal məqamıdır. Eşq nurdur, eşq abi-həyatdır, eşq şəmdir ki, pərvanəni - aşiqi öldürür - fənaya uğradır... Eşq ülvüyyət aləmidir, ülvü bir qüvvədir ki, ona “çəşməyi-nur”, “od”, “atəş”, “dərya”, “abi-kövsər”, “abi-həyat”, “qəm”, “nur”, “şah”, “sultan və s. adlar verilir. Bu eşqin fəzası sonsuzdur. Dünyanı əhatə və idarə edən bu eşqi “bəşəri eşq” deməklə kiçiltmək olmaz. İrfan şairlərinin gözündə eşq dünyanın məhvəridir. Leylilər, Məcnunlar, Şirin və Fərhadlar, Züleyxalar bu eşqin iradəsinə tabe olduqları üçün ölməzlik mərtəbəsinə qalxmışlar və Yusifin bu eşq ilə taxta çıxması buna işarədir, bu taxt rəmzidir, mənəvi aləmin, ülvü aləmin uca taxtıdır”* [152, s.132].

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan Bakı şairləri də öz sələfləri kimi daim bu epitetlərdən istifadə etmişlər və bu da öz növbəsində onların əsərlərinin Yaradana ünvanlandığından xəbər vermişdir.

Sosializm ideologiyası zamanında hər zaman ən məşhur xanəndələrin, məsələn, Qaryağdı oğlu Cabbarın, Seyid Şuşinskinin, Xan Şuşinskinin, Zülfü Adıgözəlovun, Hacıbaba Hüseyinovun, Əbülfət Əliyevin, Əlibaba Məmmədovun, Yaqub Məmmədovun və s. repertuarında yer almış qəzəllərin müəlliflərini epiqonçu adlandırmaq ədəbiyyatşünaslar tərəfindən bir növ dəb şəkli almışdı. Lakin həmin bu insanların Ə.Vahid sənətinə olan sevgiləri eyni zamanda onu göstərirdi ki, özləri də aşiqanə qəzəllərin aludəsidilər, lakin rejimin iti qılıncından qorxduqları üçün qəzəl yazan klassik şairlərimizi epiqonçu adlandırırdılar.

Məsələn, Azərbaycanın ən qüdrətli ədəbiyyatşünaslarından biri sayılan Əziz Mirəhmədov 1969-cu ildə yazdığı “Yazıçı və zaman gülür” məqaləsində (Həmin məqalə sonradan müəllif tərəfindən genişləndirilərək “Yazıçılar, talelər, əsərlər” əsərinə daxil edilmişdir.) məhz Bakı ədəbi mühitinin yetişdirmələrini epiqonçu adlandırır: *“Söz yox ki, keçən əsrdə olduğu kimi, yenə də satira ədəbiyyatın başqa janrları, cərəyanları və təmayülləri ilə yanaşı inkişaf etməkdə idi. Bizim ədəbiyyatımız janr, ahəng, üslub müxtəlifliyi cəhətindən heç bir zaman bu qədər “polifonik” ədəbiyyat olmamışdı. Hadi, Cavid, Səhhət, Şaiq romantizmi ilə, S.Sani, S.Qənizadə və b. yazıçıların təsviri, Müniri, Cənnəti və Yusiflərin epiqonçu poeziyası ilə yanaşı, yeni, qüdrətli bir satira cərəyanı vardı, daha doğrusu satira yeni inkişaf yoluna düşmüşdü. Onun əsas bayraqdarı “Molla Nəsrəddin” jurnalı, əsas*

yaradıcıları Məmmədquluzadə, Sabir, Nərimanov, Nəzmi, Haqverdiyev, Hacıbəyov, Ömər Faiq, Qəmküsar və başqa sənətkarlar idi” [148, s.108].

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun epiqonçu adlandırdığı Bakı ədəbi mühitinin yetişdirmələrinə sovet ədəbiyyatşünaslarının belə ögey münasibətinin səbəbi haqqında əvvəlki fəsillərdə məlumat vermişik. Həmin dövrdə epiqonçuluğa olduqca kəskin münasibət bəsləyən bir sıra alimlər belə fikir də formalaşdırırdılar ki, guya Nizami, Füzuli, Seyid Əzim də öz əsərlərində “çürük İslam zehniyyəti”ni, sxolastikanı amansız bir şəkildə tənqid etmişlər. Fikirlərini əsaslandırmaq üçün isə həmin dahilərin əsərlərindən ayrı-ayrı beyləri ayırıb, mənalandırmağa çalışırdılar. Bu isə islam müqəddəslərini mədh edən həmin şairlərin ümumi irsi fonunda süni alınır, gülünc görünürdü.

Türk dünyasının ən nəhəng şairi Füzulinin qəzəlləri, qəsidələri, qitələri başdan-başa rəmzlər üzərində bərqərar olub. Bəs belə olan halda niyə dahi Füzulini epiqonçu adlandırmırdılar və onun əsərlərindəki rəmzlərə başqa rəng verərək, onun “eşq”ini hansısa qadına və yaxud qıza ünvanladığını yazırdılar. Məsələn, Füzuli poeziyasında yarın qaşı bu cür rəmzlərlə ifadə olunur; “müqəddəs”, “ay”, “xəm”, “kaman”, “mahinöv”, “yeni ay”, “hilal”, “nun”, “mehrab”, “qiblə”, “taət”, “tağ”, “qılınc”, “fitnə”, “vəsməli”, “qara” və s.

Mövlana Füzulidə bu cür rəmzlər kifayət qədərdir və şübhəsiz ki, onlar dahi şairin poeziyasına min-min naxışlar vurmaqla yanaşı, sənətkarın mənə içində mənə yaratdığını nümayiş etdirir:

*Qatı müşkildir işim zülfi-girehgirindən,
Səbr bu müşkili derlər, açar, əmma müşkil.*

*Etmək olmaz səni agah könül halından,
Yazıq ol kim, sənə könlün verə, səndən qafil.*

*Sevirəm zahidi kim, guşeyi-mehrabi sevər,
Xəmi-əbrunə rəqibim olub, olmaz mail [129, s.158].*

Tanınmış Füzuli bilicisi Hacı Ələmdarın şərhinə görə, “zülfi-girehgir” ifadəsinin rəmzi mənası ilahi sirlərin pərdələnməsi deməkdir. Rəmzlərə bu cür yanaşma, onlardan irfani məzmununda yararlanma XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbiyyatımızda yaşamışdır. Bakı ədəbi mühitinin yaşlı nəslinin müasiri olan Seyid Əzim Şirvaninin də dəruni qəzəlləri başdan-başa rəmzlərlə əhatə olunmuşdu. Lakin sovet ədəbiyyatşünasları dahi şairin bədii irsinə xüsusi rəng qatan və özəl məzmun verən bu rəmzlərlə süslənmiş əsərlərini mürtəcə poeziya nümunəsi kimi qiymətləndirməkdən çəkinərək maarifçilik məşəli yandıran poeziya örnəyi kimi qələmə verirdilər:

*Nə bu gün bağda bir gül nə meyim var mənim,
Seyri-gülzardə bihudə neyim var mənim.*

*Sizi Tanrı, yetirin piri-xərabata məni
Ki, bu gün saqi əlindən gileyim var mənim.*

Can sənin, cism sənin, əmr sənin, fel sənin,

Cümlə sənsən, bu arada nə şeyim var mənim [177, s.332].

Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan xanəndələrinin repertuarında mühüm yer tutan “mənim” rədifli bu məşhur qəzəlidə “gül”, “mey”, “ney”, “pir”, “xərabət” rəmzlərdir. Amma nədənsə sovet ədəbiyyatşünasları bu qəzəli təhlil edərkən dahi şairin işlətdiyi rəmzləri rəmzlər kimi deyil, xəyali təşbihlər kimi qələmə verirdilər. Hətta bəzən sovet dönəmində bəzi tədqiqatçılar Seyid Əzim Şirvani kimi iman əhlinə ləkə yaxaraq “mey”i dünyəvi, yəni kefləndirici sipirtli içki, “ney”i nəfəsli musiqi aləti kimi, “saqi”ni meyخانədə şərab paylayan yeniyetmə kimi, “pir”i qocalıq rəmzi kimi, “xərabəti”ni isə qocalandan sonra dindən uzaqlaşmış keflə məclislərində iştirak etmək kimi səciyyələndirir, bununla da XIX əsrin ən qüdrətli şairini gözdən salırdılar.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Seyid Əzim Şirvaninin Bakı ədəbi mühitinin yaranmasında müstəsna xidmətləri vardır. Bakı ədəbi mühitinin şairləri təkcə şairliyi deyil, şəxsiyyəti ilə də nümunə olan dövrünün bu bənzərsiz şairini çox sevirdi, poetik məclislər keçirərkən onun əsərlərini sevərək oxuyub, təhlil edir, eyni zamanda ona təxmislər, nəzirələr yazırdılar. Təsədüfə deyil ki, Bakı ədəbi mühitinin ən məşhur şairlərindən biri Əbdülxalıq Yusif onunla dostluq əlaqələri saxlamış, ona mənzum məktublar yazmış, eyni zamanda qəzəllərdən birini öz kiçik həcmli təzkiyəsinə daxil etmişdir:

*Həlqeyi-silsileyi-zülfü-pərişandır bu,
Bağı-cənnətdə bitən sünbüli-reyhandır bu.*

*Rüxi-zibayə düşüb rişteyi-zülfü-siyəhin,
Cənnətə daxil olub yoxsa ki, şeytandır bu?*

*Ümmiyəm, yoxdu-səvadım, nə bilim mənasın,
Xət gəlib arizivə ayeyi-Qurandır bu.*

*Tazədən arizi-dildar olubdur gülün,
Dağlıb “Müşəf”ə ya ki, dəmi-Osmandır bu [194, s.11].*

Əziz Mirəhmədov Bakı ədəbi mühitinin yetişdirməsi olan çox məşhur şair Əbdülxalıq Cənnətini də epiqonçu adlandırır, lakin nədənsə onun XX əsrin əvvəllərindəki inqilabi hərəkət zamanı çar istilasına qarşı çıxaraq dövrü mətbuatda azadlıq, hüriyyət ruhunda çıxışlarını unudur. Lakin MİR Cəlil Paşayevlə Firudin Hüseynovun ali məktəb tələbələri üçün tərtib etdikləri “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslərində 1906-cı ildən nəşr edilməyə başlayan “Təkamül” adlı fəhlə qəzetinin birinci sayında Əbdülxalıq Cənnətinin əsərinin dərc olunduğu haqqında məlumat verir və onun “Hüriyyət” şeirindən bir misra nümunə verirdilər.

Qeyd etməliyik ki, “Təkamül” qəzetinin ilk nömrəsi M.Hadinin “El fəryadı” adlı azadpərəst şeiri ilə başlamışdı. Şair millətin səadətinə hüriyyətdə görürdü. Qəzətdə Ə.Cənnəti də fəal iştirak edirdi. Onun Füzuliyə bənzədərək azadlıq eşqi ilə yazdığı “Hüriyyət” şeirində deyilirdi:

*Suvarmış məmləkət gülzarını əhrar qanilə,
Hökumət bağbani, ta bütə əzhari-hüriyyət.*

*Günəş tək kəsbi-şöhrət eyləməzmi, olsa hər kimsə,
Nizami-aləm içrə mətləi-ənvari-hürriyyət?*

*Müzəyyən eylər əlhəqq səfheyi-tarixi-təsviri,
O kəs kim, dəhrdə baqi qoyar asari-hürriyyət [144, s.6].*

Onu da qeyd edək ki, bu şeir “Təkamül” qəzetinin 11 yanvar tarixli 4-cü nömrəsində dərc edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən başda Ə.Hüseynzadə olmaqla türkçülük, turançılıq ideyaları ilə çıxışlar edən füyuzatçılar nəzirəçi, təxmis yazan şairləri yüngülcə tənqid edir, onların nəzirəçiliyinə yüksək qiymət versələr də, artıq vətən, vətən azadlığı, hürriyyət, istiqlal və türkçülük haqqında şeirlər yazmağı tövsiyə edirdilər. Böyük mütəfəkkir Ə.B.Hüseynzadə öz publisistik çıxışlarında bildirirdi ki, yalnız bu yol qurtuluş və nicat yoludur. Bolşeviklərin təzyiqi altında saxta “azərbaycançılıq” bir müstəmləkəlikdən qurtulub başqa müstəmləkəçiliyə, daha doğrusu rusun boyunduruğuna keçməkdir. Leninin həyata keçirəcəyi inqilab islam dininə qail olan Azərbaycan xalqına bədbəxtçilikdən başqa bir şey gətirməyəcək.

Sovet ideoloqları isə belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, əgər Oktyabr inqilabından əvvəl hansı şair nəzirə, təxmis yazmışsa, əsərlərində rəmzlərdən istifadə etmişdirsə, bundan əlavə özünün türk olduğunu bəyan etmişsə, deməli, inqilabın düşmənidir, bu səbəbdən də vətən xaini hesab edilməli, ən yaxşı halda soyuq Sibirə sürgün olunmalıdır.

Sovet ədəbiyyatşünaslığının vicdanlı nümayəndələri XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən vətənpərvər şair və yazıçılarımız haqqında imkan daxilində məlumat verməyə çalışmış, onların irsini xalqa tanıtmışlar.

Məsələn, bu gün Cənnətinin irsi haqqında məlumatımız var. Bilirik ki, 1905-ci ildə Bakıda mətbuat yaranandan sonra ən fəal şairlərdən biri kimi tanınan Cənnəti “Təkamül”də, “Dirilik”də, “İrşad”da müntəzəm çap olunub. Onun Əlyazmalar İnstitutunun fondunda qorunan Fr-1475 [37] şifrəli dini mövzuda “Mühəssənati-şəriyyə” adlı risaləsinin, nəsihətnaməsinin, “Yənbiül-hikmət”, “Təhvili-övzan” adlı ədəbiyyat qaydaları kitabının, əxlaq elminə dair üç cildlik əsərinin, altı min beytlik divanının və “Əs-səfər fil-həzər” adlı romanı var.

Belə ki, sovet dövründə tədqiqatçı-alimlər Cənnətinin Azərbaycan dilində qələmə alınmış bir sıra əsərləri haqqında məlumat veriblər. 1946-cı ildə Akademianın “Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri” seriyasının birinci cildində Mir Cəlalin Cənnəti haqqında ilk məqaləsi çap olunmuşdur. Sonra 1956-cı ildə Ədəbiyyat qəzetinin 10 iyun tarixli sayında Cəfər Xəndanın Cənnətidən bəhs edən məqaləsi dərc edilmişdir.

Cəfər Xəndanın Cənnəti haqqındakı məqaləsinin sonunda müəllif yazır: “Cənnəti böyük irs qoyub getmişdir, onun bir çox şeirləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən toplanmış bu şeirləri çapa hazırlayıb şairin heç olmasa, “Seçilmiş əsərləri”ni buraxmaq lazımdır” [110, s.16].

Mir Cəlal Paşayev “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” adlı əsərində də Cənnətidən söz açaraq geniş məlumat vermiş, özünün doktorluq dissertasiyasında ədəbi məktəblərdən danışarkən bakılı şairlərdən Əbdülxalq Cənnətiyə və Səməd

Mənsura xüsusi yer ayırmış, Səməd Mənsurun ədəbi fəaliyyəti və həyatı haqqında daha ətraflı danışmışdır [Bax: 143, s.294].

Bütün bunların müqabilində, Əziz Mirəhmədov kimi alimlər Cənnəti və onun kimi başqa bakılı şairlər haqqında yazarkən deyilənləri görməzdən gəlmişlər. Məsələn, Mirzə İbrahimov, Yaşar Qarayev, Kamal Talıbzadə və başqaları Əbdülxalıq Yusifi, Ağadadaş Münirini və Əbdülxalıq Cənnətiyə sxolastik, çürümüş ədəbiyyatla məşğul olan mürtəce damğası vuraraq, epiqonçu adlandırmışlar.

Çünki Əziz Mirəhmədovun epiqonçu adlandırdığı Ağadadaş Müniri böyük vətənpərvər olmuşdur. O, erməni və bolşevik maskası altında gizlənən işğalçı rus hərbi birləşmələrinin 1918-ci ilin martında Bakıda törətdikləri qırğını poetik lövhələrlə olduqca aydın şəkildə əks etdirmişdir:

*Milləti-İslamə atəş açdı qarətğər miləl,
Etdilər bildiklərin müslimlərə çatdıqca əl.
Qıldılar bəs feli-naşayəstəyə onlar əməl,*

*Etməyə tiyhu şikarın şahbaz oldu əcəl
Etdilər amaci-tir ətfalı bihəd, bişümar* [149, s.117].

Qeyd edək ki, bu əsər AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda qorunan D-379/7668 [78] şifrəli əlyazma toplusunun 158b vərəqində yer alan “Bahar ağlayışları” müxəmməsindən bir parçadır.

Tək Ağadadaş Müniri deyil, o dövrün bütün şairləri Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş qətliamları əks etdirən şeirlər yazırdılar. Lakin sovet dönəmindəki ədəbiyyatşünasların böyük qismi Azərbaycan xalqının kütləvi surətdə qətlinə fərman vermiş şəxsləri mədh edən vətən xainlərinin başına tac qoyur, onların əməllərini öyən əsərlərini Azərbaycan şeirinin bənzərsiz incisi sayır, erməni cəlladlarının faşizmini bəyan edən şairləri isə mürtəce, epiqonçu, sxolostik ədəbiyyatla məşğul olan mühafizəkarlar adlandırdılar. Əlbəttə, bu çox böyük bir faciə idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sovet ədəbiyyatşünaslarının əksəriyyəti “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında sənətkarlıq göstəricisi olaraq istifadə edilmiş ənənəvi rəmzləri mənasız işarələr adlandırır, klassik ənənəyə sadıq şairləri isə epiqonçu adlandırdılar. Akademik Rafael Hüseynov isə sosializm ideologiyasının hələ hakim olduğu 1988-ci ildə qələmə aldığı “Min ikinci gecə” kitabında Əliağa Vahid haqqındakı oçerkdə bu rəmzlərin klassik şairlərimizin yaradıcılığında müstəsna yer tutduğunu, eyni zamanda eyş-işrətin, məstliyin, xumarlığın nişanəsi olmadığını cəsarətlə qeyd edirdi: “*Orta əsrlər şeirində mey, sağər, badə, şərab deyimləri bollucadır. Hətta ayrıca janr da olub - saqinamələr. Özü də bu janr həm şeirdə varmış, həm musuqidə - rəhmətlik Bəhrəm müəllim saqinaməni çala bilirdi. Amma şeirə bunca bol səpilmiş həmin xumarlıq işartıları heç də əyyaşlığın, məstliyin təbliğinə xidmət eləməirdi. Bu bir rənz idi. Təsəvvüf şeirindəki əsas obrazlardan idi. Vəhdəti-vüçud fəlsəfə təməl anlayışı - cüzvün küllə qovuşması yolunda mey, məstlik bir vasitə, körpüydü;*

*“Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədür,
Mən kiməm, saiq olan kimdir, meyi-səhbə nədür”, –*

deyən Füzuli, əlbəttə ki, gerçək meyi, həqiqi məstliyi yox, sevgi şərabını, məhəbbət məstliyini, aşılıq bihuşluğunu nəzərdə tuturdi” [107, s.222-223].

Bəla burasındadır ki, hələ XX əsrin əvvəllərində bəzi boşevik mətbuatlarında ən çox böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev təhqir olunur, onu savadsız, oxuyub-yazmağı bacarmayan, guya başqalarının təsiri ilə işlər görən adlandırır, bəzən isə bütün ədəb normalarını keçib onun ünvanına təhqiramiz sözlər işlədirdilər. Xalqın gözündə “el atası” namına çatmış Hacıni bolşeviklər “xalqın qanını soran ata” adlandırır, onu müdafiə edən Ə.Hüseynzadəni, Ə.Ağayevi, Ə.Topçubaşovu “Hacı Zeynalabdinin qələm qoçuları” kimi təhqir edib, prinsipsiz, məsləksiz, vicdan və həqiqəti pula satan adamlar kimi ləkələməyə çalışırdılar.

Lakin Azərbaycanın qeyrətli, vətənpərvər şairləri Hacınin saleh əməllərinə çox yüksək qiymət verir, bu xeyriyyəçi insanın xalqımızın maariflənməsi, rifahi üçün elədiklərini yaradıcılıqlarında layiqli bir şəkildə əks etdirirdilər. Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabir qız məktəbinin açılışı və ümumiyyətlə onun xeyirxahlığı ilə bağlı Hacıya belə bir şeir həsr etmişdi:

*Elmə yollar açdın, ey millətpərvər,
Hacı Zeynal Abdin, ey taci-sər.
Vətənin qızların elmə bağladın,
Vətənə, millətə, ümmətə pərvər.
Müzəyyən eylədin kəlbi-nadanı,
Mərhəmətli ata, məarifgüstər.
İrana, Turana, Türəkə, Tatara,
Səxavət eylədin, oldun müzəffər.*

Hər kəs səni sevər, millətin canı [153, s.178-179].

Azərbaycanın başqa bir dahi şairi Hüseyn Cavid isə Hacınin əməlisalehliyini, Azərbaycan xalqı üçün elədiyi misilsiz xidmətləri çox yüksək dəyərləndirirək, onun məktəblər açmağını, milli mətbuata yardım etməyini, milli teatrın inkişafı üçün gur işıqlar yandıрмаğını bu şəkildə əks etdirirdi:

*Elm əsasını qoyan, maarifin hamisi,
Elm əhlinə süd verən mehriban dayə yazdı.
Bir çox pullar sərf etdin, elm-hünər yolunda,
Müdrük idi, şöhrəti qalxır səməyə yazdı.
Biliyin faydası var həm dünyaya, həm üqbadada,
Bilikdə əldə olar məqsəd və qayə yazdı* [153, s.176].

1903-cü ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında “Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümeyi-halı” əsəri yazılmışdır. Bu əsərin müəllifinin Yusif Ziya Talıbzadə olduğu ehtimal olunur. Müəllif yazır: “*Həqiqətən, heç kimlə şərik olmadan, heç kimin ianəsi yetmədən bu ağır işləri öhdəyə götürmək böyük mərdlikdir. Doğurdan da, vətən səxavət və səadət qapısını açan, milləti əzizlik və şafqətə yetirməyə çalışan bu cənaba bənzər daha birisini müsəlmanlara yetirməyə illər, zaman lazımdır*” [153, s.50].

Y.Z.Talıbzadə Hacınin saya gəlməyən xidmətlərini, tək Azərbaycan xalqına deyil, bir çox müsəlman və qeyri-müsəlman xalqlarına etdiyi yaxşılıqları yığcam, lakin zəngin poetik lövhələrlə bu şəkildə vurğulayır:

Tək millətində olmayıb onun himayəti,

*Hər millətə ziyadə keçibdir inayəti.
Çün eyləyibdir cümlə gəlili o biniyaz,
O barədən alıb neçə dövlətdən imtiyaz.
Hər millət ol cənaba edir çox təşəkkürün,
Həmvarə lütfü mərhəmətin təzəkkərün* [153, s.173-174].

Məsələ, burasındadır ki, əgər Azərbaycan ədəbi mühitinin, milli mətbuatının XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri yada düşürsə, istər ədəbiyyatımızın, istərsə də milli mətbuatın inkişafında, parlamasında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmətlərini nəzərə almamaq çox böyük günahdır. Onun xeyrixah kölgəsi Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin də daim üzərində olmuşdur. H.Z.Tağıyevin ianəsi ilə maarif cəmiyyətləri, nəşriyyatlar fəaliyyət göstərmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, romantik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin bəzilərinin ilk kitabları da Hacıya vəsaiti ilə işıq üzü görmüşlər.

“Müasirləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında” kitabının tərtibçisi Fərhad Cabbarov yazır: *“Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924) XIX əsrin sonu, XX əsrin başlarında çağdaş ruhlu Türkcülük, İslamlığın təbliği və təşviqində miqyasagəlməz maddi dəstək göstərmiş, milli-demokratik ruhlu ictimai-siyasi təşkilatların (“Difai”, “Müsəvat”, “Nicat”, “Müsəlman xeyriyyə”, “Nəşri-maarif”) və başqa qəzet-jurnalların (“Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, “Yeni İrşad”, “Açıq söz” və başqalarının) yaranması və inkişafında müstəsna rol oynamışdır”* [153, s.7-11].

Görkəmli ictimai-siyasi xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov da öz növbəsində Hacıya Azərbaycan xalqı qarşısında gördüyü işlərə çox böyük dəyər vermiş və onu bir şəxsiyyət kimi də olduqca yüksək qiymətləndirərək 1900-cü ildə “Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlli illik məişəti və cəməmətə xidmətləri” adlı kitab yazmış, bu kitabda onun xalq qarşısında intəhasız və təmənnəsiz xidmətlərini olduqca səmimi şəkildə ifadə etmişdir: *“Onun cəmə etdiyi milyonlardan millətə mənafe yetişirmiş? Hərgah yetişibsə, bu möhtərəm şəxsin xidmətlərinin əvəzində millət nə etməlidir? Təklifi nədir? Bu məsələləri həll etmək üçün adamın işi olmayıb, mərifətli müsəlmanlar gərəkdir bu barədə məşvərət edələr və məşvərət məqamında cənab Hacıya millətə xidmətlərini qeyri-müsəlman milyonçuların işlərilə (Bakıda xüsusən) bir tərəziyə qoyarlar. Həmin məqamda hörmətli Hacıya millətə olan qeyrətinin qiyməti ariflər yanında birə-beş artar. Böyük hünərdir, əzizim, insan öz sağlığında xeyriyyə cəmiyyətlərinə bu qədər xərc etsin! Bu qeyrətdə şəxslərin həyatı xarici millətlərin bizim barədə olan hörmətsiz fikrini puç etməyə səbəbdir. Mədəniyyətli millətlər bizə mədəniyyətdən üz döndərən, vəhşi, vətənin və millətin imdadına çatmayan deyirlər. Səbəb? Səbəb budur ki, Hacı kimi dövlətli müsəlmanlardan mini qara torpağa gediblər və gedəcəkdir, amma Vətən və Millətə Hacı etdiyi xidmətlərin mindən birini etməyiblər”* [153, s.31].

Filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” dərslisində Əliabbas Müznibə aid olan fəsildə onun klassik poeziyanın vurğunu olduğunu, klassiklərimizin təsiri ilə şeirlər yazdığını, görkəmli Bakı şairlərinin təmsil olunduğu “Məcməüş-şüəra”nın fəaliyyəti ilə yaxından maraqlandığını qeyd edir və bu unikal mühitin onun təkcə ədəbi-fəlsəfi düşüncələrinə deyil, ictimai-siyasi baxışlarının formalaşmasına da müsbət təsir

göstərdiyini yazır: *“Bu şeir məclisinin üzvləri – Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Əbdülxalıq Cənnəti, Haşım bəy Saqib kimi şairlərdən ibarət idi. Sonralar Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrindəki oyanış Əliabbasa da öz təsirini göstərir. Onun siyasi-ictimai şüuru bu dövrdə Bakıda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmış Müsəlman Gənclər Təşkilatının, sonra Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyətinin əsasında meydana çıxmış Müsəlman Sosial-Demokrat Hümmət Təşkilatının fəaliyyətinə, habelə 1903-1905-ci ildə Tiflisdə çıxan “Şərqi-Rus” qəzetinin böyük maarifçilik ideyalarının təsiri altında formalaşırdı. Ə.Müznib bu illərdə “Şərqi-Rus” qəzetində ilk yazılarını çap etdirir. Lakin şairin yeni həyat tarixçəsi 1905-ci il Birinci Rus inqilabından sonraya təsadüf edir. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə “Xalqlar həbsxanası” və “Avropa jandarmeriyası” adı ilə tanınan çar imperiyasının çürümüş siyasi quruluşuna qarşı müasir demokratik fikrin ölüm-dirim mübarizəsi başlanmışdı. Azərbaycanda milli oyanış uğrunda aparılan mübarizənin ən gərgin meydanı Bakı şəhəri idi. Bakıda sürətlə formalaşmaqda olan qabaqcıl milli xadimlər çar istibdad zülmündən qurtarmaq üçün Azərbaycan xalqını milli-azadlıq mübarizəsinə hazırlayırdılar” [45, s.101-102].*

XX əsrin əvvəllərində Bakıda, ümumiyyətlə Azərbaycanda və Çar Rusiyasının müsəlman xalqları arasında Hacı Zeynalabdinin nüfuzu çox yüksək idi. Onun elmə, maarifə, mədəniyyətə, ədəbiyyata, milli mətbuata göstərdiyi qayğı “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin də diqqət mərkəzində idi.

1848-ci ildə Buzovna kəndində doğulan, Bakı ədəbi mühitində yetişmiş, eyni zamanda “Məcməüş-şüəra”nın ağsaqqal üzvü Məhəmmədismayıl Asi, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəxsiyyətinə intəhasız bir sevgi bəsləmiş, öz “Divan”ında ona xüsusi yer ayıraraq “mədhiyyə” həsr etmişdir. Bu “müxəmməs” formasında olan mədhiyyədə şair Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yüksək mənəvi keyfiyyətlərini, nəcib sifətlərini, islami ehkamlara, müqəddəs Qurani-Kərim hökmlərinə, şəriətə, islam qanunlarına necə səmimiyyətlə riayət etdiyini, xalqından ötrü bir səxavət mücəssəməsi olduğunu, Həzrət Süleyman əleyhissəlam kimi bütün varidatını xalqının səadəti üçün xərclədiyini bəyan edir:

*Həbbəza, ey sərvari dəftəri-sərfərman olan,
Sədri-məclisdə dəftəri-kəmaləti bir insan olan,
Səltənət bəzmində sakini-dadgəri-sultan olan,
Bəxşiş cudunda hər gün Hatəmi-dövrən olan,
Bəlkə Hatəmi-bəxşişində valehü heyran olan.*

*Xaneyi-İslamiçün sənsən sütuni-sərbülənd,
Hafizi-millət, bir səddi-müşəyyəd, paybənd,
Dini-məzhəb hifzinə bir cünnəsən, dəfi-gəzənd,
Milləti-İslam feyzindən olallar sudmənd,
Ey vücudun şəhnəsi, fərmaniçün fərman olan.*

*Pərtövi-xurşididən olmuş nəbat həm fezyab,
Pərvərişçün gün verür feyzin nəbatə bihesab,
Pərtövi-feyzün ziyası xəlqi etmiş kamyab,
Milləti-İslama sənsən hafiz, sitri-hicab,*

Ey vücudun feyzi hər ləhzədə taban olan [19, s.116].

“Məcməüş-şüəra”nın başqa üzvləri də təbii ki, Hacı'nın bu müqəddəs işlərini çox bəyənir, Bakıda qız məktəbinin açılışını da toy-bayram kimi dəyərləndirirdilər. 1963-cü ildə qocaman bir bakılının dilindən alınmış aşağıdakı şeir də buna bir nümunədir. Qeyd edək ki, ixtiyar şeirin müəllifinin Əbdülxalıq Yusif olduğunu söyləmişdir:

*Məktəb abad etdikcə açır hər guşədə min qönçə,
Hər çiçək başqa-başqa ətir saçır incə-incə.
Nə şadəm ki, yetişib dövr, təhsil alır qızlarımız,
Elmi-irfanə dolur, işıqlanır gözlərimiz.
Boşboğazlıq eləyib, hay-küy salma Molla Xəlil,
Qız lisanı haram isə, göstər bizə bircə dəlil.
Qızların oxumağı küfr?! Bunu yazıb hansı kitab?
Bir sübut göstər görüm, sonra eylə bizə xitab.
Bir gün gələr bu qönçələr elmdən bir çələng hörər,
Bu elmin hər hikməti başımıza nur səpələr.
Səhv edirsən, Molla Xəlil, artıq böylə nida etdim,
Bu məktəbi abad edən Hacıma dua etdim” [44].*

Onu da qeyd edək ki, Bakı şəhərinin “Sovetski” adlandırılan ərazisində yaşamış XX əsrin əvvəllərində faytonçu olmuş Kərbəlayi Həsən adlı ixtiyarın söylədiyinə görə, “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin Hacı Zeynalabdin, Murtuza Muxtarov və başqa xeyriyyəçilər haqqında çoxlu şeirlər yazmışlar. Lakin əfsuslar olsun ki, sovetlər dönəmində xeyriyyəçilərlə bağlı yazılar, məqalələr, qəzetlər, kitablar məhv edildiyi üçün bu əlyazmalar da çox güman ki, yandırılıb məhv edilmişdir.

Yuxarıdakı şeirdə Əbdülxalıq Yusif “Molla Xəlil” deyərkən o zamanın ən məşhur mollalarından olan fırıldaqçılığı ilə ad çıxarmış Molla İbrahim Xəlili nəzərdə tutur. Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə qız məktəbi açdırarkən Molla İbrahim Xəlil yüzlərlə qaragüruhçunu başına yığaraq “dinimiz əldən getdi”, “rəzil olduq”, “abır-həyamız itdi” kimi şüarlarla bar-bar bağıraraq qaragüruhçuları Hacı'nın üstünə qaldırır. Bu zaman Bakının ən məşhur qoçusu Ağakərim irəli gəlib tapançadan bir neçə dəfə göyə atəş açır. Qaragüruhçular qorxub dağılışırlar. Lakin saxtakar Molla İbrahim Xəlil bağırmaqda davam edir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu vaxt cibindən Nəcəf şəhərindəki müctəhidlərdən alınmış iki sənəd çıxarıb ona göstərir. Sənədlərdə İslam dinində qızların oxumağının haram sayılmamağı, əksinə vacib olmağı göstərilirdi. Molla İbrahim Xəlil əslində isə oxumağı belə bacarmadığı üçün gözlərini döyə-döyə ordan uzaqlaşır.

Bunu da söyləmək hökmən lazımdır ki, qız məktəbinin açılışında Bağçasaraydan, İstanbuldan, Tehrandan, Peterburqdan, Səmərqənddən, Buxaradan, Həştərxandan, Tiflisdən və bir çox şəhərlərdən təbrik teleqramları gəlir. Lakin məsələ burasındadır ki, başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla müsəlman xeyriyyəçilərin heç bir yaxşı əməlini görməyib, yalnız ayıb axtaran, yalnız tapa bilmədiyi üçün böhtanlar yağdıran, eyni zamanda Ağa Əlizadə, Mirhüseyn ağa, Hacı Axund Əbu Turab, Hacı Ələkbər ağa, Yusif Ziya Talıbzadə kimi təqva sahiblərini, əməlisaleh, mömin din xadimlərini unudub yalnız fırıldaqçı, saxtakar, münafiq mollaların timsalında Azərbaycanın bütün ruhanilərini məsxərəyə qoyan, eyni

zamanda mütərəqqi islam dinini mövhumat, fanatizm, xurafat adlandırıb durmadan təhqir edən bu ədibin indinin özündə də səhvlərini, xətalarını, günahlarını görmürmüş kimi onu sanki sosializm ideologiyasının tələbləri ilə tədqiq edirlər.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində tək Cənubi Azərbaycanda deyil, Şimali Azərbaycanda da, eyni zamanda bütün müsəlman Şərqində və bir çox dünya ölkələrində öz möhtəşəm əsərləri, ələlxüsus da üç cildlik “İbrahim bəyin səhayətnaməsi” romanı ilə hər tərəfə səs salan Zeynalabdin Marağalı (1837-1910) öz məşhur əsərində Bakı şəhərindən danışarkən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adını xüsusi rəğbət və məhəbbətlə qeyd edir: *“Hamı onun adını hörmətlə çəkir, haqqında tərifli sözlər danışır. Müsəlmanların qeyrətli və əhəmiyyətli şəxslərindən biridir. Allah onun kimilərin sayını müsəlmanlar arasında daha artıq eləsin”* [200, s.36].

“Məcmüü-şüəra”nın bir qisminə ilahiyyat və dünyəvi elmlər öyrətmiş və müctəhid dərəcəsinə elmlərə vaqif olan Mirzə Həsib Qüdsi (1828-1908) “Mövludinəbi” mədhiyyəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Azərbaycan xalqının elmlənməsi, savadlanması üçün mübarizə apardığını, böyük bir həvəslə çalışdığını və bununla xalqı səadətə qovuşdurmaqla elmə çox dəyər verən və müsəlmanları elm oxumağa çağıran Həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) ruhunun şad olacağına inandığını nəfis bir şəkildə vurğulayır:

*Talibi-ənvəri-xurşidi-yəqin,
Xadimi-din Hacı Zeynalabidin.
Qaməti-sərvi-səhi qıldı qiyam,
Dövrəsini tutdu cümlə xasü am.
Elmi-mətbu ilə ol sahibhünər,
Böylə şüar eylədi dürrü gühər.
Siz bilirsiz tərki-hümmət etmədik,
Leyk dilxahimcə xidmət etmədik.
Elmü hikmətdən xəlayiq durdür,
Ol səbəbdən əksəri rəncurdür.
Eylədi məqsudimi Xaliq rəva,
Ömr olsa eylərəm dərdə dəva.
Qoymayın millət ola xarü zəlil,
Bu işə razı degil Rəbbi-cəlil.
Qəlbi-paki-Müstəfani şad edək,
Milləti hər qeyddən azad edək* [111, s.24-25].

Artıq hər kəsə məlumdur ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev tək Azərbaycan xalqı üçün deyil, bir çox xalqlar üçün o qədər işlər görmüşdür ki, minlərlə insanın gördüyü iş onun XIX əsrin sonlarında – XX əsrin əvvəllərindəki gördüyü saleh əməllərin yanında çox cüzi görünər. Azərbaycanda həmin dövrlərdə bir çox maarifçilər olmuşdur, lakin məşəli alovlandıran da elə məhz cənab Tağıyev idi ki, milyonlarının yarısından çoxunu məhz xalqın maariflənməsi üçün xərcləmişdir. Lakin bunun əvəzi olaraq bolşeviklər 1920-ci ildə hakimiyyətə gələndən sonra onun bütün varidatını, malikanəsini, hətta Mərdəkandakı bağını əlindən almış, yalnız N.Nərimanov işə qatışandan sonra həmin bağdakı evin yalnız iki otağını ona yaşamağa vermişlər. Cənab Tağıyev rəhmətə gedəndən sonra isə məhz, (əgər onlara azərbaycanlı demək olarsa) dırnaqarası azərbaycanlı bolşeviklər onun həyat yoldaşı Sona xanımın zinət

əşyalarını da əlindən almışlar. Sona xanım nənəsindən yadigar qalmış tək birçə üzüyünü saxlamaq istərkən zavallı qadının rezin dəyənəklə başına-başına o qədər vurmuşlar ki, bədbəxt qadın havalanmış və Bakı şəhərinin küçələrində divanə halında gəzib-dolanmağa başlamışdır. Əlbəttə, Sona xanıma işgəncə verən bolşeviklərin kimliyi dəqiq aydınlaşdırılmamışdır, lakin məsələ burasındadır ki, onsuz da bolşeviklərin hamısı bu əqidədə, bu əxlaqda olmuşlar və onların əxlaqını pozan da mənəviyyatlarındakı paxıllıq, kin-küdurət olmuşdur. Həmin qaragüruhdan çıxmış nadanlar təkcə H.Z.Tağıyevə və ailəsinə qarşı deyil, yetimə, əlillərə, kimsəsizə, ehtiyac içində yaşayanlara əl tutan insanlara qarşı olduqca riyakarcasına, xəbiscəsinə hərəkət edərək, onların malını-mülkünü əllərindən almış, özlərinə isə cürbəcür böhtanlar ataraq ən yaxşı halda həbsxanaya saldırmışlar.

“Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz dövrünün aynasında” kitabının ön sözündən oxuyuruq: *“Heç şübhəsiz, H.Z.Tağıyevin 1906-cı ildən 1920-ci ilə qədər olan xidmətləri barədə olan məlumatlar, sənədlər müxtəlif arxivlərdə saxlanılır. Yaranmış yeni şərait bizə imkan verir ki, bütün bu sənədləri araşdırıb çap etməklə Hacıni olduğu kimi xalqa qaytaraq. Etiraf etməliyik ki, uzun müddət ... Hacınin fəaliyyəti təhrif olunmuş, onun xidmətləri isə başqalarının adına çıxılmış, beləliklə, ağa qara, qaraya ağ deyilmişdir”* [94, s.10-11].

Sovet tarixini yazan belə sapı özümüzdən olan baltalar millət fədailərini “xalq düşməni” adlandırmış, Məşədi Əzizbəyov, Ruhulla Axundov, Əliheydər Qarayev, Həmid Sultanov, Qəzənfər Musabəyov, Dadaş Bünyadzadə, Çingiz İldırım və s. kimi xalqa zərər, ziyan vuran vətən xainləri isə ilahiləşdirilmişlər.

Yaradıcılığı boyu sosializm ideologiyasının haqsız, ədalətsiz, riyakar tələblərinə boyun əymək məcburiyyətində qalan, haqqı nahaqqa verməyə vadar olan böyük Azərbaycan alimi Əziz Mirəhmədov, 1992-ci ildə “Literaturnaya qazeta”ya verdiyi müsahibəsində səhvlərini etiraf etmişdir: *“Biz əslində klassik olan ədəbiyyatçı sələflərimizi yeni nəslə əyri güzgüdə təqdim edirdik, vulqar-sosioloji qiymətlərə əl atıb, onların yaradıcı rolunu müxtəlif yollarla aşağı endirirdik. Dəhşətdir. ...Böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə xalqın “böyük düşmənlərindən” birinə çevrilmişdi”* [90, s.12].

Əziz Mirəhmədov bu kiçik müsahibəsində tək özünün deyil, sovet dövründə fəaliyyət göstərən bütün alimlərin adından böyük xətalər buraxdıqlarını etiraf edir.

Sovetlər dönəmində ən çox tənqid olunan, sxolastik, yəni çürümüş poeziya adlanan mərsiyə ədəbiyyatı idi. Sovet tədqiqatçıları mərsiyələri xalqı acizliyə, məzlumluğa, zəifliyə, savadsızlığa, mütiliyə sürükləyən, yerli-yersiz göz yaşları tökməyə vadar edən bəlalı bir poeziya hesab edirdilər. Lakin mərsiyə janrı əslində fars şeirinin içində itib-batmaq qorxusu olan türk şeirini yaşadan bir janr idi. Görkəmli ictimai-siyasi xadim və ədəbiyyatşünas Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu barədə yazırdı: *İştə mollası, taciri, amiri, məmuru hamısı farslaşırkən milli hiss və təəssübü qorumaq baxımından mərsiyələrin rolu əvəzsiz olmuşdur. Qumri, Raci, Dəxil, Şüayi, Dilsuz iştə dindar Azərbaycan xalqının doğurmuş olduğu məzhəb şairləridir. Mərsiyələr Azərbaycan türklərinin ibtidai ədəbiyyatıdır. Zətən bütün mədəni millətlərdə ədəbiyyat dini mövzularla başlamış degilmidir?.. Bir kərə öz dilində mənzumə oxumaya adət etmiş olan xalq matəm mövsümü keçdikdən sonra ədəbiyyatın başqa növü ilə məşğul olmaq, zövqlənmək hissini duymuşdur. Xalqın bu*

duygusu mərsiyənəvis olan şairləri eyni zamanda həzlgu etdiyi gibi, qəzələ də sövq etmiş və bundan əlavə bizə Nəbati, Ləli gibi başqa növdən şairlər doğurmuşdur. Seyid Əzimləri, hop-hopları təqdir edirkən ...cavanlarımız Racilərə Araz çayını atdamış bəzi rövzəxanlara baxan kimi baxmasınlar. Onların Azərbaycan ədəbiyyatındaki mövqeyi ehtiramsız bir mövqe deyildir. Şeyx Nizami nə qədər böyük şiri-binəzir olsa da, azərbaycanlıları doğma türkcələrinə qaytarmaq nöqtəyindən nəzərdən bəncə Raci, Dəxil və Qumrinin mövqeyini ehraz edəməz. Əcəba Şeyx Nizamiyə abidə tikmək həvəsində olan nəslimiz Racisini unudacaq, Qumrisinə xor baxacaq, Dəxilini atacaq mı? Mərsiyələrdən bəhs etməmiz mərsiyəçilərimizin türkcəmizə etdikləri xidmətləri qeyd etməkdir” [168].

Məhəmməd Əmin bəyin sözlərində təkzib olunması mümkün olunmayan həqiqətlər var idi. Bu da Azərbaycanın bütün bölgələrindəki poetik məclislərin, o cümlədən “Məcməüş-şüəra”nın ədəbi fəaliyyətində zəngin bir şəkildə zühura gəlirdi. Məsələn burasındadır ki, mərsiyələr bu şairlərin hər birinin yaradıcılığının bir qolunu təşkil edirdi. Bu da çox fərəhləndirici haldır ki, həmin mərsiyələr, növhələr, sinəzənlər hamısı yalnız Azərbaycan türkcəsində qələmə alınır. Bu da Azərbaycan poeziyasını farslaşmaqdan xilas etməkdə idi. Misal üçün Saqıbdən bir nümunəyə baxaq:

Mən necə hər nəfəs fəryadü əfğan etməyim,

Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Mən necə yaddan çıxardım Kərbəla qovğasını,

Necə başdan çıxardım bu Hüseyin sevdasını.

Parə-parə etdilər nahəq yerə əzasını,

Ey gözüm, qan ağla qan, dut bu Hüseyinin yasını [96, s.327].

Məsələn burasındadır ki, təkəcə sovet dövründə deyil, XIX əsrin axırlarında da klassik poeziyada olan dərin mənaya malik rəmzləri epiqonçuluq hesab edən ziyalılar var idi. Məsələn, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq türk (Azərbaycan) dilində dərslilər yazmış S.M.Qənizadə bədii nəsri qiymətləndirə bilməyən insanlardan şikayətlənərək M.T.Sidqiyyə yazırdı: “*Bu zəmanədə hekayənəvisliyin bazarı Xacə Hafiz xətm etdiyi qəzəliyyatın təhriratından rəvacdır. Məlumi-ümumidir ki, hər bir əsrin öz təqzasına görə müvafiq əməl etmək şərti-əqlidir.*

Hələ bu əsrdə əbayi-ruzigar milhi-mədəniyyət ilə tömələndikdə daha əşari-məzaci xonçasının gülü-gül, şəhdü-şəkərinə xiridar olmazlar. İndi bu mədəniyyət əsrində ki, hər şey öz rəngindən dolanıb qeyri bir səliqə üzrə təbdil olmuşdur və meydani-nəzmdə kuyi-məcəzidən daha bir nişan qalmamışdır. Zülf və kakilə mədh və rəcəl oxumaqlıq süni şeiriyyətə hünər sanılmayıb məsxərəbazlıq görünür. Elə bu əsrin şairləri üçün hekayənəvisilik müstəfid və nəcibrazdır” [190].

Lakin sovet dövründə də XIX əsrin ikinci yarısında, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin şairlərini mənasız tənqid atəşinə tutmayan, əksinə onların dəsti-xəttini yüksək qiymətləndirən və maarifçilik hərəkatında iştiraklarına layiqli dəyər verən ziyalılarımız da var idi. Onlardan biri də Həmid Məmmədzadədir. Alim “Poetik məclislər” kitabına yazdığı ön sözdə aşağıdakıları qeyd etmişdir: “*XIX əsrdə Azərbaycanda yaranmış ədəbi məclislərin – “Divani-Hikmət”, “Gülüstan”, “Əncümənüş-şüəra”, “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-səfa”, “Məclüsi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüəra” və s. arasındakı ədəbi əlaqələri, Seyid Əzim*

Şirvaninin Ərdəbilə gedib oradakı məclis şairləri ilə tanışlığı və öz "Təzkirə"sində onların yaradıcılığı və tərcümeyi-halı haqqında geniş məlumat verməsi ədəbi məclislər arasında sıx yaradıcılıq əlaqələrindən xəbər verir.

... Ədəbi məclislər Təbrizdə, Gəncədə, Şamaxıda, Marağada, Şuşada, Şəkiddə, Bakıda, Ərdəbildə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaranıb fəaliyyət göstərməsini klassik şairlərin əsərlərindən aydın görmək olur. Bir para təzkirələrin ərazi prinsipi ilə tərtib edilməsi də çox vaxt ədəbi məclislərlə əlaqədar olmuşdur. Bu məclislərin yaranması tarixi, müəssisləri, iştirakçıları və fəaliyyəti haqqında yazmaq, ədəbiyyat tarixinin təkmilləşməsi, bir sıra unudulmuş söz ustalarının tanınması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir" [166, s.4].

Təbii ki, Nəsrəddin Qarayev Seyid Əzimin də, Natəvanın da, Mir Möhsün Nəvvabın da dini məzmununda əsərlər yazdığını çox gözəl bilirdi, lakin tədqiqatçı qəzəl-qəsidə janrı olmadan Azərbaycan poeziyasını təsəvvür eləməməyin mümkünlüyünü necə deyərlər yumşaq şəkildə, mətnaltı mənalarla izhar edərək dövrün təzyiqlərindən uzaqlaşdı.

Sovetlər dönəmində təbii ki, həqiqəti yazmaq, istər XIX əsrin ikinci yarısında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində baş verən ədəbi prosesi olduğu kimi işıqlandırmaq, ictimai-siyasi mübarizələrin aynası, tərcümanı olan mətbuatı təhrif etmədən göstərmək müşkül bir məsələ idi. Tədqiqatçılar hökmən Lenini, Oktyabr inqilabını, bolşevizmi və bunları tərənnüm edən əsərləri, yazıları, yalnız proletar ədəbiyyatını, bolşevik mətbuatını tədqiq və təhlil edir, əslində burjuaziya ilə heç bir əlaqəsi olmayan, xalqı türk-İslam bayrağı altında birləşdirib, azadlığa səsləyən ziyalıları, onların hürriyyətə qovuşmaq arzusu ilə yaratdıqları əsərləri, publisistikalarını "burjua ədəbiyyatı", "burjua mətbuatı" kimi qiymətləndirir, mürtəcə, mühafizəkar damğaları vurur, "pantürkizm", "panislamizm" adı ilə zərərverici, sxolastik ədəbiyyat adlandırırdılar.

Lakin bunu heç də hamıya şamil eləmək olmazdı. Çünki tədqiqatçıların, ədəbiyyatşünasların, milli mətbuat haqqında yazanların arasında, necə deyərlər, sosializm ideologiyasının tüğyan edən vaxtında həqiqəti əks etdirənlər də var idi. Məsələn, görkəmli ədəbiyyatşünas və yazıçı, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Mir Cəlal Paşayevin və filologiya elmləri doktoru, professor Firidun Hüseynovun 1982-ci ildə qələmə aldıkları "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı ali məktəblər üçün dərslikdə dövrün ədəbi mənzərəsi təsvir olunarkən ögey münasibət göstərmədən, ayrı-seçkiklik salmadan faktlara qiymət verilirdi: "Ozamankı sinfi mübarizənin əsas qütblərini bir tərəfdən bolşevik mətbuatı – "Dəvət Qoç", «Бакински работчи», «Бакински пролетару», inqilabi demokratik mətbuat – "Molla Nəsrəddin" və onun təsiri ilə çıxan "Zənbur", "Məzəli", "Azərbaycan" (Təbriz) və s. təşkil edirdisə, ikinci tərəfdən burjua mətbuatı – "Həyat", "Füyuzat", "Şəlalə", "Dirilik", "Qurtuluş" təşkil edirdi. Bunlardan başqa, müxtəlif istiqamətdə, bəzən tamam mütərəddid məcmuə və qəzetlər də çıxırdı.

1905-ci ildən sonra mətbuatla yanaşı, məktəb, maarif ocaqlarının sayı da artmağa başlamışdı. Köhnə molla məktəblərində, mədrəsələrdə sürətlə islahat başlanmışdı. Şəriət, din dərsləri ilə yanaşı, dünyəvi, dəqiq elmlər də təlim olunurdu. Üsuli-cədid deyilən yeni Avropa sistemli məktəblər açılırdı.

Ölkədə sürət və vüsətlə davam edən ictimai-siyasi hadisələr olduqca mürəkkəb idi. Yalnız zəhmətkeş xalqın mənafeyini güdən qabaqcıl ədəbiyyat, əsrin azadlıq ideyalarından ruhlanan yeni ədəbiyyat bu mürəkkəbliyi düzgün görə və göstərə bilərdi.

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda belə ədəbiyyat yaranmaqda idi. Bu əsasən realizm, demokratik istiqamətdə inkişaf edən yeni, fəal, müasir, qüvvətli bir ədəbiyyat idi. Bu ədəbiyyat xalqın həyatı, mübarizəsi, arzu və idealları ilə bağlı, oxucusunu ayıldan, intibaha çağıran, yeni ruhlu, yeni məzmunlu ədəbiyyat idi” [144, s.7-14].

Bunun əksini edənlər də var idi. Məsələn, filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Seyidov 1981-ci ildə qələmə aldığı “Sözün şöhrəti” kitabında “İnqilaba qədər yaradıcılığa başlayan şairlər” adlı fəsildə inqilabın hər şeyi dəyişdini, arzuların həyata keçdiyini, şairlərin qarşısında geniş yaradıcılıq üfüqlərinin açılmasını, müəyyən həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkarların söz və sənət, ədəbi-bədii dil, əlifba və s. uğrunda mübarizələrinin həyata keçməsi üçün xalqın, partiya və dövlətin köməyində gördüyünü, bunun onlara ilham verdiyini, XX əsrin mütərəqqi sənətkarlarının sosializm dövrünün havası ilə nəfəs almağa başladıklarını, dönüb keçmişə baxdıqlarını, sabahı düşündüklərini və sovet şairləri olduqlarını, sovet ədəbiyyatının yaranmasında iştirak etdiklərini, bu ədəbiyyatın, ümumən mədəni quruculuğun qarşıya qoyduğu vəzifələrə cavab verməyə çalışdıqlarını qeyd edirdi.

Bundan sonra hörmətli professor Əliağa Vahid haqqındakı oçerkində, guya, onun öz ustadı Azər haqqında: “*Böyük qəzəl şairidir, hayıf ki, dili qəlizdir. Azər istəsəydi, sadə yazsa bilərdi*”, – dediyini vurğulayırdı. Sonra isə Vahidin 1928-ci ildə ərəb əlifbasının latın qrafikası ilə rəsmən əvəz edilməsi ərəfəsində bu hadisəyə şeir həsr etdiyini yazır. Əslində isə böyük şair nümunə gətirilən bu şeirdə sözlətlə mənalarla heç də xoşuna gəlməyən bu hadisəni satira atəşinə tutmuşdu:

*Bircə bax, Molla dayı hali-pərişanımıza,
Əski-ələm axıdan dideyi-giryanımıza.*

*Vardı əvvəldə bizim şəhridə on diri-ədəb,
Yəni məktəb ki, cocuq çəkməz idi onda təəb.
Öylə məktəbdə hakimdi hürufati-ərəb,
Öyrədirdilər savad, on ilə oğlanımıza,
İndi bax, Molla dayı hali-pərişanımıza.*

*İnqilab olmazdan əvvəl bu günü anmazdıq,
Tək ərəb xətti bilir, başqasını sanmazdıq.
Kim yeni xətti bizə əysə də aldanmazdıq,
Asılıb indi latın hərfi giribanımıza,
Bircə bax, Molla dayı hali-pərişanımıza [180, s.13].*

Azərə gəldikdə isə Əliağa Vahid onu ustadlarından biri sayırdı və onun şairlik qüdrətinə, eyni zamanda pak şəxsiyyətinə böyük ehtiram bəsləyirdi. Çünki: “*Məşədi Azərin tarixi mövzulu əsərlərində, ictimai-siyasi lirikasında oxucu, həqiqətən də, xalqın ruhuna bələd olan, millətinin mənəvi dünyasını yaxından duyan bir ədiblə, əsl vətəndaşla qarşılaşır. Şairin əsərlərində lirik qəhrəman xalqın qarşısındakı*

tarixi-ictimai məsuliyyətini dərk edən, vəzifəsini anlayan, milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxan, sabit əqidəli bir insandır” [18, s.24]. Təsadüfi deyil ki, Vahid Məşədi Azərə nəzirələr yazmaqla bərabər, bir sıra qəzəllərində onun adını çəkərək poetik dillə dərdi-sərinə ona danışır. Məsələn, Əliabbas Müznib XIX-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bir sıra şairlərimiz haqqında, eyni zamanda Əliğa Vahid haqqında əlyazmalardan ibarət kitablar meydana gətirmişdir. Sonradan Ə.Müznib bu əlyazmalardan bir qismini, məsələn Aşıq Pərinin, Xurşidbanu Natəvanın, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin və s. sənətkarlarımızın kitablarını nəşr etdirsə də, 1937-ci ildə vətən xainləri tərəfindən böhtana düşərək həbs edildiyindən bir neçə sənətkarımızın, o cümlədən Ə.Vahidin əsərləri olan əlyazmaları nəşr etdirməyə imkan tapa bilməmişdir.

Ə.Vahid haqqında materiallar AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda C-347/9300 [83] şifrəli qovluqda saxlanılır. Bu əlyazmada Ə.Vahidin 251 əsəri mövcuddur ki, bunların birində də Məşədi Azərin adı vurğulanan qəzəl yer tutur: *“Əliabbas Müznibin illərlə toplayıb tərtib etdiyi əlyazma kitabının ən maraqlı nümunələrindən olan mənzum məktublar da diqqəti çəkir. İllərlə bizim Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma xəzinəsində oxucu diqqətindən kənar qalan bu mənzumələr Vahidin şair dostlarına, vəzifə adamlarına, habelə adi tanışlarına olan münasibətinin açıqlanmasında, eləcə də şairin xarakterinin öyrənilməsində bizə yardımçı ola bilər. Bu şeirlər müxtəlif məzmunadadır. Onun Azər Buzovnalıya yazdığı şeir qəzəl janrında olduğu üçün Vahidin ikicildliyinə sadəcə qəzəllər sırasında daxil edilmişdir. Amma Əliabbas Müznibin əlyazma kitabında isə qəzəlin əvvəlində “Azərə” qeydi vardır. Əsərin əvvəlində müəllif bir qələm qaşlı nigarın qəmindən qəddinin büküldüyünü, hilal kimi nazıldiyini, qaragözlülərin xəyalından axırı özünün də xəyala döndüyünü bildirir. Yazır ki, qanlı göz yaşım ilə saralmış çöhrəm boyanıb, hər kimə çatdım, ondan ləbin sirrini sordum, bu məni xəlf arasında sual əhlinə çevirdi, mahvəşin zülfünə əsir olandan çərx məni səbrsiz, sərgərdan etdi. Vahidin bir neçə əsərində Azərin adı çəkilmişdir. Ona yazdığı bu qəzəldə də dərdlərini şair dostuna danışan Vahid “Azərə, olmadı bir kimsə sora hali-dilim, Çün fələk qərqeyi-girdab misal etdi məni”, - deyə şikayət edir [81, s.7].*

Heç bir mənbəyə istinad etmədən və mənbəni göstərmədən ustadı Məşədi Azəri qəliz yazmağına görə tənqid elədiyini vurğulayandan sonra Yusif Seyidov elə həmin səhifədə guya Ə.Vahidin mərsiyə şairlərinin əleyhinə satiralar yazdığını da qeyd edir və inqilabaqədərki dövrün ən tanınmış mərsiyə şairləri Dəxillə Qumrini tənqid edərək, onların mərsiyələrinin uydurma yalan olduğunu göstərdiyini, Dəxili isə “cin padşahı adlandırdığını” yazır və Vahiddən iki misra misal gətirir:

*Qoymuş o zati-ali dünyada yaxşı divan,
Bir doğru söz tapılmaz, başdan-ayağa hədyan.*

Göründüyü kimi, burda “Dəxil” adı yoxdur və Vahidin əslində kimi nəzərdə tutduğu da məlum deyil. Lakin Yusif Seyidov Vahidin mərsiyə şairlərinə qarşı çıxdığına aid gerçək misralar tapa bilmədiyinə görə oxucunu azdırmağa çalışır.

Bunun da səbəbi var idi. Yusif Seyidov Vahidin epiqonçu, nəzirə yazan şair adını üstündən götürmək üçün çalışırdı. Buna görə də yenə səhv etmək məcburiyyətində qalır. O, Vahidin Mövlana Füzulinin məşhur “Söz” qəzəlinə nəzirə yazdığını demir. Əslində isə bu nəzirəni Ə.Vahid 1916-cı ildə ustadlarından biri

Əbdülxalıq Yusifin evində keçirilən “Məcməüş-şüəra”nın növbəti məclisi zamanı bədahətən söyləmişdi.

Məsələ burasındadır ki, Ə.Vahid dindar bir şair olmasa da, ateist olmamış, hətta özü də Kərbəla vəqiesinə, Aşura faciəsinə aid mərsiyə yazmışdır. Bundan əlavə, o, bütün əsərlərini latın, ya kiril deyil, ərəb əlifbası ilə qələmə almışdır. Professor Vüqar Əhməd “Ədəbi-elmi-portretlər” kitabında Əliğa Vahidin dini dəyərlərə rəğbət bəsləyən bir şair olduğunu qeyd edir: “*Ə.Vahid əslində dinsiz yox, dini dəyərlərə hörmətlə yanaşan, dini şəxsiyyətlərə, eyni zamanda İslam dininə hüsn-rəğbət bəsləyən bir şair adlandırmaq daha məqsədə uyğun olardı. Şairin Seyyidüş-şühada Həzrət İmam Hüseyn əleyhissəlamə və Kərbəla şəhidlərinə həsr etdiyi onlarla mərsiyədən birini misal gətirmək kifayətdir ki, bu da onun əslində Allaha, dinə və Allahın seçdiyi müqəddəs varlıqlara olan münasibətini aydınlaşdırır:*

Şimri-dun ilə Hüseyn eşqin düşüb sevdasına,

Rey həvasına biri, birsi bəla səhrasına.

Şimri-dun yağmaya verdi din ilə imanını,

Mülki-Reydən ötrü tərək etdi bütün vicdanını.

Təşnə öldürdü su üstə Kərbəla mehmanını,

Baxmadı nə Əsgərinə, Əkbəri Əbbasına.

Badəyi-eşqi Hüseyn, bir cürə kim, nuş eylədi,

Canını övladına yeksər fəramuş eylədi,

Möhnəti dərdü qəmə öz canını tuş eylədi,

Atdı bu dəmdə özün, eşqin dərin dəryasına [47, s.22].

Akademik Kamal Talıbzadə isə 1985-ci ildə Azərbaycanın çox qüdrətli şairi Abbas Səhhətə həsr etdiyi monoqrafiyasında belə yazırdı: “*XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox görkəmli mütərəqqi ədəbi simaları kimi A.Səhhət də Azərbaycanda ictimai fikri daha yüksək bir mərhələyə qaldırmaq, Azərbaycan poeziyasına doğru, müasir bir istiqamət vermək, onu sxolastik Şərq şeiri təsirindən xilas etmək işində rus ədəbiyyatının əhəmiyyətini çox yaxşı başa düşmüşdü*” [193, s.212].

Təəcüblüdür, sən demə, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani poeziyada doğru yolda deyilmişlər, zaman-zaman əyilmiş Şərq müsəlman poeziyasının bir qolu olan Azərbaycan poeziyasının əyriliyini rus poeziyası düzəldəcəkmış.

Azərbaycanda Şura hökuməti qurulandan sonra klassik şeirimizin bir sıra janrlarını – mərsiyə, qəsidə və s. o cümlədən qəzəl janrını da çürük poeziya adlandıraraq həmin janrlarda yazan şairlərimizə “mürtəce” damğası vurdular. Bu səbəbdən də Şura hökumətinin azğınlığından dəhşətə gəlib qələmlərini sındırmış “mürtəcelər” ordusu yarandı və hərəsinə bir ləkə yaxıb ittiham etməyə başladılar.

Məcbur olub üç-dörd şeirlə Şura hökumətini boğazdan yuxarı ifadələrlə süni şəkildə tərənnüm edən Ə.Vahid qəzəl şairi idi. O, eşqi tərənnüm edirdi və bu onun yaradıcılığının mayası və qayəsi idi. Bununla bağlı professor Vüqar Əhməd yazır: “*Azərbaycanda sovetlər birliyi dövründə yetişən şairlərdən heç biri Vahid qədər Füzuli yolunu – aşiqanə, lirik qəzəlçilik yolunu davam etdirmədi. Bu həm də vaxtilə sovetlər hirliyi dönəmində milli dəyərlərdən uzaq, yalnız Azərbaycana bəla gətirmiş sosializmi tərənnüm edən bir sıra şüarçı şairlərin bu janra qeyri-obyektiv*

münasibəti ilə də bağlı olmuşdur. Cəfəngiyyatdan başqa bir şey yazma bilməyən bəzi cızmaqaraçılar, ədəbiyyatçılar qəzəldən oddan qorxan kimi qorxurdular. Guya ki, qəzəl intim, subyektiv hisslərin ifadəsindən artıq heç nəyə yaramır. Belə mülahizələrin bir qismi, şübhəsiz ki, M.F.Axundovun, Füzulini “nazimi-ustad” təbirinə əsaslanırdı. Məhz Füzuli sənətkarlığının kimliyinə qayıtmaq mənasında, XX əsrdə ilk cığırı M.Ə.Sabir açmışdısa, Sabirdən sonra Ə.Vahid bu cığırı bədii fəhmin işığında zamanəmizə gətirib çıxarmışdır” [47, s.16].

Həqiqətən də, Vahid mənəvi ustadı Mövlana Füzulinin qəzəl janrında yaratdığı yüksək əxlaq prinsipini ləyaqətlə davam etdirmişdir və vəsf etdiyi gözəlləri tək hüsnü camallarının deyil, məhz əxlaqlarının gözəlliyinə görə tərənnüm etmişdir:

*Sevirəm bir səni yavrum, mələyim, özgəni yox,
Sən də insaf elə bəri, mənə naz eyləmə çox.
Ölkəmin sevgili, şəfqətli, gözəl bir qızısən,
Gələcək nəslimizin parlayıcı yıldızısən.
Sevməməklik nə rəva sən kimi zibə gözəli,
Hüsnü əxlaqı gözəl, söhbəti şirin, məzəli.
Varlığım, hissəm, həyatım, həvəsim bir sənsən,
Sən mənim ruhum üçün bir əbədi gülşənsən [81, s.47].*

Burda “sevgili yavru”nun vəsfi böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, qəzəl janrının əsas qayəsi də məhz vəsflə əlaqədardır. Rus şərqşünası B.Y.Şidfar: “*Şairlərin qabiliyyətinin məhz vəsflərdə sınaqdan keçdiyini*”, – qeyd edir [211, s.127].

Əliəğa Vahidi bəziləri yalnız qəzəl şairi kimi tanıyır. Məhəbbət lirikası onun yaradıcılığının mühüm bir hissəsi olsa da, şairin ədəbi irsi həm də vətənpərvərlik, torpaq sevgisi, xalqa olan dərin məhəbbətlə bağlıdır. Bundan əlavə də onun bir sıra şeirlərində nəsihətamiz, tövsiyə xarakterli zəngin ifadələr mövcuddur.

Təsadüfə deyil ki, Əliabbas Müznib dövrü mətbuatda dərc etdirdiyi məqalələrindən birində yazır: “*Vahid əfəndi qayət üzügülər, alniəciq səxi sərh-təbi və çalışqandır. Şairlikdəki nöqsanını ikmal etmək üçün bütünərbabi-ixtisasatın məsləhətini qənimət sanar... Hər daima Cənnəti, Müniri, Müznib, Yusif və mərhum Seydi kimi şairlərlə elmi müzakirələrdə bulunar. “Dirilik”, “Babayi-Əmir”, “Məzəli” və sair bunlar kimi məhəlli mətbuatda yazmaqda iştirak etmiş və etməkdədir. Aşağıdakı qəzəl dəxi yeni yazdığı asari-cəmiləsindəndir:*

*Hər olan kəs lafilə millət yolunda ixtilaf eylər,
Düşünsün qəsdinin zişt olduğun bihudə laf eylər.
Əbəs lafı güzafilə bilinməz rütbeyi-insan,
Həmmiyyəndmənd olan mərdüm nə lafı nə gəzaf eylər.
Vətən, millət yolunda canfəşanlıq eyləyən arif,
Küdurətdən əvvəl ayineyi-qəlbini saf eylər” [158].*

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda mövcud olan ədəbi mühit vətənpərvər, tərəqqipərvər, maarifpərvər və insansevər ədiblərin sayəsində formalaşmışdı. Bu mühitin yetirmələri klassik şeir janrlarına hörmətlə yanaşır, ənənəvi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir, ədəbiyyatımızın min illər ərzində sabitləşmiş əsas ana mövzularında yazırdılar. Düzdür, onların “Məcməüş-şüəra”dakı yaradıcılığı daha çox şeir yarışmasına bənzəyir, nəzirə yazmaqda, klassikləri təxmis etməkdə məharət

nümayiş etdirməyə rəvac verirdi, lakin bu yeni janrların gəlişi, ölçüsüz və sərhədsizlik mühitinin ədəbiyyatda hakim olacağı dövrün astanasında bir növ ənənənin yaşadılmasına bir cəhd idi. Göstərilən zaman kəsiyində ədəbiyyatımız, xüsusən də bakılı şairlər əsrlərdən bəri ədəbiyyatımızın əldə etdiyi nailiyyətləri sanki itirməməyə çalışır, buna görə də ən gözəl sənət şedevrlərini yaradırdı.

Mətbuatın çoxaldığı, kitab çapı imkanlarının genişləndiyi bir dövrdə yazıb-yaradan şairlər ənənə daxilində bir novatorluq edir, ənənəvi formaya müasir məzmun bəxş edirdilər. Buna görə də milli ruhu yaşadan, vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsini təbliğ edən və dövrün hadisələrinə romantik yanaşib maarif və mədəniyyətdə öz yolunu arayan şairlərimizi epiqonçu, sxolastik, köhnəpərəst adlandırmaq azından ədalətsizlikdir.

Ona görə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını epiqonçu, sxolastik ədəbiyyat adlandırıb kənara atsaq, ədəbiyyat tariximizin ümumi mənzərəsini tam təsəvvür edə bilmərik. Belə ki, bu ədəbiyyat həmin zaman kəsimində cərəyan etmiş ümumi ədəbi prosesin çox mühüm tərkib hissəsi olub, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Əliağa Vahid, Cəfər Xəndan, Mirmehdi Seyidzadə, Əliağa Bakir, Ələkbər Şahid kimi sənətkarların ideya-mövzu qaynağıdır.

“Əliabbas Müznib və Bakı ədəbi mühiti”, “Əbdülxaliq Yusif: böyük şairlərin layiqli xələfi”, “Məşədi Azərin poetik yaradıcılığına bir nəzər”, “Məşədi Azər Buzovnalının yaradıcılığı”, “Əbdülxaliq Cənnəti”, “Ağadadaş Müniri”, “XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Bakı-Abşeron ədəbi mühiti”, “Çar Rusiya dövründə Bakı ədəbi mühiti”, “XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti Azərbaycanda ədəbi prosesin özünəməxsus mərhələlərindən biri kimi”, “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində Azərbaycan xalqını türkçülük, islamçılıq bayrağı altında birləşdirmək ideyaları”, “XIX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində vətənpərvərlik ideyaları” kimi əsərlərimizdə bu fəsilə irəli sürülən əsas müddəalar ümumiləşdirilərək təqdim olunub [Bax: 206, 213, 216, 61; 57; 58; 54; 66; 70; 64; 67; 212].

NƏTİCƏ

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən ədəbi prosesdə Bakı ədəbi mühiti xüsusi seçilirdi. Bu mühitin yetirmələri Cənubi Qafqazda kapitalizmin mərkəzi şəhəri sayılan Bakıda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə əhatə olunaraq fəaliyyət göstərir, siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin daha tez şahidi olur, mətbuat və ictimai təşkilatlar vasitəsilə vahid amal ətrafında daha sıx birləşə bilirdilər.

Bu mühitdə 1860-cı ildə təşkil olunan “Məcməüş-şüəra”nın nümayəndələrinin əsərləri xüsusi seçilirdi. Adıçəkilən ədəbi məclis Bakı və Bakıətrafı kəndlərin ədiblərini: Məhəmmədəğa Cürmi, Mirzağa Dilxun, Zülali, Ağadadaş Sürəyya, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Vahab Vəhib, Mirzə Rzaqul Həzari, Mirzə Məhəmmədəli Mehdi, Əliabbas Müştəaq, Mirzə Məhəmməd Məsud, Mirzə Əbdülxaliq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Kərim ağa Salik, Məşədi Azər Buzovnalı, Mirzə Hadi Sabit, Haşım bəy Saqib,

Əbülhəsən Vaqif kimi klassik üslubda yazan şairləri vahid mərkəzdə birləşdirə bilmişdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da, eyni zamanda onun mərkəzi şəhəri olan Bakıda da ictimai təfəkkürdə bir oyanış hiss olunmaqda idi. Maddi rifahın yüksəlməsi, milli burjuaziyanın formalaşması elmə, maarifə, mədəniyyətə və ədəbiyyata qayğı üçün yeni üfqlər açmışdı. Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri olan şairlər də bu canlanmanı duyur və ənənə daxilində novatorluq edirdilər.

Onlar gündən-günə dəyişən, yenilənən ədəbi-mədəni şəraitdə ənənəni qorumaq uğrunda çarpışır, eyni zamanda milli və dini köklərə bağlılığı yaşadır, gələcək nəsle ötürməyə çalışırdılar. Bakılı ədiblərin irsində elmi-texniki tərəqqinin təbliği ilə yanaşı, milli və islami dəyərlərə hörmət də prioritet istiqamətlərdən idi. Sənətkarlar islam müqəddəslərinin mənəvi saflığını, əqidə yolunda dönməzliyini, amala sədaqətini gənclər arasında təbliğ edir, müasirlərini onlardan nümunə götürməyə çağırırdılar. Çünki onlar nicat yolunu maarifdə, milli adət-ənənlərə sədaqətdə və islami dəyərlərə hörmətdə görürdülər.

Azərbaycanın bütün bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər arasındakı bağlılıq, fərqli məclis təmsilçilərinin bir-birinə yüksək hüsn-rəğbəti təbii ki, şeirimizin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərirdi. Müxtəlif ədəbi məclis üzvlərinin bir-birinə ünvanladığı və günümüzə qədər mühafizə olunan mənzum məktublar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ədəbi birliklər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin olduğunu göstərir. Bu da qeyd olunan zaman kəsiyində Azərbaycanda vahid ədəbi prosesin getdiyini, ədəbi məclislərin təkcə regional xarakter daşmadığını, həm də ümumazərbaycan maarifçilik hərəkatının təkanverici qüvvəsi olduğunu göstərir. Yəni ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri ayrı-ayrı şəhərlərdə vahid məkanda toplaşmış, şeir-sənət ətrafında fikir mübadiləsi etsələr də, məclislərin hamısında vahid xətt, ümumi amal izlənirdi.

“Məcməüş-şüəra” üzvlərinin əsərlərində isə “Beytüs-Səfa”nın, xüsusilə də Seyid Əzim Şirvaninin təsiri daha nüfuzedicidir. Bakılı şairlər klassiklərimizə, xüsusilə də Məhəmməd Füzuliyə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazmaqla yanaşı, xalqa öz soykökünü anlatmağa, milli şüurda gedən dirçəlişi ədəbiyyat səhifələrinə gətirməyə cəhd edir, insanları elmə, maarifə səsləyir, həm də ictimai təfəkkürün formalaşmasına xidmət göstərirdilər. Onların əsərlərinin mayasını xalq yaradıcılığı və dini-fəlsəfi ədəbiyyat təşkil edirdi.

“Məcməüş-şüəra” üzvləri klassik üsluba sadıq qalıb, qəzəl, qəsidə, məsnəvi və mərsiyələr yaratsalar da, bu janrlar çərçivəsində zəmanədən şikayət ruhunda şeirlər də qələmə alır, xalqı çarizmin milli və ictimai əsarətindən qurtarmaq, milli mənafeyə zidd ideoloji tələblər irəli sürməyə başlamış bolşevizm təhlükəsindən xilas etməkdən ötrü yollar arayıb axtarır, mətbuatda milli azadlıq mübarizəsinə səsləyən şeirlərlə çıxış edirdilər.

XX əsrin əvvəllərinin təlatümlü hadisələri Bakı şairlərinin də əsərlərində öz bədii əksini tapırdı. Onlar orijinal bir üslubda Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərlərini tərənnüm edən, azğın erməniləri, milli ideologiyaya zidd bolşevikləri lənətləyən, bədii cəhətdən zəngin əsərlər meydana gətirirdilər. Onların mətbuatda

dərc olunan əsərlərində ay-ulduzlu bayrağın vəsfi, əqidə birliyinə çağırış motivləri də aparıcı mövqelərdən birini tuturdu.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində yaranan ədəbi məclislər Azərbaycan bədii təfəkkür tarixinə tamamilə yeni keyfiyyətli bir hadisə kimi daxil olmuşdu. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin, xüsusilə də “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin irsinin təhlili onu söyləməyə imkan verir ki, şairlərin ədəbi məclislərdə toplaşması onların püxtələşməsi üçün də meydana açır, yüzillər boyu formalaşan ədəbi ənənənin yeni nəsil tərəfindən mənimsənilib təkmilləşdirilməsinə, həmçinin Qərbdən gələn yeni tendensiya və ədəbi yeniliklərlə tanış olmasına da imkan yaradırdı. Yəni ədəbi məclislər həm ənənəni qoruyan ocaq, həm maarif ziyası yayan yaradıcılıq məktəbi, həm də zərərli təsirlərdən qoruyan filter rolunu oynayırdı.

Bu ərəfədə bütün Azərbaycan ərazisində, eyni zamanda Bakı ədəbi-mədəni mühitində ənənəyə sadıqlıqla yanaşı, hadisələrə novatorcasına yanaşma da hakim idi. Mədəniyyət xadimləri və incəsənət adamları kimi şair və nasirlərimiz də gündəndən dəyişən, artıq əvvəlki qaydalarla idarə olunmayan cəmiyyətdə ənənə daxilində novatorluq etməyə çalışırdılar. Bu yenilik isə Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaradıcılığında daha çox məzmun mündəricəsində, ona nisbətdə daha az forma müstəvisində müşahidə olunurdu. Bu dövrdə təhsilə, maarifə, texniki tərəqqidən yararlanmağa çağırış kimi məsələlərlə yanaşı, islam ittihadı, ümmət birliyi və milli ittifaq kimi ictimai-siyasi məsələlər ədəbiyyata gətirilirdi. Söz sənətimiz üçün yeni olan bu məsələlər daha çox əski formalar çərçivəsində, klassik əruz şeirinin tələbləri ilə ifadə olunurdu.

Milli mətbuat, milli firqələrin fəaliyyəti, milli liderlərin çıxışları, xaricdə təhsil alıb Vətənə dönmən və bədii yaradıcılıqla məşğul olan vətənpərvər ziyalıların sənətə yeni yanaşması XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi prosesə xüsusi təsir göstərən əsas amillər idi. Ali idealların şüurlarda inikası isə mətbuat vasitəsilə mümkün idi.

1906-cı ildən etibarən “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədayi-haqq”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “Hümmət”, “Kaspi”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, “Arı”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Şələlə”, “İrşad”, “Zənbur”, “İqbal”, “Təkamül” və s. mətbu orqanlarda Bakı ədəbi mühitinin təmsilçilərinin imzasına rast gəlmək olur.

Göstərilən zaman kəsiyində yaradılan ədəbiyyat dövrün aynası, əsərlərin lirik qəhrəmanı isə dövrün şairinin psixoloji portretini ortaya qoyur. “Məcməüş-şüəra”nın fəaliyyətinin təhlili isə onu deməyə imkan verir ki, Haşım bəy Saqib kimi şairlər həm öz əxlaqı və davranışı, həm elmi və alicənablığı ilə məclisə nəciblik gətirmiş, öz istedadları ilə mövcud ənənəni yaşatmış, inkişaf etdirmiş, həm də yeni məcraya yönəltməyi bacarmışlar.

Bakılı şairlər şeirin yad ünsürlərdən, nəzmin qanunlarından uzaqlaşmasından, nizamsız və məzmunuzuz cızma-qaraya dönməməsindən ötrü mübarizə aparır, yollar arayırdılar. Onlar bəlağət elminə riayət olunması, poetik qəliblərin qorunması üçün mövzunu müasir həyatdan alıb, formanı klassik üslubda işləməyi məqbul bilirdilər. Bu da Azərbaycan şeirinə öz simasını qorumasına imkan verir, poeziyamıza öz müsbət təsirini göstərirdi.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı çox zaman “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını yalnız bir yöndən öyrənib, onları yanlış olaraq mərsiyə və ya gülü, bülbülü tərənnüm edən qəzəl şairləri kimi xarakterizə edirdi. Lakin Əbülhəsən Vaqif kimi bakılı şairlərin yaradıcılığının təhlili bunun əksini söyləməyə imkan verir. Belə ki, onun mərsiyə-növhlərində dərin hüzn, bəşəri kədər, zülmə-ədalətsizliyə nifrət ifadə edilir, qəzəllərində isə məcazi eşq ilə həqiqi eşq, təsəvvüf ilə vəhdəti-vücuda bir-birini tamamlamaqla yanaşı, insanlığa və vətənə sevgi hissi daha parlaq şəkildə ifadə olunur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda mövcud olan ədəbi mühit vətənpərvər, tərəqqipərvər, maarifpərvər və insansevər ədiblərin sayəsində formalaşmışdı. Bu mühitin yetirmələri klassik şeir janrlarına hörmətlə yanaşır, ənənəvi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir, ədəbiyyatımızın min illər ərzində sabitləşmiş əsas ana mövzularında yazırdılar. Bakı şairlərinin maarifçi baxışlarının, didaktik görüşlərinin əsasında isə ilk növbədə Quran əxlaqi dururdu.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını sovet ədəbiyyatşünaslığının bəzi mötəbər nümayəndələri kimi epiqonçu, sxolastik ədəbiyyat adlandıraraq kənara atmaq olmaz. Çünki bu ədəbiyyat həmin zaman kəsimində cərəyan etmiş ümumi ədəbi prosesin çox mühüm tərkib hissəsi olub, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Əliağa Vahid, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Cəfər Xəndan, Ələkbər Ziyatay kimi sənətkarların ideya-mövzu qaynağıdır. “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin irsi olmadan ədəbiyyat tariximizin ümumi mənzərəsini tam təsvür etmək mümkün deyil.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. M.Sultanov – Bakı: Avrasiya press, – 2005. – 488 s.
2. Ağamalıoğlu, S.H. Elmdən və tarixdən / S.H. Ağamalıoğlu. – Bakı: Azərneşr, – 1927. – 24 s.
3. Ağayev, İ.M. Əliabbas Müznib: Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr / İ.M.Ağayev. – Bakı: Elm, – 2003. – 376 s.
4. Ağlaya-ağlaya gülən şairlər (Dəxil, Qumri, Raci, Sərraf, Şükuhi, Şüai, Nəbati, Fəqir, Dilsuz, Aciz, Pürqəm, Rayiz) / tərt. ed., çapa hazır.: Ə.Bağırov, red.: M.Sultanov – Bakı: Perqament, – 2020. – 228 s.
5. Aşıq Ələsgər. Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr / tərt. ed. İ.Ələsgər – Bakı: Çinar-çap, – 2003. – 496 s.
6. Azər Buzovnalı. Seçilmiş əsərləri / Nəşrə hazır. A.Ramazanov, K.Bağırova – Bakı: Nurlan, – 2007. – 236 s.
7. Azər Buzovnalı. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 12, s.v. 2, – vərəq – 60.

8. Azər Buzovnalının Səməd Mənsura məktubu // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 12, s.v. 46, vərəq – 12.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) parlament (stenoqrafik hesabatlar). [2 cildə] / – Bakı: Azərbaycan, – c.2. – 1998. – 435 s.
10. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri / red.: M.S.İsgəndərov, C.B.Quliyev və b. – Bakı: Azərnəşr, – 1964. – 818 s.
11. Azərbaycan şairlərinin şeirləri. Cüng // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. D-357, – 453 vərəq.
12. Azərbaycan tarixi [7 cildə] (1900-1920-ci illər) / Məsul red. M.İsmayılov, N.Makswell. – Bakı: Elm, – c.5. – 2008. – 696 s.
13. Bab və Bəhaullah Azərbaycanın gözlədiyi qoşa zühur / URL: <https://www.gosazuhur.net/zuhura-gozleyenler>
14. Babayev, Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti / Y.Babayev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 128 s.
15. Bağirova, K.S. Azər Buzovnalının poetik irsi / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 28 s.
16. Baykara, H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi / H.Baykara. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1992. – 276 s.
17. Buzovnalı Azər. Nizaminin həyat və yaradıcılığı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 12, s.v. 34, – 17 s.
18. Buzovnalı Azər. Oğuznamə / tərt ed., transfon. ed. və nəşr. hazır.: K.S.Bağirova, elmi red. və ön söz: M.Qasımlı – Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, – 2023. – 112 s.
19. Buzovnalı Məhəmmədismayıl Asi. Divan / nəşrə hazır. R.İmaməliyev – Bakı: Boz oğuz, – 1997. – 160 s.
20. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. A.Rüstəmli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004, – 568 s.
21. Cəlil Məmmədquluzadənin Əzim Əzimzadəyə məktubu (7 may 1927-ci il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 22, s.v. 6, vərəq – 1.
22. Cənnəti, Ə. Doğdu gün, saldı işıq aləmə Mövludi-Nəbi // – Bakı: Tazə həyat, – 1907, 13 aprel. № 11. – s. 1.
23. Cənnəti, Ə. Məktəb // – Bakı: Dirilik, – 1914, 16 noyabr. № 5. – s. 65.
24. Cənnəti, Ə. Mövludi-Nəbi // – Bakı: Dirilik, – 1915, 16 yanvar. – s. 135.
25. Cənnəti, Ə. Topraq // – Bakı: İqbal, – 1914, 6 mart. № 595. – s. 3.
26. Deyilən söz yadigardır (şeirlər) / tərt. ed. C.R.İsmayılzadə – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 350 s.
27. Deyilən söz yadigardır / nəşrə hazır. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2019. – 692 s.
28. Dər mədhi-müsəlmanan / nəşrə hazır. və ön söz. J.S.Şükürova – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 60 s.

- 29.Əbdülxalıq Cənnəti. Divan // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. M-152, – 260 vərəq.
- 30.Əbdülxalıq Cənnəti. Məsnəviyyat // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-1199, – 207 vərəq.
- 31.Əbdülxalıq Cənnəti. Məsnəviyyat / tərt. ed. və ön söz. S.Əliyeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 204 s.
- 32.Əbdülxalıq Cənnəti. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-1545, – 145 vərəq.
- 33.Əbdülxalıq Cənnəti. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-2700, – 479 vərəq.
- 34.Əbdülxalıq Cənnəti. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-7791, – 31 vərəq.
- 35.Əbdülxalıq Cənnəti. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. D-750, – 140 vərəq.
- 36.Əbdülxalıq Cənnəti. Vətən təranəsi / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal, M.Mailoğlu – Bakı: Nurlan, – 2006. – 120 s.
- 37.Əbdülxalıq Cənnətinin tərcümeyi-halı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu, Fr. 1475, vərəq – 1.
- 38.Əbdülxalıq Yusif. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-1620, – 72 vərəq.
- 39.Əbdülxalıq Yusif. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. A-35, – 27 vərəq.
- 40.Əbülhəsən Vaqif Kamranzadə Salyani. Şeirlər / tərt.ed. C.M.Nağıyeva – Bakı, – 2000. – 55 s.
- 41.Ədib və mühərrirlər cəmiyyətində // – Bakı: Bəsirət, – 1917, 8 iyul. № 157. – s. 3.
- 42.Əfəndiyev, T. “Mürtəcə” Azərbaycan romantikləri // 525-ci qəzet, – 2019, 29 iyun. – s. 14-15.
- 43.Əfəndiyev, T. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında Turançılıq // 525-ci qəzet. – 2019, 16 oktyabr. s.10-11.
- 44.Əhməd Vüqar. Yaşa Azərbaycan / “Sabahainam.az” xəbər portalı/ URL: <https://sabaha-inamla.az/edebiyat/28057-yaa-azrbaycan-vuqar-hmd.html>.
- 45.Əhməd, V.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı / V.M.Əhməd. – Bakı: Müəllim, – 2006. – 276 s.
- 46.Əhməd, V.M. Elmi-filoloji qaynaqlar, ədəbi simalar haqqında düşüncələr / V.M. Əhməd. – Bakı: Müəllim, – 2010. – 349 s.
- 47.Əhməd, V.M. Ədəbi-elmi portretlər / V.M.Əhməd. – Bakı: Afpoliqraf, – 2017. – 212 s.
- 48.Əhməd, V.M. Nəsiminin dini-fəlsəfi görüşləri. Əbədiyyət günəşi, Nəsimi – 650 / V.M.Əhməd. – Bakı: Zərdabi, – 2019. – 352 s.
49. Əhmədov, B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.B. Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
50. Əhmədov, H.M. Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji və tibbi fikirləri) / H.M. Əhmədov. – Bakı: ABU, – 2004. – 284 s.

51. Əhmədova, S.N. "Məcməüş-şüəra" ədəbi məclisi və onun ədəbi-tarixi prosesində yeri // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və İncəsənətinin milli özünü təsdiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri Beynəlxalq elmi konfrans materialları, – 23-25 dekabr, – 2020, – s.307-308.
52. Əhmədova, S.N. "Məcməüş-şüəra" üzvlərinin yaradıcılığında dini motivlər // – Bakı: Dövlət və din, – 2021. № 4 (71), – s.69-76.
53. Əhmədova, S.N. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi mühitə təsiri // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2022. №2, – s.123-129.
54. Əhmədova, S.N. Ağadadaş Müniri // – Xudafərin, – 2021, – № 191, – s.90-99.
55. Əhmədova, S.N. Azərbaycan ədəbi mühitinin spesifik xüsusiyyətləri: ənənə və novatorluq (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. № 2, – s.274-287.
56. Əhmədova, S.N. Azərbaycanda ümumi ədəbi mühitləri birləşdirən amillər // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2023. – № 1 (121), – s.374-380.
57. Əhmədova, S.N. Çar Rusiya dövründə Bakı ədəbi mühiti // – Bakı: Linqvistika problemləri, – 2020. – c.1. № 3, – s.95-108.
58. Əhmədova, S.N. Əbdülxaliq Cənnəti // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2020. № 2 (114), – s.302-307.
59. Əhmədova, S.N. Əbülhəsən Vaqifin lirikası // – Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2021. № 2 (13), – s.33-44.
60. Əhmədova, S.N. Ədəbi mühit və ədəbiyyatda epiqonçuluq problemlərinə müstəqillik dövrünün elmi müstəvisindən baxış // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. № 11, – s.211-221.
61. Əhmədova, S.N. Əliabbas Müznib və Bakı ədəbi mühiti // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2020. № 2, – s.58-64.
62. Əhmədova, S.N. Haşım bəy Saqib // O'zbekiston Respublikasi Oliy Va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti O'zbek Mutafakkirlarining Til Nazariyasiga Oid Qarashlari Xalqaro Ilmiy-Nazariy Anjuman Dasturi, – 15 mart, – 2021-yil, – s.77-87.
63. Əhmədova, S.N. XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Bakı-Abşeron ədəbi mühiti // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. № 2, – s.87-96.
64. Əhmədova, S.N. XIX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində vətənpərvərlik ideyaları // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2021. № 1, – s.69-77.
65. Əhmədova, S.N. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Abbasqulu Ağa Bakıxanovun xarici mühitə təsiri // Asead 9. Uluslararası sosial bilimler sempozyumu. – Antalya, Türkiyə, – 28-30 May, – 2022, – s.271-276.
66. Əhmədova, S.N. XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti Azərbaycanda ədəbi prosesin özünəməxsus mərhələlərindən biri

- kimi // Astana 1. Uluslararası hukuk ve sosyal bilimler sempozyumu – Kemer, Antalya, – 13-14 Kasım, – 2021. – s.20.
- 67.Əhmədova, S.N. XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi-mədəni mühiti // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2022. № 2, – s.44-51.
- 68.Əhmədova, S.N. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dövrü mətbuatımıza bir nəzər // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2023. № 1, – s.193-200.
- 69.Əhmədova, S.N. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində ümumi amillər // ASEAD 11. Uluslararası sosial bilimler sempozyumu, – 20-22 mayıs, – 2023, – s.381-391.
- 70.Əhmədova, S.N. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində Azərbaycan xalqını türkçülük, islamçılıq bayrağı altında birləşdirmək ideyaları // Astana 1. Uluslararası hukuk ve sosyal bilimler sempozyumu – Kemer, Antalya, – 13-14 Kasım, – 2021. – s.21.
- 71.Əhmədova, S.N. Qarabağda ədəbi-mədəni mühit (XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəlləri) // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2020. № 1, – s.48-54.
- 72.Əhmədova, S.N. Məcməüş-şüəra və Şərq ədəbiyyatı // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – 2021. №1, – s.78-87.
- 73.Əhmədova, S.N. Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi məclislərinin yaranması və inkişafında rolu // Gənclik., “Humanitar Elmlərin İnkişafı Strategiyası” adlı Respublika Elmi Konfransının materialları, – 6-7 mart, – 2021, – s. 131-137.
74. Əlabbas Müznib. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön söz. İ.Ağayev – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 256 s.
75. Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr / tərt. ed. İ.Ağayev – Bakı: Elm, – 2003. – 376 s.
76. Ələkbərli, F. Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) / F.Ələkbərli. Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2020. – 503 s.
77. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. O.Bayramlı – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 249.
- 78.Əliabbas Müznib. Azərbaycan şairlərinin şeirləri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. D-379, – 455 vərəq.
- 79.Əliabbas Müznib. Natəvan Xurşidbanu // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. C-218, – 218 s.
80. Əliabbas Müznib. Seçilmiş əsərləri / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Nurlan, – 2007. – 163 s.
- 81.Əliağa Vahid. Əsərlər / Nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2016. – 164.
- 82.Əliağa Vahid. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed.: Q.Məmmədli, R.Quliyev, A.Paşayev ; ön sözün müəl. S.Quliyeva – Bakı: Lider, – 2005. – 472 s.
- 83.Əliağa Vahid. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. C-347, – 294 vərəq.

84. Əlizadə, L. Füzulini tədris edərkən / L.Əlizadə. – Bakı: İrşad, – 1995. – 38 s.
85. Əlizadə, L.İ. Böyük Füzulinin yadigarı / L.İ.Əlizadə. – Bakı: Ozan, – 1996. – 32 s.
86. Əmin Abid. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi / tərt. ed. B.Əhmədov, Ə.Şamil – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 242 s.
87. Əmin Abid. Türkün dərdi (11 avqust 1917-ci il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v 262, vərəq – 2.
88. Əmin Abiddən Azər Buzovnalıya məktub (25 mart 1928-ci il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 12, s.v. 50, vərəq – 1.
89. Əzim Əzimzadənin Məmmədəli Sidqizadəyə məktubu // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 22, s.v. 4, vərəq – 1.
90. Əziz Mirəhmədov. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. İ.Qəribli, E.Qasımova – Bakı: Elm və Təhsil, – 2020. – 654 s.
91. Füzulinin Türk divanı / tərt. ed. Ə.Səddiqi – Tehran: Fərhang və İrşadi İslami Nazirliyi, – 1996. – 531 s.
92. Gültəkin-Əmin Abid. Buzlu cəhənnəm / tərt. ed. Ə.Şamil – Bakı: Günəş, – 1999. – 96 s.
93. Hacı Pərişan. Gəl edək hümməti qeyrət / nəşrə hazır. S.Xəyal – Bakı: Nurlan, – 2005. – 72 s.
94. Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz dövrünün aynasında / transfon., tərtib ed. və ön söz: Ə.Haşımoğlu, Ə.Bağırov, P.Əlioğlu, – Bakı: Perqament, – 2020. – 216 s.
95. Haşım bəy Saqib. Kim-kimədir / tərt. ed. R.İmaməliyev – Bakı: Boz oğuz, – 1995. – 80 s.
96. Haşım bəy Saqib. Divan / tərt. ed. M.Mailoğlu – Bakı: Nurlar, – 2009. – 637 s.
97. Haşım bəy Saqib. Qəzəl // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu, Fr. 108, vərəq – 1.
98. Haşım bəy Saqib. Şeir // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu, Fr. 1192, vərəq – 1.
99. Haşım bəy Saqib. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu, Fr. 173, vərəq – 6.
100. Haşım bəy Saqib. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu, Fr. 948, vərəq – 159.
101. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış / C.Heyət. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – 176 s.
102. Həbib. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v. 153, vərəq – 9.
103. Həsənzadə, T.D. Füzuli və Vaqif ədəbi məktəbinin XIX əsr nümayəndəsi // XV ənənəvi respublika elmi-nəzəri konfransının materialları

- “Molla Pənah Vaqif: sələflər və xələflər – erkən yeni dövr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri”, – Bakı, 20 oktyabr, 2017, – s.22.
104. Həşimli, H.M. “Şeypur” jurnalı və ədəbi-tarixi həqiqətlər / H.M.Həşimli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 168 s.
 105. Hüseyn Nadim Naxçıvani. Divan / tərt. ed. M.Mailoğlu – Bakı: 9 № li kiçik müəssisə, – 2012. – 716 s.
 106. Hüseynqulu oğlu, S. Həzrət Əli və Dünya ədəbiyyatı / S.Hüseynqulu oğlu. – Bakı: Tural-Ə nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, – 2001. – 296 s.
 107. Hüseynov, R. Min ikinci gecə / R.Hüseynov. – Bakı: İşıq, – 1988. – 408 s.
 108. Hüseynzadə, Ə.H. Kuhi-Qaf və Simurq // – Bakı: Həyat, – 1906, 2 iyul. № 143. – s.1-2.
 109. Xeyrulla Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / nəşrə hazır. və ön söz. E.Quliyev – Bakı: CBS Polygrafic production, – 2006. – 212 s.
 110. Xəyal, S. Bakı gülzarının bülülləri / S.Xəyal. – Bakı: MBM, – 2011. – 128 s.
 111. Xəyal, S. Əliabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında / S.Xəyal. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 80 s.
 112. Xəyal, S. Maştağa ədəbi mühiti və Mir Cəlal / S.Xəyal. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 79 s.
 113. Xəyal, S. O hünərli ədib // Ədəbiyyat. – 1999, 9 aprel. № 14. – s.4.
 114. XII əsr Azərbaycan şairləri haqqında müxtəlif qeydlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu, Fr. 1149, vərəq – 9.
 115. Xudiyev, N.M Azərbaycan ədəbi dil tarixi / Xudiyev, N.M – Ankara, – 1997. – 491 s.
 116. Xudiyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik / N.M. Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 686 s.
 117. İsmayılzadə E. Azərbaycan alimləri // – Hidayət, – 2003. № 5. – s.100-105.
 118. İşıq cəmiyyəti. Yaşıl qələm // – Bakı: Azərbaycan, – 1920, 15 mart. № 54. – s.4.
 119. Kərbəlayi Muxtar Bisavad. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Ekoprint, – 2017. – 48 s.
 120. Kərbəlayi Rzaəli Nazim. Mərsiyələr / tərt. ed. M.Axundzadə, Ə.Rzayev – Bakı, – 1992. – 128 s.
 121. Kərimov, R. Qasım bəy Zakir və müasirləri / R.Kərimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 252 s.
 122. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / tərt. ed. R.Qəmbərqızı – Bakı: Avrasiya press, – c.1. – 2005. – 560 s.
 123. Qarayev, N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri: / filologiya elmləri namizədi dis. / – Bakı, 1971. – 301 s.
 124. Qarayev, N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məslisləri / nəşr. hazır. və elmi red.: V.Musalı – Bakı: Nurlan, – 2012. – 325 s.

125. Quliyeva, M. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində (məqalələr toplusu). [çoxcildlik] / M.Quliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2017. – 554 s.
126. Quliyeva, M.H. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı / M.H. Quliyeva. – Bakı: Nafta-Press, – 2008. – 268 s.
127. Quliyeva, M.H. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları / M.H.Quliyeva. – Bakı: Maarif, – 2010. – 400 s.
128. Qüdsi, M.H. Kamal // – Bakı: Füyuzat, – 1907, 12 iyun. № 19. – s. 302.
129. Mahir, Ə. Füzuli qəzəllərinin şərhı: [üç cilddə] / Ə.Mahir. – Bakı: Elm və təhsil, – c.2. – 2012. – 500 s.
130. Mahmud. Şeirlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v. 108, vərəq – 4.
131. Məhəmməd Füzuli: Elmi-tədqiqi məqalələr: vəfatının 400 illiyi münasibətilə / red. Ə. Cəfər – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1958. – 385 s.
132. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. Ə.Hüseynov, Ə.Mirəhmədov, Ə.Hüseyni – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 464 s.
133. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri: [iki cilddə] / tərt. ed. Ə.Hüseynov, Ə.Mirəhmədov, Ə.Hüseyni – Bakı: Elm, – c.1. – 1978. – 469 s.
134. Məmməd Cəfər Cəfərov. Füzuli düşünür (məqalələr məcmuəsi) / tərt.ed. A.Mirzəyev – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 160 s.
135. Mənsur, S. Qars fəlakətçələrinə ixtar // – Bakı: Tuti, – 1915, 31 yanvar. № 6. – s.2.
136. Mənsur, S. Balaxanıdan // – Bakı: Şeypur, – 1919, 18 yanvar. № 14. – s.6.
137. Mənsur, S. Firqələrə // – Bakı: Bəsirət, – 1920, 7 fevral. № 268. – s.4.
138. Mənsur, S. Şalban // – Bakı: Şeypur, – 1918, 12 oktyabr. № 2. – s.8.
139. Mənsur, S.Ə. Gəldi Rəməzan // – Bakı: Tuti, – 1915, 4 iyul. № 28 (2-ci il). – s.1.
140. Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri / çapa hazır. Ə.Tahirzadə, R.İmaməliyev – Bakı: Boz oğuz, Nicat, – 1996. – 280 s.
141. Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri (Məqalələr toplusu) / tərt. ed. V.Əhməd – Bakı: Ecoprint, – 2020. – 168 s.
142. Min beş yüz ilin Oğuz şeiri: Antologiya / tərt. ed. və ön söz. Anar – Bakı: Azərbaycan, – c. 1. – 1999. – 911 s.
143. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. / tərt. ed. T.Mütəllimov – Bakı: Ziya-Nurlar, – 2004. – 391 s.
144. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal Paşayev, F.Hüseynov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 425 s.
145. Mir Cəlal. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / Mir Cəlal, F.Qasımsadə, M.Arif. – Bakı: Aafan, c. 2. – 1944. – 395 s.
146. Mir Möhsün Nəvvab. Divan. / çapa hazır. Ə.Məmmədbağiroğlu, A.Ramazanov, R.Kərimov – Bakı: Şuşa, – 1999. – 192 s.
147. Mir Mövsüm Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab / tərt. ed. və ön söz: Ə.Bağirov, elmi red.: T.Kərimli, – Bakı: Elm, – 2018. – 740 s.

148. Mirəhmədov, Ə. Yazıçılar, talelər, əsərlər / Ə.Mirəhmədov, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1978. – 312 s.
149. Mirzə Ağadadaş Müniri. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2018. – 132 s.
150. Mirzə Əbdülxalıq Yusif. Qəzəllər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: MBM, – 2012. – 124 s.
151. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə: [iki cildə] / tərt. ed. M.Məmmədov – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2004. – 384 s.
152. Mirzəyev, A. XIII-XIV əsrlər anadillli Azərbaycan epik şeiri (dərs vəsaiti) / A.Mirzəyev. – Bakı: Avropa, – 2017. – 192 .
153. Müasirləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında / tərt. ed. F.Cabbarov – Bakı: Ziya NPM, – 2013. – 206 s.
154. Müniri, M.A. Culusiyyə // – Bakı: Füyuzat, – 1907, 12 yanvar. № 7. – s.105-106.
155. Müniri, M.A. Xali // – Bakı: Dirilik, –1916, 16 yanvar. – s.3.
156. Müniri, M.A. Yanğısı // – Bakı: Dirilik, – 1915, 16 aprel. – s.7.
157. Mürsəl. Şeirlər və haqqında məlumat // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v. 119, vərəq – 8.
158. Müznib, Ə. Azərbaycanın gənc şairlərindən Əliağa Vahid // – Bakı: Övraqi-nəfisə, – 1919. № 5. – s.8.
159. Müznib, Ə. Dağınq vərəqələr // Bakı: Qızıl Qələmlər, – 1924. № 4. – s.24-27.
160. Müznib, Ə. Deyəsən // – Bakı: Babayi-Əmir,– 1915, sentyabr. № 23. – s.1.
161. Müznib, Ə. Milliyət // Bakı: Dirilik, – 1915, 16 mart. № 13. – s.193.
162. Müznib, Ə. Olsa da // – Bakı: Dirilik, – 1915. № 12. – s.189
163. Nəbiyev, B. Xəzan vurmasın / B. Nəbiyev. – Bakı: Elm, – 2006. – 452 s.
164. Nəcəfqulu bəy Şeyda. “Gülşəni-maarif” təzkirəsi / nəşrə hazır. və ön söz: P.Kərimov – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 266 s.
165. Nəcəfzadə, Ə.B. Mirzə Ağadadaş Münirinin “Bahar ağlayışı” şeirində mart soyqırımını faktları // 1918-ci il 31 mart azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda” mövzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 24 aprel, – 2018, – s.30-34.
166. Poetik məclislər / tərt. ed. N.Qarayev – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 526 s.
167. Pompuş Alı. Şair çoxalır // – Bakı: Tuti, – 1915, 18 aprel. № 17. – s.2.
168. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı və mərsiyələr. Müsahib // – Bakı: Açıq söz, – 1916, 18 oktyabr. № 306. – s.2.
169. Rəsulzadə, M.Ə. İran türkləri // – Bakı: Türk yurdu, – c. 2. – 1911. – s.671
170. Ruhulla Axundov. Seçilmiş əsərləri / red. D.P.Quliyev, A.Ə.Hüseynov – Bakı: Azərnəşr, – 1977. – 205 s.

171. Saleh. Qoşma // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v. 139, vərəq – 1.
172. Saleh. Şeirlər və haqqında məlumat // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v. 140, vərəq – 7.
173. Salman Mümtaz. Bakı haqqında qeydlər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 24, s.v. 103, vərəq – 1.
174. Salman Mümtaz. Bakı və ətrafdakı şairlərin siyahısı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 24, s.v. 487, vərəq – 5.
175. Salman Mümtaz. Çar ordusunun hücumundan bəhs edən tarixi şeir (1905-ci il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 24, s.v. 485, vərəq – 16.
176. Saraçlı, Ə.Y. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində / Ə.Y. Saraçlı. – Bakı: Elm, – 2007. – 424 s.
177. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri (qəzəllər): [2 cilddə] / – Bakı: Azər nəşr, c. 1. – 1950. – 659 s.
178. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / tərt. ed. S.Rüstəmov – Bakı: Avrasiya press, c. 2. – 2005. – 384 s.
179. Seyid Yəhya Bakılı haqqında məlumat // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, s.v. 141, vərəq – 1.
180. Seyidov, Y. Sözlün şöhrəti / Y.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 268 s.
181. Seyyid Zərgər Mizanül-ədalət / tərt. ed. və ön söz. S.H.Cabbarlı – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 344 s.
182. Səbur Ə. Ah Vətən // – Bakı: Yeni Füyuzat, – 1910. № 2. – s.7.
183. Səburdan Azər Buzovnalıya mənzum məktub (18 fevral 1933-cü il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 12, s.v. 55, vərəq – 1.
184. Sədi Sani Qarabaği. Əsərləri / nəşrə hazır. və ön söz. R.Kərimov, İ.Vəliyeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 304 s.
185. Səfərli, Ə. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / Ə.Səfərli, X.Yusifov – Bakı: Maarif, – 1982. – 388 s.
186. Səlim Rəfiq oğlu. Füzuli, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablardan). / nəşrə hazır. və ön söz. A.Mirzəyev – Bakı: Elm, – c.3. – 2019. – 440 s.
187. Səməd Mənsur. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Nurlan, – 2008. – 144 s.
188. Səməd Mənsur. Şeirlər. Felyetonlar. Pyeslər / nəşrə hazır. S.Xəyal – Bakı: Şərq-Qərb, – 2019. – 456 s.
189. Səməd Mənsur. Tərcümeyi-halı və şeirləri / AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. C-348, – 145 vərəq.

190. Sultan Məcid Qənzadədən Məhəmməd Tağı Sidqiyə məktub // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 7, s.v 51, vərəq – 1-2.
191. Sur, A. Füzuliyə bir nəzər // – Bakı: Füyuzat, – 1907, 24 oktyabr. № 30. – s.457.
192. Tağıyev, R. Açılmış səhifələrdə döyünən ürək // – Bakı: Azərbaycan müəllimi, – 1974, 1 noyabr. № 88, – s.4.
193. Talıbzadə, K.A. Abbas Səhhət / K.A.Talıbzadə. – Bakı: Gənclik, – 1986. – 276 s.
194. Tərbiyə, M.S. Danışməndani-Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları / M.S.Tərbiyə. – Bakı: Azər nəşr, – 1987. – 458 s.
195. Təzkireyi-Yusif / nəşrə hazır. H.Mail, S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2016. – 70 s.
196. Vaq-vaq Cinani. Ədəbiyyat // Bakı: Zənbur, – 1910, 5 mart. № 6. – s. 2.
197. Vasif. Nəzm və qəzəl // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-1530, – 20 vərəq.
198. Vəliyev, Ş.Q. Füyuzat Ədəbi Məktəbi / Ş.Q. Vəliyev. – Bakı: Elm, – 1999, – 443 s.
199. Yusifin vəfat tarixi haqqında və Şahin adlı bir nəfərin şeiri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 12, s.v. 106, vərəq – 1.
200. Zeynalabdin Marağayi. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bəlası / farscadan tərcümə ed. H.Məmmədzadə – Bakı: Elm, – 1982. – 498 s.

Türk dilində

201. Ahmedova, S.N. Bakü edebiyat ortamı “Mecmeüş-Şüera”nın sözlü edebiyat gelenekleri // – Ankara: Kültür evreni, – 2022. № 45, – s.113-124.
202. Ahmedova, S.N. Çarlık Rusyası döneminde Bakü edebi çevresi // – Ankara: Bilimsel Eksen, – 2020. № 31, – s.105-117.
203. Ahmedova, S.N. İskender bey Melikov // – Ankara: Bilimsel Eksen, – 2020. № 29, – s.108-115.
204. Ersoy, M.A. Çanakkale şehitlerine // Ədalət. – 2015, 24 aprel. – s.3.

Rus dilində

205. Алиева, С.А. К вопросу жизни и творчества Абулхалига Джаннати // Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 34, том 1, – 2020, – с.85-89.
206. Ахмедова, С.Н. Абдулхалиг Юсиф: достойный ученик великих поэтов // – Москва: Литературные знакомства, – 2021. № 54, – с.251-256.
207. Письмо Бакиханова царю Российской Империи // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 1, s.v. , vərəq – 1.

208. Письмо Графа Паскевича Карл Несселпродею // АМЕА Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 1, s.v., vərəq – 2.
209. Появление веры бахаи в Азербайджане / URL: <https://www.ens.az/ru/poyavlenie-veri-bakhai-v-azerbaydzhane>
210. Сафарова, Г.С. Первые мемуары об апшеронских поэтах // Научный вестник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2018. № 37, – т.1. – с.121-123.
211. Шидфар, Б.Я. Образная система арабской классической литературы VI-XII вв. / Б.Я.Шидфар. – Москва: – Наука, главная редакция восточной литературы, – 1974. – 256 с.

İngilis dilində

212. Ahmedova, S. The Creativity of Mashadi Azer Buzovnali // Ясауи Университетінің Хабаршысы, – 2023. № 2 (128), – pp.34-42.
213. Ahmedova, S.N. Aliabbas Muznib and literary environment of Baku // Қазақстан: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршы “Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы” сериясы, – 2020. № 4 (32), – pp.158-163.
214. Ahmedova, S.N. Literary environment during trarist Russia in Baku // – Baku: Manuscripts don’t burn, – 2020. № 2 (6), – pp.54-59.
215. Ahmedova, S.N. Litrary envirement of Baku – Absheron at the end of XIX and beginning of the XX century // – Poland, Warsaw: International journal of Innovative Technologies in Social Science, – 2020. № 6 (27), – pp.55-64.
216. Ahmedova, S.N. The look to the poetic creativity of Mashadi Azer // – Ankara: Kültür evreni, – 2022. № 46, – pp.58-66.
217. Ahmedova, S.N. Traditions of Fizuli in creativity of members “Mejmeush-Shuara” // Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Самарқанд Давлат Университети темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман, – Самарқанд: 6-7 ноябрь, 2020, – с.75-78.

Fars dilində

218. سید عبدالحمید حیرت سجادی. گزیده ای از تأثیر قرآن بر نظم فارسی. تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۷، ۱۹۹۸-۱۰۷۲ ص /
219. گلستان ارم، عباسقلی آقا باکیخانوف. تهران، انتشارات ققنوس 1399، ص 271
220. لغتنامه، علی اکبردهخدا. زیر نظر دکتر محمد معین، جلد سوم، سرواژه باکو، تهران، 1377، هجری شمسی، چاپخانه دانشگاه تهران، ص. 4240-4242